

**T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI
ESKİ TÜRK DİLİ PROGRAMI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ORHON TÜRKÇESİNDE NESNE

**FATMA YELDA ŞAHİN
14718002**

**TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. MEHMET ÖLMEZ**

**EŞ DANIŞMAN
Doç. Dr. BALKIZ ÖZTÜRK BAŞARAN**

**İSTANBUL
2019**

T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI
ESKİ TÜRK DİLİ PROGRAMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

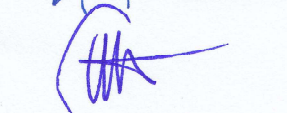
ORHON TÜRKÇESİNDE NESNE

FATMA YELDA ŞAHİN
14718002

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih:

Tezin Savunulduğu Tarih: 28.08.2019

Tez Oy Birliği / ~~Oy Çekilişi~~ ile Başarılı Bulunmuştur

	Unvan Ad Soyad	İmza
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Mehmet ÖLMEZ	
Jüri Üyeleri	: Dr. Öğr. Üyesi İbrahim SONA	
	Dr. Öğr. Üyesi Fikret YILDIRIM	

İSTANBUL
AĞUSTOS 2019

ÖZ

ORHON TÜRKÇESİNDE NESNE

Fatma Yelda Şahin

Ağustos, 2019

Bir dilbilim kavramı olarak nesne üzerine dünya dilleri ve Türkçe özelinde anlambilim, biçimbilim ve sözdizim düzlemlerinde birçok tartışma konusu bulunmaktadır. Nesne ve durum kavramlarının kendileri evrenseldir ama nesnenin alabileceği durumlar ve durum biçimbirimleri gibi konular dilden dile ve bir dilin içinde zamanla değişiklik göstermektedir. İncelenen her dil ve derlenen veriler; nesne kavramı, nesne ile ilgili işlemler, nesne ile durum arasındaki ilişki ve diğer tartışmalı konularda daha derin bir anlayışın oluşmasına katkı sağlayacaktır.

Türkçenin biçimbirimler açısından zengin bir dil olmasının da etkisiyle Türkçede nesneye genellikle biçimbilim açısından yaklaşılmıştır. Bu çalışmada, yirminci yüzyılın ikinci yarısının başlarından itibaren sözdizim çalışmalarına damgasını vuran, yapısalcı akımın önemli temsilcilerinden Evrensel Dilbilgisi okulunun 1990'larda şekillenen günümüzdeki son evresi Minimalist Program esas alınmıştır.

Bu çalışma, sınırlarının el verdiği ölçüde, nesne kavramı etrafında dönen tartışmalara, Orhon Türkçesi verisi üzerinden bakarak katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Ele alınan yazıtların bütünlüklü olan bölümlerinin metinlerinde geçen eylemlerin nesne alıp almama, doğrudan ve dolaylı/eğik nesne alma, çift nesnelilik açılarından dökümleri yapılmış, birleşik-görünümlülük (pseudo-incorporation) kavramı üzerinde durulmuş, eylemin önüne gelen yalın adların sözdizim açısından konumları, özellikle beklenilmeyen bir davranış gösteren nesnelere olası anlambilimsel etkenler ve kısıtlar, nesnenin belirlilik, özgünlük, referanslılık, parçacıl-bütüncül olma, sayı açısından sınırlılık, eylemin sonuçluluğu vb. açısından konumları incelenmiştir. Başta günümüz Türkiye Türkçesi ile ve başka bazı dillerden tartışmalı örneklerle karşılaştırmalar yapılmış ve çeşitli dilbilimciler tarafından önerilen bazı çözümlerin Orhon Türkçesine uygulanabilirliği tartışılmıştır. Ayrıca yaygın olarak kullanılagelen belirtme durumu, belirtili nesne gibi adlandırmaların yerindeliği sorgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Orhon Türkçesi, Doğrudan Nesne, Dolaylı Nesne, Eğik Nesne, Belirlilik, Özgünlük, Referanslılık, Parçacılık, Sonuçluluk, Özegeçişsizler, Yükleme-sizler, Geçişliler, Çift Geçişliler, Anlambilimsel Kısıtlar.

ABSTRACT

OBJECT IN ORKHON TURKIC

Fatma Yelda Şahin

August, 2019

There have been many debates around the concept of object as a linguistic term, in Turkish as well as other languages at semantics, morphology and syntax levels. The concepts of object and case themselves are universal, but issues such as cases that the object can bear and case morphologies vary from language to language and within a language over time. Every language studied and the data compiled will bring a new perspective and shed some light over these debates, contributing to establish a deeper understanding of the concept of object, object-related operations, the relationship between the object and the case and other controversial issues.

Due to the fact that Turkish is a rich language in morphemes, the concept of object is generally discussed in terms of morphology in Turkish. In this study, approaches of The Minimalist Program which was shaped in the 1990s as the last phase of the Universal Grammar School, which has made its mark on the syntax studies since the beginning of the second half of the twentieth century as one of the most prominent representatives of structuralist movement, are adopted.

This thesis aims to contribute to the discussions surrounding the concept of object through the data of Orkhon Turkic, to the extent allowed by the limits of the study. The verbs which occur in the texts of the integral parts of inscriptions, are classified in terms of unergatives, unaccusatives, transitives, ditransitives. Objects, especially ones that exhibit unexpected behavior, are examined in terms of definiteness, specificity, referentiality, partitivity, limitedness in number, whether bare objects are incorporated or pseudo-incorporated with the verb, effects of verb's telicity on the object and possible semantic factors and constraints were tried to be determined. Applicability of some of the solutions proposed by various linguists to Orkhon Turkic is discussed in comparison with modern Turkish and controversial examples of other languages. In addition, the appropriateness of commonly used terminology such as *belirtme durumu* "determinative case" and *belirtili nesne* "determinative object" was questioned.

Key Words: Orkhon Turkic, Direct Object, Indirect Object, Oblique Object, Definiteness, Specificity, Referentiality, Partitivity, Telicity, Unergatives, Unaccusatives, Transitives, Ditransitives, Semantic Constraints.

ÖN SÖZ

Lisans eğitimimi aldığım Boğaziçi Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümünde Dilbilim bölümü tarafından verilen Dilbilime Giriş ve Türkçenin Yapısı dersleri zorunlu dersler arasındadır. Bu derslerin yanı sıra aldığım seçmeli derslerle sesbilgisi, sesbilim, biçimbilim, sözdizim, dil edinimi gibi alanlarda çok değerli hocalardan eğitim alma imkânı buldum. Lise ve yüksekokulda aldığım sayısal eğitimin, özellikle mantık derslerinin ve yazılımcılık kariyerimin dilbilim eğitiminde, yapısalcı sözdizim okullarını kavramakta çok katkısı olmuştur. Henüz lisans eğitimimin başlarında, Mehmet Ölmez tarafından verilen Eski Türkçe derslerinin başlarında hangi alanda derinleşmek istediğimi anladım. Dilbilim yöntemleri kullanarak Eski Türkçe malzemeyi incelemek istiyordum. Böyle bir çalışma ancak bir yanda Eski Türkçe, diğer yanda dilbilimde alanlarının önde gelen isimlerinden olan akademisyenlerin danışmanlığında gerçekleşebilirdi. Bu tez böyle bir şans yakaladı.

Teşekkür borçlu olduğum birçok kişi var. Öncelikle bana kendimi ve potansiyelimi gerçekleştirme imkânı vermek için çeşitli fedakarlıklara katlanan anne babama, özellikle zorlu tez hazırlama sürecinde bana olağanüstü bir destek veren sevgili eşime, yalnız başarılarını değil özgün ve yaratıcı, üretici, ilkeli birer bireye dönüştüklerini gururla izlediğim çocuklarım Sim Elif ve Sözeri'ye;

Türkoloji açısından değerini ve dil edinimi sürecinde içinde yaşamamanın dilbilim ve Türk Dili çalışan bir araştırmacı için ne büyük şans olduğunu çok geç fark ettiğim Aydın'ın, başta betimleyici eylemler olmak üzere Oğuz Türkçesinin en arkaik ve zengin özelliklerini dillerinde yaşatan, duru dilli sıcak insanlarına;

Aralıklarla bütün hayatımı kaplayan eğitim hayatım boyunca bana emeği geçen tüm hocalarıma, bunlar arasında: lisede ezberletilen Türkçe dilbilgisi bilgilerimden evrensel dilbilim dünyasına adım atarken ilk kılavuzum olan, Türkçe üzerine tartışmalarımızı hep zevkle andığım Ceyda Aslan'a; bölüm derslerine ek olarak aldığım dilbilim derslerinin hocalarıma, aralarından özellikle Morfoloji dersini kendisinden almakla gurur duyduğum, Türkoloji eğitimi ile dilbilim eğitimini birleştirmesini kendime örnek aldığım Aslı Göksel'e, Türkçenin Yapısı ve Fonoloji derslerini kendisinden almakla gurur duyduğum, öğrenme aşkını hayranlıkla izlediğim, öğrencilerini sadece bilgi aktarılacak alıcılar olarak değil, aynı zamanda kaynak kişiler olarak gören ve katılımlarına değer veren, benim derslerinde dikkat çektiğim fonolojik bir olguya kitabında yer verip dipnotta adımı vererek kaynak gösteren Eser Erguvanlı Taylan'a;

Lisans eğitimim sırasında dilbilim derslerinde asistanımız olan, tezi baştan sona okuyarak düzeltmeler öneren Treysi Terziyan'a;

Yüksek lisansta kendilerinden ders aldığım, her biri ayrı bir bilgi denizi olan hocalarıma, bunlar arasında, öğrencileri olarak her zaman koruyucu kanatlarını üzerimizde hissettiğimiz bölüm danışmanım Zuhâl Ölmez'e;

Lisans eğitimim sırasında kendisinden çok zevkli ve derinlikli bir dil edinimi dersi aldığım ve ders dışında da çok şey öğrendiğim, Batı Anadolu ağızlarında görülen yararcıl durum ile ilgili bildirimim 30. Dilbilim Kurultayı'nda sunmak için beni cesaretlendiren, ikinci danışmanım olmayı kabul ederek bu tezin ortaya çıkmasında önemli bir katkısı olan, derin bilgisiyle ve geniş ufkuyla önümü açan Balkız Öztürk'e;

Zihninde biriktirdiklerinin yanı sıra dünyanın her yerinden topladığı kaynak havuzunu cömertçe paylaşan, yalnızca öğrencilerin değil hocaların da bilgisinden, birikiminden, kaynaklarından istifade ettiğine sıkça tanık olduğum, bilimsel etiğe verdiği önemle, etiketlerine bakmaksızın her insana saygı gösterişiyle, engin hoşgörüsüyle, yapıcı eleştiriye eşine az rastlanır tahammülüyle sadece örnek bilim insanı değil örnek insan olan, hayatını Türkçeye hizmete adanmış değerli hocam Mehmet Ölmez'e;

Sonsuz teşekkürler.

Elbette tüm eksik ve yanlışların sorumluluğu bana aittir.

İstanbul; Ağustos, 2019

F. Yelda Şahin

İÇİNDEKİLER

ÖZ	iii
ABSTRACT	iv
ÖN SÖZ	v
İÇİNDEKİLER	vii
ŞEKİLLER LİSTESİ	ix
KISALTMALAR	x
1. GİRİŞ	1
1.1. Modern Dilbilimin Konusu Olarak Eski Türkçe.....	1
1.2. Kuram, Kavram ve Terimler	3
1.3. Sorunun Ortaya Konması	5
1.4. Teorik Arkaplan	6
1.4.1. Dilin Biyolojik Temelleri ve İnsan Dilleri	6
1.4.2. Minimalist Program	7
1.4.3. Değişimler	9
1.4.4. Biçimsözdizim Özellikleri	9
1.4.5. Birleşme İşlemi	10
1.4.6. θ -Roller	11
1.4.7. Eylem Öbeğinin Yapısı	15
1.4.8. Durum Atama.....	15
1.4.8.1. Yapısal Durum Atama ve Edilgen Çatı - Nesnenin Özne Konumuna Kayması.....	18
1.4.8.2. Sözlükbirimsel (Lexical) Durum.....	20
1.4.8.3. Nesne Yalın Durumda Olabilir mi?	20
1.4.8.4. Eksiz Adların Durumu ve Sözdizimdeki Yeri	22
1.4.8.5. Durum mu Belirlilik Eki mi?	29
2. NESNENİN NELİĞİ ÜZERİNE, NESNE TANIMI	39
2.1. Nesnenin Türleri.....	41
2.1.1. Doğrudan Nesne (Direct Object)	41
2.1.2. Dolaylı Nesne (Indirect Object)	42
2.1.3. Eğik Nesne (Oblique Object)	44
2.2. Nesne Tanımında Yer Alan Terimler.....	45
2.2.1. Yükleme Durumu (Accusative)	45
2.2.2. Verme Durumu (Dative)	46
2.2.3. Tümleyen (Complement)	47
2.2.4. Üye (Argument)	47
2.2.5. Eklenti (Adjunct).....	48
3. NESNE TANIMI ve NESNENİN ALABİLECEĞİ DURUMLAR KONUSUNDAKİ YAKLAŞIMLAR	49

3.1. Biçimbilimsel ve Yapısal Bakış Açılıarı.....	49
3.2. Alanyazınında Nesne ve Nesnenin Alabileceği Durumlar ile İlgili Görüşler.	52
4. ESKİ TÜRKÇEDE ATADIKLARI ÜYELERİNE GÖRE EYLEMLER....	101
4.1. Durum Eksiz Adlar ve Üyelik Açısından Konumları	102
4.2. Geçişsiz Eylemler ve Atadıkları Rol Açısından Ayrımları.....	109
4.2.1. Yüklemez ve Özegeçişsiz Eylemleri Ayırt Etme Ölçütleri.....	113
4.2.2. Yüklemez ve Özegeçişsiz Eylemlerin Sözdizim Ağacında Gösterimi	116
4.2.3. Yazıtlardan Yüklemez Geçişsizlere Örnekler	120
4.2.4. Özegeçişsiz (Unergative) Örnekler:	123
4.3. İki ve Üç Üyeli Eylemler	125
4.3.1. İkinci ve Üçüncü Üyenin Alabileceği Durumlar	125
4.3.2. Yükleme Durumlu Bir Nesnesi Olan Eylemler	127
4.3.2.1. Konaklama Eylemleri Yükleme Durumu İlişkisi.....	130
4.3.3. Eğik Nesneli Eylemler	132
4.3.4. Çift Geçişli (Üç Üyeli) Çift Nesneli Örnekler	142
4.3.5. Eylemlerin Durum Yapılarındaki Değişmeler ve Birden Fazla Durumu Yöneten Eylemler.....	146
4.3.6. Yükleme Durumunun Birden Çok Eki Olması	147
5. YÜKLEME DURUMUNUN SEMANTİK BAĞLANTILARI : BELİRLİLİK, ÖZGÜNLÜK, SONUÇLULUK, PARÇACILLIK.....	148
5.1. Belirlilik:	148
5.1.1. Yükleme Durumu ve Belirlilik İlişkisi:	149
5.1.1.1. Özel Adlar	149
5.1.1.2. Adıllar	150
5.1.1.3. İşaret Sıfatı Almış Adlar	150
5.1.1.4. Sıfat Fiil Yoluyla Belirli Yapılmış Adlar.....	150
5.1.1.5. İyelikli Adlar	151
5.2. Özgünlük (Specifity).....	152
5.3. Gönderimi Olma.....	154
5.4. Yükleme Durumu, Durum Ekinin Varlığı ve Yokluğunun Parçacılık ile İlgisi	155
6. SONUÇ.....	166
KAYNAKÇA	167
ÖZ GEÇMİŞ.....	171

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1:	θ Çizelgesi (θ Grid) Örneği	12
Şekil 2:	Baş Birleşikliği	23
Şekil 3:	Birleşik-Görünümlülük.....	25
Şekil 4:	Birleşik-Görünümlülük ve İşlevsel Yansımalar	26
Şekil 5:	Geçişli Eylemin Tematik Yapısı	27
Şekil 6:	Birleşik-Görünümlü Yapılarda Zayıf Durum Özelliği	28
Şekil 7:	Katkısız Eylemli Yapılarda Güçlü Durum Özelliği	29
Şekil 8:	Özegeçişsiz <i>koş</i> - Eyleminin θ Çizelgesi	111
Şekil 9:	Yüklemesiz <i>sol</i> - Eyleminin θ Çizelgesi	111
Şekil 10:	Yüklemesiz ve Özegeçişsiz Eylemlerin Sözdizim Ağacında Gösterimi	117
Şekil 11:	<i>ataçım ölti</i> Cümlesinin Sözdizim Ağacında Gösterimi (Katkısız Eylem Olmaksızın)	119
Şekil 12:	<i>ataçım ölti</i> Cümlesinin Sözdizim Ağacında Gösterimi (Katkısız Eylemli)	119
Şekil 13:	<i>bizni ölrteçi</i> Cümlesinin Sözdizim Ağacında Gösterimi	120
Şekil 14:	Yükleme Durumu Atayan <i>kör</i> - (1) Eyleminin θ Çizelgesi.....	125
Şekil 15:	Eğik Durum Atayan <i>kör</i> - (2) Eyleminin θ Çizelgesi.....	125
Şekil 16:	<i>atumin körtüm</i> Cümlesinin Sözdizim Ağacında Gösterimi.....	126
Şekil 17:	<i>tavgaç kaganka körti</i> Cümlesinin Sözdizim Ağacında Gösterimi ...	126
Şekil 18:	Üç Üyeli <i>bér</i> - Eyleminin θ Çizelgesi	143
Şekil 19:	Üç Üyeli <i>tê</i> - Eyleminin θ Çizelgesi.....	144
Şekil 20:	<i>añar adınçig bark yaratturtum</i> Cümlesinin Sözdizim Ağacında Gösterimi	146

KISALTMALAR

A	: Ad
AÖ	: Ad Öbeği
B	: Yazıtın batı yüzü
BelÖ	: Belirtici Öbeği
BK	: Bilge Kağan Yazıtı
bkz.	: Bakınız
D	: Yazıtın doğu yüzü
ED	: Evrensel Dilbilgisi (UG Universal Grammar)
EÖ	: Eylem Öbeği
G	: Yazıtın güney yüzü
GB	: Government and Binding
İÖ	: İlgeç Öbeği
K	: Yazıtın kuzey yüzü
KÇ	: Küli Çor Yazıtı
Kİ	: (Birinci, ikinci ve üçüncü) Kişi İyelik
Krş.	: Karşılaştırınız
KT	: Kül Tegin Yazıtı
MÇ	: Moyun Çor (Şine-Usu) Yazıtı
MP	: Minimalist Program
mec.	: Mecazen
O	: Ongi Yazıtı
Ör.	: Örneğın
S	: Süci Yazıtı
T	: Tunyukuk Yazıtı
Tar	: Taryat (Terhin) Yazıtı
Tes	: Tes Yazıtı
y	: Yorumlanamaz (uninterpretable)
YÜK	: Yükleme Durumu

1. GİRİŞ

1.1. Modern Dilbilimin Konusu Olarak Eski Türkçe

Bu tez, filolojik bir malzeme, Orhon Türkçesi verisi üzerine yapılmış bir dilbilim çalışmasıdır.

Modern dilbilimin kurucusu kabul edilen Saussure ünlü satranç örneğini vererek her dilin belli bir zaman dilimindeki biçiminin önceki zamanlardaki biçimlerinden bağımsız olduğunu savunur, art zamanlı ile eş zamanlı dil çalışmalarını karşılaştırır (Saussure, 2013, 103). Onun zamanına kadar dilbilim çalışmak için batıda Latince, diğer kültürlerde o kültüre kaynaklık eden geçmiş ve ölü dilleri öğrenmek gerek koşul iken Saussure eş zamanlı dil çalışmalarını öne çıkararak bu anlayışı yıkmıştır. Şüphesiz ki Saussure bir dili incelemek için geçmişten bugüne gelişimine bakmanın gerek koşul olmadığı konusunda haklıdır. Bununla birlikte bir dilin atasını, ya da ortak atadan gelen eskicil bir dili incelemek, öğelerin evrimini görmek çağdaş dilin sıra dışı görünen özelliklerini çözmek, bağlantılarını daha iyi anlamak konusunda bazı iç görüler sağlayabilir, yeni ufuklar açabilir.

Orhon Türkçesinde NESNE denildiğinde, ya da başka herhangi bir dilde NESNE kavramının incelendiği söylendiğinde veri olarak o dilin alındığı kastedilmektedir, yoksa NESNE kavramının o dile özgü bir tanımının yapıldığı değil. Bu çalışmada Ölmez (2015) tarafından incelenen, bugünkü Moğolistan sınırları içinde yer alan, elimizdeki en eski Türkçe metinleri oluşturan yazıtların metinleri veri olarak alınmıştır. Bu yazıtlar Kül Tëgin, Bilge Kağan, Tunyukuk, Ongi, Küli Çor, Çoyr, Kara Balgasun I, Kara Balgasun II, Sevrey, Tes, Taryat, Moyunçor ve Süci yazıtlarıdır (Ölmez, 2015, 56). Yazıtların tamamında yer yer tahribat görülür ama yazıtlardan bazıları bütünlüklü bir metin oluşturamayacak kadar yıpranmıştır. Özellikle nesne gibi tek tek sözcüklerin anlam ifade etmediği, cümle içinde karşılığını bulan bir kavram söz konusu olduğunda bazı metinler veri değerini yitirmektedir. Bunlardan Kara Balgasun I yazıtında (Türkçe bölümünde) okunabilen

bütünlüklü hiç cümle bulunmamaktadır. Kara Balgasun II ve Çoyr yazıtları çok kısadır.

Üretimci Dilbilim okulunun kullandığı temel araçlardan biri o dilin anadil konuşuruna bir tümcenin kurallı olup olmadığını sormaktır. Dolayısıyla ölü bir dille çalışan bir araştırmacının en büyük handikabı bu soruyu soramayacak olmasıdır. Araştırmacının çağdaş Türkçe anadil konuşuru olarak kendi iç görüşü Eski Türkçe için geçerli değildir. Çağdaş Türkçe konuşuru için kurallı olan bir cümle Eski Türkçe için olmayabilir veya tersine kuralsız olan bir cümle Eski Türkçede kurallı olabilir. Bu sorun eldeki malzemenin bolluğu ile bir ölçüde aşılabilir. Ancak Orhon Türkçesi söz konusu olduğunda eldeki malzeme de oldukça sınırlıdır. Bu açıdan bakıldığında bir araştırmacının önündeki seçenekler; ya yetersizlikleri öne çıkararak veriyi tümüyle bir kenara atmak, ya da yetersizlikleri göz önünde bulundurmakla birlikte elde bulunan veri üzerinde çalışmaktır. Bu tezde ikinci yol tercih edilmiştir.

Yazıtlar dönemi ile ilgili sözdizim açısından olumlu olan özellik bu eserlerin telif eser olması, çeviri olmamasıdır. Eski Uygur dönemi eserlerinden birçoğu, özellikle dini karakter taşıyanlar, çeviri olup özellikle sözdizim açısından kaynak dilin bazı karakteristiklerini göstermektedirler.

Çalışmada başka yazarlardan alıntı yapılırken doğal olarak onların gösterim biçimleri, okuyuşları ve verdikleri Türkçe karşılıklar aynen alınmıştır. Bunlar alıntı yapılan yazarın tercihlerini yansıtmaktadır. Yazıtlardan doğrudan alıntılanan cümlelerde ise okuyuşlar ve gösterim biçimleri açısından Ölmez (2015) temel alınmıştır. Ölmez, yazıtlarda tam olarak okunamayan veya eksik olan ama aynı ifadenin geçtiği başka yazıtlardan tamamlanabilen, vb. sorunlu bölümleri farklı yazı tipleri ile imlemiştir. Ayrıntılar için bkz. Ölmez (2015, 57). Bu çalışmada verilen örnek açısından bir fark oluşturabilecekse sorunlu bölümlere yer verilmemeye özen gösterilmiştir ancak konu açısından alıntılanmasında sakınca görülmeleyen bölümlerde yazı tipleri Ölmez (2015) tarafından kullanıldığı biçimiyle alıntılanmıştır. Bu çalışmayı ilgilendirdiği kadarıyla yazıtlardan yapılan alıntılarda bazı sözcükler için farklı yazı tipi bulunuyorsa orijinal metinde bir sorun olduğu anlamına gelmektedir.

Bugünkü Türkçe karşılıklar verilirken tam çevirilerin kullanılması kullanışlı ve tezin amacıyla uyumlu görülmemiştir. Çünkü bugünkü Türkçede kulağa hoş gelecek şekilde bir çeviri yapıldığında çoğu zaman ögeler kaymakta, bazen kaybolmaktadır.

Çeviride söz güzelliğinden çok cümle öğelerinin ve aldıkları eklerin aslına mümkün olduğunca yakın karşılanmasına önem verilmiş, dolayısıyla sözcük çevirisi yapılmıştır.

1.2. Kuram, Kavram ve Terimler

Bu çalışmada sözdizim kuramlarından *Universal Grammar* “Evrensel Dilbilgisi” (ED) ve bu kuramın günümüzdeki son aşaması olan Minimalist Program’ın (MP) kavramları, terimleri ve yöntemleri kullanılarak analizler yapılmıştır. ED (ve geldiği aşamada MP) dayandığı temeller açısından bu görüşü benimsemeyen dilbilimcilerin dışarıdan ağır eleştirilerine uğramaktadır. Bunun ötesinde bu görüşü benimseyen dilbilimciler de kendi içlerinde hareketli tartışmalara girmektedirler. Chomsky hem dışarıdan hem de içeriden gelen eleştirilerden beslenmekte ve görüşlerini sürekli yenilemekte, böylece bazen birkaç yıl önceki bilgiler eskimiş olmaktadır. Tez çalışması sırasında özellikle Türkçe kaynaklarda ED ile ilgili verilen bilgilerin genellikle MP öncesine ait, bugün benimsenmeyen görüşler olduğu gözlenmiştir. Chomsky, MP ile, çoğu kendisine ait olan ve üzerine kütüphaneler dolusu kitap yazılmış olan tezleri bir kalemde silmiş, takipçilerinin yeni anlayışa uyum sağlamaları kolay olmamıştır. MP; 1990’lı yıllarda büyük oranda şekillenmiş ve 1995’te Chomsky’nin *The Minimalist Program* adlı eseriyle ortaya konulmuş olmakla birlikte bu anlayışın üniversite müfredatlarına yansımaları, yeni anlayışa uygun ders ve başvuru kitaplarının ortaya çıkması, ansiklopedi ve sözlük maddelerinin yenilenmesi 2000’lerin başlarını bulmuştur. Türkçe bazı kaynaklarda ise 2010’lu yıllarda yazılmış eserlerde bile MP ile terk edilen görüşler ED okuluna mal edilmeye devam edilmektedir. Bu çalışmada mümkün olduğunca MP çerçevesinde yazılmış eserlere başvurulmaya çalışılmıştır.

Dilbilim terimlerinin Türkçe karşılıklarının oturmadığı bilinmektedir. Buna karşılık yabancı terimleri aynen veya ufak tefek ses değişiklikleri ile alıntılanmak bir çözüm olmasa gerektir. Terimlerde ortaklaşma sağlanıncaya kadar Türkçede önerilen terimlerin yanına parantez açarak İngilizcesini (özünde Latince ya da Eski Yunancasını) yazmak en uygun yol gibi görünmektedir. Sadece terimin ilk kullanıldığı yerde karşılığı verilip tekrarlarında açıklama yapılmayabilirdi. Bu çalışmada okuyucunun bağlamdan kopmadan terimleri takip edebilmesi için sık sık karşılıklar yinelenmiştir.

Terimlerin karşılıkları için tek bir başvuru kaynağı kullanılmamış, genellikle İngilizce terim çevrilmiştir. *unergative* ve *unaccusative* terimleri için başvurulan sözlük ve kaynaklarda uygun bir karşılık bulunamamış, *özegeçişsiz* ve *yüklemesiz* terimleri önerilmiştir. *özegeçişsiz* terimi İmer, Kocaman ve Özsoy (2013) tarafından *ergative* karşılığı önerilen, Özsoy, Balcı ve Turan (2012) tarafından da kullanılan *özegeçişli* teriminin olumsuzu alınarak türetilmiştir. Alanyazınında *specific* karşılığı olarak yaygın olarak kullanılan “özgül” terimi, “bir türle ilgili” anlamına geldiğinden (ör. özgül ağırlık) uygun görülmemiş, bunun yerine “özgün” terimi tercih edilmiştir.

Özellikle yapısalcı dilbilim için merkezi bir terim olan *complement* karşılığı olarak dilbilim kitaplarında genellikle *tümleç* terimi kullanılmış, bu *tümleç* teriminin geleneksel dilbilgisindeki *tümleç* olmadığı not düşülmüştür. Örneğin; “Baş olan bir sözcük, öbek oluşturmak için tümleç ya da eklenti alabilir. Burada üstüne basarak belirtmek gerekir ki tümleç geleneksel dilbilgisi kitaplarındaki anlamından daha farklı bir anlamda kullanılmaktadır. Burada tümleç terimini dilbilimdeki tamamlayıcı ve zorunlu öge anlamında kullanacağız” (Özsoy, Balcı ve Turan, 2012, 152) şeklinde okuyucu uyarılmıştır. Bu uyarıya rağmen örneğin “Çocuk, sıfır biçim, şeker -i, anne - e eklerini taşıdığı için sırasıyla özne, dolaysız tümleç ve dolaylı tümleçtir” (Özsoy, Balcı ve Turan, 2012, 92) cümlesi geleneksel dilbilgisi terimlerine alışık okuyucular tarafından yanlış algılanılabilir. Bu kaygıyla bu çalışmada *tümleç* terimini kullanmaktan kaçınılmıştır. *tümleyici* terimi ise daha çok *complementizer* karşılığı kullanıldığı için *tümleyen* teriminde karar kılınmıştır.

İngilizce eserlere doğrudan başvurulmuştur. Eski Türkçe çalışmalarında Almanca ve Rusça eserler önemli yer tutmaktadır. Ağırlıklı olarak yeni ve orta Türkçe çalışmış olmakla birlikte Türkçenin kapsamlı ve çağdaş bir gramerini yazmış olan, bu çalışmada tartışılan birçok konuda önemli bir başvuru kaynağı olan Deny'nin eserleri Fransızcadır. Çeviri sırasında anlam kaymaları olabileceği, çevirenin kendi dilbilgisi anlayışının etkisiyle yazarın orijinal fikirlerini ister istemez kendi yorumlarıyla karıştırabileceği göz önünde tutularak ve yazarın kullandığı orijinal terimleri görebilmek için mümkün olduğu ölçüde asıl kaynaklara başvurulmuştur, orijinal metinde yazarın kullandığı terimler metne yansıtılmıştır. Zaman yetmediği için Rusça eserlere ise istenen ölçüde başvurulamamıştır.

Dilbilim kaynaklarında sıkça yoğun olarak başvuru alan kısaltma kullanımına, okumada kolaylık sağlamak amacıyla bu çalışmada mümkün olduğunca az yer verilmiş, terimlerin genellikle açık açık yazılması yoluna gidilmiştir.

Türkçe terimlerin (NESNE, DURUM vb.) çoğu zaman günlük dilde de kullanılan temel anlamları olduğundan terimler küçük-büyük yazı biçimi ile belirginleştirilmeye ve günlük kullanımdan ayırt edilmeye çalışılmış ama özellikle terimlerin yoğun kullanıldığı cümlelerde gözü yoran bu biçimlendirme, anlam karışıklığı çıkma olasılığı bulunmayan cümlelerde bir kenara bırakılmıştır. Bu açıdan tutarlılık yerine okunurluk tercih edilmiştir.

1.3. Sorunun Ortaya Konması

Nesne ile ilgili tartışma konularından aşağıdakiler tezde ele alınarak yazıtlardaki kullanımlardan örneklerle tartışılmıştır.

Nesne nedir? Nesne sadece yükleme durum ekini mi alır, başka durum ekleri alabilir mi? Türkçede nesnenin aldığı ek yükleme durumu eki midir, belirlilik eki mi, yoksa belirlilik de gösteren bir yükleme durumu eki mi? Nesnenin aldığı durum ekini hangi etkenler belirler? Aldıkları nesnelere ve durum eklerine göre eylemler hangi sınıflara ayrılırlar? Bazı eylemler doğrudan nesne yanı sıra zorunlu öge olarak dolaylı nesne alırlar mı? Doğrudan nesne olmaksızın dolaylı nesne alınabilir mi? Çift doğrudan nesne mümkün müdür? Çift doğrudan nesneli gibi görünen örneklerdeki eksiz nesne eyleminin birleşik bir ögesi midir? Yalın sözcükler yalın durumda mıdır, yükleme durumunda mıdır, yoksa durumsuz mudur? Yükleme durumunun belirlilik, özgünlük ve referansiyellik dışında başka anlambilimsel bağlantıları var mıdır? Örneğin nesnenin bütüncül olması durumunda yükleme durumu alması, parçacıl olması durumunda başka bir durum eki alması söz konusu mudur? Bunun dışında öznenin ve nesnenin canlı olması (animacy), insan olması nesnenin aldığı eki etkilemekte midir? Sayı-durum bağlantısı nasıldır? Durum eki alıp almamada nesnenin sayı açısından yansız yani nötr olmasının önemi nedir? Eylemin sonuçlu (telic) olmasının nesne üzerinde etkisi var mıdır? Nesnenin durumu ile eylemin görünüşü (aspect) arasında bir bağlantı var mıdır?

1.4. Teorik Arkaplan

Bu bölümde Evrensel Dilbilgisi ve Minimalist Program ile ilgili temel bazı kavramlar ve işlemler hakkında genel bilgiler verilmiştir.

1.4.1. Dilin Biyolojik Temelleri ve İnsan Dilleri

Chomsky dilin sadece bir “iletişim aracı” olarak tanımlanmasına karşı çıkar, dilin bir düşünme aracı olduğunu savunur. Ona göre dilin iletişim için kullanılması işlevinin küçük bir oranını oluşturmaktadır. Chomsky İ-Dili¹ (İç dil) adını verdiği bir üst dil tanımlar (Chomsky, 2015b, 13). İ-Dili insan türünün aklının anlamları biçimlere bağlamasını sağlayan bileşenidir. Bu yaklaşıma göre cümleler mental varlıklardır (Adger, 2003, 11).

Sözdizim İ-Dilinin temel öğelerden cümleleri oluşturan yollarla ilgilenen bölümüdür. Hepimiz için ortak olan İ-Dilinin özellikleri *Evrensel Dilbilgisi* (ED/UG) olarak bilinir. Bir Evrensel Dilbilgisi teorisi, tüm olası dilleri (genellikle ED İlkeleri/*UG Principles* olarak adlandırılır) ve tek tek İ-Dillerinin bu ortak noktalardan farklılaştığı noktaları (*ED Çeşitliliği Parametreleri* veya sadece *Parametreler* olarak bilinir) ortaya koymalıdır. Örneğin Evrensel Dilbilgisi tüm dillerde özne ile eylem arasında uyum olmasını gerektirebilir ama bazı dillerde bu ilişki sesletilmiyor olabilir, ya da bazı dillerde eylemle nesne arasında da uyum aranıyor olabilir (Adger, 2003, 16).

Performans (*performance* yani, İ-Dilini kullanıma sokmak) ile yetkinlik (*competence*, aslında İ-Dilinin başka bir adlandırılışı) arasındaki ayrım, dilimizin pratikte değil, prensipte neye izin verdiğine odaklanmamızı sağlaması bakımından önemlidir (Chomsky, 2015b, 12). Bu açıdan teorinin sağlamasını yapmak için dilin kullanım örneklerinin derlenmesi gerekmez. Tarihi dillerle ilgili çalışma bunun bir istisnasıdır, çünkü anadil konuşurlarına soru sormamız mümkün değildir (Adger, 2003, 17-18).

Verilerin, yani insan dillerinin incelenmesi sonucu ortaya çıkan sonuçlar cümlelerin yan yana dizilmiş sözcüklerden ibaret olmadığını, baş konumunda olan bazı sözcüklerin etrafında öbekler oluşturduklarını göstermektedir. Bu öbekler de birbirleriyle rastgele bir ilişki içinde değildirler. Bu öbekler cümleyi yani yapıyı oluşturan yapı birimleridir (Fromkin ve diğ., 2000, 146).

---

¹ ‘*I – language*’, Chomsky bu adlandırmayı İngilizcede *i* ile başlayan üç kavramı karşılamak için kullanır: *internal* “iç”, *individual* “kişisel”, *intensional* “içlemsel”

ED, adından da anlaşıldığı gibi bazı değişkenlerle birlikte bütün dillerin ortak yapıları sahip olduğunu savunur ve bütün dilleri açıklama iddiasındadır (Carnie, 26-27).

1.4.2. Minimalist Program

Chomsky Minimalist Program'ın, adı üzerinde bir program olduğunu, bir teori olmadığını ısrarla vurgulamakta, bu konunun yeterince anlaşılmadığını düşünmektedir (Chomsky, 2015b). Araştırma programlarında temel kabuller bir çerçeve oluşturur, bir bilimadamı ağı bu çerçeve içinde kalarak araştırmalar yaparlar. Bu çerçevenin içinde önerilen bazı varsayımlar yanlıştır, bunlar elenerek program yenilenir. Bundan anlaşılan Minimalist programın, kalıplaşmış kabuller yerine; dünyanın her yerinden dilbilimcilerin, belli bir çerçeve içinde kalarak ama kendi anlayışlarını, öngörülerini, bilgilerini kattıkları, gelişime ve dönüşüme açık dinamik bir süreç olduğudur. Bu bağlamda, incelenen her yeni dil, tezleri bazen doğrularak, bazen çürüterek, bazen de bilmece olarak duran sorunlara yanıt olabilecek örnekler üreterek, her durumda önemli katkılar sağlayacaktır. Gerçekten de MP çerçevesinde üretim yapan araştırmacılar tartışmalı konularda birbirlerinden farklı yaklaşımlar getirmekte ve bu yaklaşımları geliştirdikleri argümanlarla desteklemeye ve çeşitli testlerle sağlamaya çalışmaktadırlar. Örneğin Adger, Minimalist Programın ayrıntılı bir teoriden çok bir araştırma ajandası olduğunu belirterek kitabında, alanyazınındaki argümantasyon ve çözümlenmelerle kendisinin teorik seçimlerini aynı kapta erittiğini ve kendi içinde tutarlı bir sözdizim sistemi kurmaya çalıştığını söyler. Kitabında yer verdiği analizlerinden bazılarının ana kaynaklardan derilmediğini, geliştirdiği belli bir Minimalizm uygulamasından kaynaklandığını belirtir. Örnek olarak onun benimsediği eşleştirme teorisi (checking theory), özelliklerin kendisinden çok, özelliklerin aldığı değerlerin farklı güçlerde olmasına izin vererek başka kuramlardan ayrılır (Adger, 2003, xii).

Chomsky güçlü bir felsefi alt yapıdan gelmektedir ve yaklaşımları başta felsefe olmak üzere matematik hatta biyoloji gibi bilimlerden esinlenmeler ve alıntılar içermektedir. Minimalist Program'ın temelini oluşturan en sade açıklamaya ulaşmak fikrinin de kökeni aslında bilim felsefesinde yatmaktadır.

Teorik dilbilim, dilbilim yapısına dair çeşitli soyut kavramlar ortaya koyar ve bunları bir araya getiren ilişkileri belirleyen teoriler kurmaya çalışır. Teori olguları açıklayan

genel prensiplerdir. Teori gerçekten başarılıysa gözlenen olguları açıklamakla kalmaz bazı öngörülerde de bulunur. Bilimsel teori geliştirme yönteminin önemli bir yönü de mümkün olan en sade yolu bulmaktır (Orta Çağ filozofu Ockham'lı William'a dayanan bu fikre bazen Ockham'ın usturası denir). Mümkün olan en az sayıda kavram ve ilişki tanımlanmalıdır. Bundan sonra teori denenir ve geliştirilir. Teoriyi kullanarak sözdizim uzmanı, bir grup verinin analizini yapar. Teori, incelenen dildeki tüm yapıları, aynı zamanda bu yapıların aralarındaki sayısız ilişkiyi açıklayabilmeyi sağlayacak yolları barındırmalıdır. Genel bir dilbilim teorisi bunun bütün olası insan dilleri için sağlanabilmesini gerektirir. Teorinin tanımlayıcı yeterliliğe ulaşması için sadece sözcükleri doğru sırada dizmesi yeterli olmaz, cümlelere doğru yapıları atayabilmesi gerekir. Tanımlayıcı yeterlilikten sonra açıklayıcı yeterlilik gelir. Açıklayıcı yeterlilik, tüm dillerin paylaştığı ortak noktaları açıklayabilecek şekilde geniş olmalı ama aynı zamanda olmayan şeylere izin vermeyecek kadar da sınırlı olmalıdır (Adger, 2003, 15).

Chomsky kendi savlarının en acımasız eleştirmenidir. Yarım yüzyılı geçen süre içinde savlarını sürekli gözden geçirmiş ve yenilemiştir. Bu süreçte en son aşama olan Minimalist Program ile daha önce üzerine binlerce makale yazılan ve dünyanın dört bir yanındaki üniversitelerde okutulan bazı kabulleri tek kalemde silmiş ve deyim yerindeyse tezlerini budamıştır.

Chomsky "The Minimalist Program" adlı eserinin girişinde bu durumu kendisi en çarpıcı şekilde özetler:

"Alan yeni deneysel materyallerin ve kuramsal fikirlerin etkisiyle hızla değişiyor. Bugün makul görünen muhtemelen yarın değişik bir biçim alacak. Bu süreç takip eden malzemeye yansıyor. 1. ve 2. Bölüm büyük ölçüde aynı bakış açısıyla yazılmıştır. Yaklaşım 3. bölümde, çok daha fazlasıyla 4. bölümde değişmekte. Genel çerçeve kalsa da, her noktada temel düzeltmeler bulunmakta. Bir bölümde esas kabul edilen kavram ve prensipler bir sonrakinde sorgulanıyor ve eleniyor. Buna Prensipler ve Parametreler yaklaşımlarında benimsenen Genişletilmiş Standart Teori'nin temel fikirleri de dahil. D-Yapı [derin yapı]; Y-Yapı [Yüzey Yapı]; Yönetim; Yansıtma Prensipleri ve θ Ölçütü; D ve Y-Yapıda uygulandığı farzedilen diğer koşullar; Boş Kategori Prensipleri; X-üssü teorisinin geneli; α Taşıma İşlemi; Ayrık-Ç hipotezi; ve diğerleri" (Chomsky, 1995, 10).

Dolayısıyla on yıllar değil, birkaç yıl içinde bile bu tezde Minimalist Program hakkında verilen bilgilerin değişmesi, bunlara dayanılarak varılan bazı sonuçların geçersiz olması olasıdır; bu bilimin doğası gereğidir. Araştırmacı içinde bulunduğu zaman içinde bilimin geldiği düzeyin gereklerine uygun çalışmalar üretecektir. Ancak umulur ki bu çalışmada belli bir düzen içinde sunulan Orhon Türkçesi verileri, tartışılan konular, önerilen bazı çözümler, Türkçeye çevrilerek ve

özetlenerek araştırmacıların ve öğrencilerin dikkatine sunulan bilgiler ve argümanlar gelecekteki çalışmalar için katkı sağlayacaktır.

1.4.3. Değişimler

ED yaklaşık elli yıllık geçmişi içinde çeşitli aşamalardan geçmiş ve yukarıda anlatılan yöntemlerle, yani bir teori kurup veri ile sağlamasını yaparak, teorinin veriyi açıklamaya yetmediği yani dar geldiği veya yeterince sınırlamadığı, var olmayan yapıların da üretilmesine izin verdiği yani geniş geldiği durumlarda gözden geçirilmiş böylece büyük değişikliklere uğramıştır.

Önceden cümle türetilmesinde (derivation) önemli yer tutan öbek yapı kuralları (Phrase Structure Rules) buna örnek gösterilebilir. Bu kurallar bazen veriyi yeterince açıklayamadığı, bazen olmayan verilere de izin verdiği için bir kenara bırakılmıştır (Adger, 2003, 116).

Önceden sözdizim ile ve işlevsel öbekler, öbek başları ile açıklanmaya çalışılan birçok bilginin artık insan beynindeki sözlükte (lexicon) sözcüklerle birlikte ÖZELLİK olarak tutulduğu kabul edilmektedir (Adger, 2003, 38).

Önceden varsayılan derin yapı ve yüzey yapı kavramları, birçok işlevsel öbek ve bazı işlemler, ağaçta bulunan boş budaklar, özne ve nesne durum atamasının yapıldığı varsayılan öbekler terk edilmiştir (Chomsky, 1995, 10). Böylece tam bir sadeleşmeye gidilmiřtir².

1.4.4. Biçimsözdizim Özellikleri

Biçimsözdizimsel (morfosentaktik) ÖZELLİKler, zihinsel sözlüğümüzde sözcük ile birlikte tutulan, sözdizimin hassas olduğu ve bazen sözcüğün aldığı şekli belirleyen özelliklerdir. ÖZELLİKler dilin ses ile anlamı bağlayan temel elamanları gibi görünmektedir. Eğer bir özellik var/yok ikilemine indirgenebiliyorsa +/- olarak gösterilir. Ancak çeşitli değerler alabiliyorsa özelliğin aldığı değerler listelenir. Bir

---

² Üretici Dilbilgisi Kuramı'nın geçirdiği evreler ve bu evrelerde görülen başlıca değişiklikler Özsoy (1997) tarafından özet biçimde ele alınmıştır. Ayrıca ED'nin MP öncesi aşamaları ile ilgili ayrıntılı Türkçe bilgi ve Türkçeye uyarlanmış örnekleri için Uzun (2000) ve ED dışındaki sözdizim akımları ile ilgili özet bilgi, ED'nin bazı temel kavramları ve terimleri ile ilgili toplu bilgi için Uzun ve Aydın (2006) gibi Türkçe kaynaklara baş vurulabilir. Ancak her iki kaynak da ED'nin MP öncesi görüşlerine yer vermektedir, dolayısıyla okuyucunun bu kaynaklardaki bilgilerin (ve ağaç çizimlerinin) tümünün ED'nin güncel görüşlerini ve uygulamalarını yansıtmadığının farkında olması gerekir.

özelliğın alabileceği değerler listesinin hem gözlemlenen her formu karşılaması hem de gözlemlenmeyen formlara izin vermemesi gerekir (Adger, 2003, 30).

Sözdizimi doğrudan ilgilendiren özelliklerin başında ULAM (KATEGORİ) ÖZELLİĞİ gelir. Bu ÖZELLİK geleneksel sınıflamadaki ad [A], eylem [E], sıfat [S], ilgeç [İ] gibi değerlerden birini alır.

Zihinsel sözlüğümüzün öğeleri, başka bir adlandırmayla sözlükbirimler (lexical item) ses ÖZELLİKleri, anlam ÖZELLİKleri ve biçim-sözdizim özelliklerinin bir demeti, bir toplamıdır. Genel kabul gören görüşe göre bu özelliklerden sadece biçim-sözdizim özellikleri sözdiziminin erişimine açıktır.

Kişi, sayı ve cinsiyet gösteren özellikler topluca ϕ özellikleri (ϕ features) diye adlandırılır. Bazı özellikler anlambilimsel olarak yorumlanabilir (interpretable) ama bazıları yorumlanamaz. Mesela anlambilimsel olarak dişil olmayan bir şeyin gramatik olarak dişil kabul edilmesi yorumlanamaz bir özelliktir (uninterpretable feature) (Adger, 2003, 45).

1.4.5. Birleşme İşlemi

En küçüğü sözlükbirimler (lexical items) olmak üzere küçük yapılardan büyük birleşik yapılar oluşturmak için kullanılan sözdizim İŞLEMINE BİRLEŞME (merge) denmektedir. Birleşme işlemi aslında bileşen oluşturma işlemidir. Birleşme işlemi her defasında sadece iki öğeyi birleştirir. İki öge birleştikten sonra tek öge olur ve başka bir öğeyle birleşir. Birleşme işlemi yön, yani öğelerin hangi sırada birleştiklerini belirlemez (Adger, 2003, 70-71).

Sözlükbirimler ağacın en alt budaklarını oluştururlar, en üst budağa ise kök denir. Yani sözdizim ağaçları baş aşağıya çevrilmiş dururlar. Birleştirme işlemi ancak kök budaklarda, yani en üst noktalarından gerçekleştirilir. Yeni oluşan varlığın etiketini baş belirler. Baş, eylem (E) ise yeni obje de bir eylem öbeği (EÖ) olur. Baş üyelerin dağılımını ve cümlenin diğer bölümleri ile uyum ilişkilerini belirler.

Bazı sözlükbirimler, başka bir öğeyle birleşmedikçe kendi başlarına sentaktik varlık olamazlar, eksik kalırlar (Adger, 2003, 77).

1.4.6. θ -Roller

Bir eylem tek başına bir anlam ifade etmez. Örneğin bir kişi *ver-* eylemini herhangi bir bağlam ve arka plan olmadan “Verecek.” şeklinde kullanırsa karşısındaki bunu anlamlandıramaz ve “Kim verecek, neyi verecek ve kime verecek?” sorularını arka arkaya sorar. Buna karşılık konuşan “Düştü” dediğinde dinleyen “Neyi?” sorusunu sormaz. Tabii dinleyici meraktan başka ayrıntıları öğrenmek için çok çeşitli sorular sorabilir. Örneğin “Bir bina çökmüş” cümlesini duyan dinleyici “Ne zaman?” diye sorabilir, ancak bu önceki sorulardan farklı olarak ek bilgi istemeye yöneliktir. Bu ek bilgi olmasa da cümle tamamdır, bir yargı bildirmektedir, kurallıdır, kendi içinde bütünlüğü bulunmaktadır.

Görüldüğü gibi eylem bir yönetmen gibi bazı roller dağıtır. Dağıtılan roller eylemin inisiyatifindedir. Dağıtılan rol sayısı değişir ama sınırlıdır. Bir ile üç arasında kalır. (İngilizcede sıfır rol dağıtan *rain-* “yağ-” gibi fiiller bulunmaktadır. Bu eylemlerde EDİCİ (agent) bulunmaz, yerine referansı olmayan boş bir zamir *-it-* konulur ama çoğu dilde bu olguya rastlanmaz).

Çok rastlanan teta roller arasında EDİCİ (agent), DENEYİMLEYEN (experiencer), ETKİLENEN (patient), KONU (theme), HEDEF (goal) vb. bulunur (Carnie, 229) Rol tanımları konusunda Türkçe bilgi için bkz. Uzun (2000, 105).

Dağıttıkları rollere göre de yüklem çeşitlenirler. Örneğin tek konumlu bazı eylemler sadece EDİCİ (agent) yani o eylemi başlatan, yapan, eden bir varlık atarlar. Oysa başka eylemler EDİCİ almaz, ETKİLENEN (patient) veya olaya KONU olan (theme) bir öge alırlar. *koş-*, *yürü-*, *gül-* gibi eylemler sadece EDİCİ rolü atarken *düş-*, *çök-*, *eri-* gibi eylemler sadece ETKİLENEN alır. Bunlardan birinci gruba *özegeçişsiz* (unergative), ikinci gruba *yüklemesiz* (unaccusative) yüklem denir. İki grup da geçişsiz eylemlerdir ancak yapıları, yani sözdizim ağaçları tümüyle farklıdır. İki konumlu yüklem geçişli, üç konumlular ise çift geçişli olarak adlandırılırlar.

Teta harfiyle (θ) gösterilen kavram aslında tematik ifadesinin kısaltılmışıdır ve teta roller anlam alanıyla ilgilidir. Ancak sözdizim bir yüklem kaç tematik rol atadığını bilmeye gerek duyar, θ -rollerle üye yapısı arasında doğrudan bir bağlantı bulunmaktadır (Carnie, 232; Fromkin ve diğ., 2000, 116).

Eğer bir yüklem atadığı tematik bir rol varsa ve cümlede o rolün atanabileceği uygun bir öge yoksa cümle kuralsız olur (a-d örneklerindeki gibi).

1. *koy-* (edici, etkilenen, hedef)
  - a. *Koydu. (Kim? Neyi? Nereye?)
  - b. *Ayşe koydu. (Neyi? Nereye?)
  - c. *Ayşe kitabı koydu. (Nereye?)
  - d. *Ayşe masaya koydu. (Neyi?)
  - e. Ayşe kitabı masaya koydu.

Bir yüklem bir sav ortaya koyabilmek için bir tane başka ögeye gereksinimi olduğunda buna bir konumlu yüklem (one place predicate) denir. İki konumlu ve üç konumlu yüklemeler vardır. İncelenen insan dillerinde dört ve daha fazla konumlu dile rastlanmamıştır.

Bir eyleme ait teta roller teta çizelgesi (θ “theta” grid) adı verilen tablolarda gösterilir (Carnie, 233). Örneğin *ver-* eyleminin teta çizelgesi şöyledir:

ver-

<u>Edici</u>	Konu	Hedef
i	j	k

Şekil 1: θ Çizelgesi (θ Grid) Örneği

Bir teta çizelgesinde yer alan üyeler zorunlu öğelerdir. Alt satırdaki dizin harflerinin her biri bir öge ile ilişkilendirilmelidir:

2. Ayşe_i kitabı_j Ahmet’e_k verdi.

Eklentiler de eylemle tematik ilişkiler (zaman, yer, araç vb.) kurarlar fakat tematik rol almazlar.

Bir cümlenin kurallı olabilmesi için her θ -rolün bir bileşene atanması ve hiçbir bileşene birden fazla rolün atanmaması gerekir (Adger, 2003, 83).

Görüldüğü gibi kural her bileşene bir θ -rol atanmasını gerektirmez. Eklentilere θ -rol atanmaz. Örneğin:

3. Ayşe geçen hafta perşembe günü Ankara’da, lüks bir otelde, on beş saat uyudu.

Bu cümlede *uyu-* eyleminden sadece Ayşe θ -rol alırken diğer öğelerin hepsi eklentidir. Çünkü uyuma eylemi tek bir θ -rol atamaktadır.

Üye (argument) yüklem tarafından kendisine θ -rol atanan bileşendir (Adger, 2003, 82; Fromkin ve diğ., 2000, 102). Bir argümanın eksikliği durumunda cümle kuralsız (düşük) olur. Ancak burada bir parantez açmak gerekirse üyenin bağlamda daha önce geçmesi veya açıkça anlaşılması durumunda telaffuz edilmemesi söz konusu olabilir. Telaffuz edilmese de oradadır, bağlamla tamamlanmaktadır. Örneğin Ayşe'ye anahtarı ne yaptığı sorulursa “Masaya koydum” diyebilir. Eğer cümle bağlamdan koparılacak olursa kuralsız hale gelir.

Üyelerin sayısı dışında sözcük türü de yüklem tarafından seçilir. Bu seçime ulam (kategori) seçimi (subcategorization/yan-ulamla) denir. Bir yüklem isim alırken diğeri bütün bir cümleyi üye olarak alabilir. Başka bir deyişle yan-ulamla ögenin hangi tür öğelerle birleşebileceğini belirler (Adger, 2003, 84; Carnie 57-60).

Yorumlanamaz ÖZELLİKLER ara yüze gelmeden önce elenmeli yani yorumlanabilir hale getirilmelidir. Sözdizimsel İŞLEMLERİN amacı yorumlanamaz özellikleri ortadan kaldırmaktır (Adger, 2003, 85).

Yorumlanamaz kategori seçimli özellik taşıyan bir varlık bu yorumlanamaz özelliğini ancak eş özelliği taşıyan başka bir varlıkla birleştiğinde onaylatır. Yani eksik bir özelliği olan bir varlık başka bir varlıkla kardeş olduğunda kardeş olduğu varlıkta bu eksikliği giderecek özellik varsa eksiklik ortadan kalkar. Buna *Checking under Sisterhood* “kardeşlik altında eşleşme (onaylama)” denir (Adger, 85).

Her θ -rol bir kategori seçimli özellik ile bağlantılıdır. Dolayısıyla bir bileşen mutlaka bu özelliği taşıyan bir sözlükbirim ile birleşmelidir. Böylece atanan her θ -rol bir seçilmiş bileşenle ilişkilendirilmiş olur (Adger, 2003, 86).

Anlambilimsel seçimler de vardır. Örneğin bazı eylemler sadece canlı bazıları sadece akıllı varlıkları seçer. Bu tür seçimleri birleştirme işlemi kontrol etmez. Yani cümle anlam seçimlerini ihlal etmişse anlam bozukluğu doğar ama sözdizim açısından cümle kurallı olur.

Ulam seçimini bir örnekle açıklayalım:

gör- bir eylemdir. Dolayısıyla eylem özelliği taşımaktadır. Bunu [E] olarak göstereyim. *gör-* eyleminin yorumlanabilir olması için bir ad (KONU/theme) alması

gerekmektedir. Bu ad gereksinimini [yA] olarak gösterelim. Yani *gör-* bir eylemdir ve yorumlanabilir olması için bir ad almaya gereksinimi vardır. Bunu şöyle formülüze edebiliriz: *gör-* [E, yA]. *ciğer* ad [A] kategorisindedir. *gör-* eyleminin eksikliğini duyduğu özelliği karşılamaktadır. Birleştirme işlemi yaptığımızda “*ciğeri gördü*” bileşenini elde ederiz, *gör-* eyleminin ilk ad eksikliği giderilir ve üstü çizilir: *gör-* [E, ~~yA~~]. *gör-* eyleminin deneyimleyen rolünü karşılayacak bir ad daha alması gerekir [E, ~~yA~~, yA]. *kedi* ad [A] kategorisindedir. *gör-* eyleminin eksikliğini duyduğu ikinci ad özelliğini karşılamaktadır. Birleştirme işlemi yaptığımızda *gör-* eyleminin eksik özelliği eşleşir (check) ve üstü çizilir. Birleştirme işlemleri sonunda eylemin yorumlanamaz özellikleri giderilir: *gör* [E, ~~yA~~, ~~yA~~] ve cümle yayımlanmaya (spell out) hazır olur: “*Kedi ciğeri gördü*”.

Bu yolla, her θ -rol bir bileşene atanmalıdır. Bir baş üzerinde belli sayıda, her biri bir θ -rol ile ilişkili ulam seçimli özellik taşır. Bunlar yorumlanamaz özelliklerdir. Yorumlanamaz özelliklerin silinmesi gerekir. Her birleşme ile bir θ -rol atanmış olur.

Bir öbek ile özelliklerini yansıtan bir sözlükbirimin birleşmesine BAŞ-TÜMLEYEN yapısı denir. BAŞ-TÜMLEYEN yapıları BAŞın seçici özelliği gereği yapılan ilk birleştirme işleminden doğar. Başka bir deyişle bir baş ağaca ilk girdiğinde birleştiği ilk öbek onun tümleyenidir (Adger, 2003, 107).

Eylemin ad soylu tümleyenin geleneksel adı NESNE dir (Adger, 2003, 108).

Aynı şekilde mesela *yemekten sonra*, *Beşiktaş'a kadar* gibi kullanımlarda son takı BAŞ, ondan önce gelen öge (tek sözcük veya karmaşık bir yapı olabilir) onun tümleyenidir. Ön ve son takıların tümleyenlerine de ön/son takının nesnesi (object of a preposition/postposition) denir. Bu çalışmada son takıların nesnelere ile ilgilenilmemiş ve nesne kavramı, tek başına kullanıldığı yerlerde eylemin nesnesi anlamında kullanılmıştır.

Türkçede tümleyenler genel olarak onları seçen başın soluna gelirler. Dünya dillerinin çoğunda da sıralama böyledir.

Tümleyen baş ile ilk birleşen öge olduğunu, başka bir deyişle başın kardeşi olduğunu söylemiştik. Bu birleşimin sözdizim ağacındaki kardeşine ise gösterici (specifier) denir.

Eklentiler ise cümleye ağacın daha üstlerinde katılırlar ama katılımları seçici özellikler yoluyla olmaz. Dolayısıyla eklentiler için birleşim işlemi (merge)

kullanılmaz. Bunun yerine ekleme işlemi (adjoin) kullanılır. Ekleme işleminin tetiklenmesi gerekmez, başka bir deyişle zorunlu değildir. Eklendikleri öbeğin iki tarafına da gelebilirler ve teta rol almazlar. Eklendikleri öbeğin adını değiştirmezler (Adger, 2003, 111).

1.4.7. Eylem Öbeğinin Yapısı

Eylem tümleyeni ile (nesne) birleşerek E' (E üssü) budağını oluşturur, sonra göstericisi (özne) ile birleşir. Böylece bütün ulam-seçici özelliklerini tamamlayarak eylem öbeğini oluşturur. Bu öbeğe daha sonra eklentiler katılabilir. Tümleyenler ve göstericiler birleşmeden önce kendi gelişimlerini tamamlamış olmalıdırlar. Dolayısıyla göstericilerin ve tümleyenlerin öbek olmaları gerekir.

MP öncesinde X' (*X bar* “X üssü”) sistemi kullanılıyordu. Bu sistemde tüm öbeklerin bir örnek olmaları gerektiği düşünülmüştü. Dolayısıyla bir başın tümleyeni ve göstericisi olmasa da X' sisteminde mutlaka bir tümleyen ve gösterici budağı oluşturulması gerekiyordu, böylece birçok boş katman ortaya çıkıyordu. Oysa örneğin özel adlar ve zamirler kendiliklerinden öbektirler. MP, adından da anlaşıldığı gibi bir sadeleşmeye gitmiş ve bu boş budaklar ağaçtan kaldırılmıştır (Adger, 2003, 116).

1.4.8. Durum Atama

Chomsky, (Sanskrit, Latince, Rusça gibi) bazı dillerde Durum'un³ biçimbilimsel olarak ortaya konduğunu, bazılarında (İngilizce, Fransızca vb.) çok az görünür olduğunu, bazı (Çince gibi) dillerde ise hiç görünmediğini, genel yaklaşımlarına uygun olarak Durum'un her zaman soyut olarak bulunduğu görüşünü benimseyeceklerini söyler. Yalın durum/yükleme durumu dillerinde, zaman çekimli cümlecüğün öznesine “*yalın Durum*” atandığını; geçişli eylemin nesnesine (bazı parametrik ve sözlükbirimsel değişikliklerle) “*yükleme Durumu*” atandığını ve ön veya son takıların nesnelere (yine önemli değişikliklerle) “*eğik Durum*” atandığını söyler (Chomsky, 1995, 110).

Bu yapısal DURUMLAR dışında farklı dillerde eylemin, açıklanamayan ve öngörülemeyen durum atamaları yaptığı görülmektedir. Bu atamalar bebeğin dil edinimi sırasında eylemle birlikte öğreniliyor olmalıdır. İkinci dil öğreniminde de

---

³ Soyut Durum (abstract Case) somut durumlardan ayırt edilmek için daima büyük harfle yazılır

öğrencilere eylem ve atadıkları durumlar listeler halinde verilmekte ve bunları ezberlemeleri istenmektedir. Örneğin *-DAn nefret et-*, *-DAn hoşlan-* şeklinde liste verilmez ya da öğrenci eylemle birlikte o eylemin atadığı durum ekini de öğrenmezse, doğru durum ekini tahmin ve benzetme yoluyla bulması küçük olasılıktır. Öğrencilerin ad öbeklerine ana dillerindeki durumları atama eğilimleri, bunun da hedef dilde kuralsız kabul edilen cümleler kurmalarına yol açması yabancı dil öğretiminde önemli bir çalışma konusudur.

Aşağıda çağdaş Türkçeden, birbiriyle yakın ve zıt anlam ilişkisi içinde olan bazı örnekler verilmiştir:

4. Ayşe’yi seviyorum.
5. Ayşe’yi sevmiyorum.
6. Ayşe’den hoşlanıyorum. (Farsça Ad+ Türkçe addan eylem yapan ek)
7. Ayşe’den nefret ediyorum. (Arapça ad+ Türkçe yardımcı eylem)
8. Ayşe’den soğudum.
9. Ayşe’ye ısındım.
10. Ayşe’den tiksiniyorum.
11. Ayşe’ye yakınlık duyuyorum.

Yukarıdaki örneklerden, *sev-* temel eylemi beklendiği gibi yükleme durumu ekini alır. Diğer eylemler ise tümleyenlerine sözlükbirimsel (lexical) atama yapmaktadırlar. Ayrıntılı incelemeler yapıldığında bu atamaların ya kökenbilim ya da anlambilim bağlantılı olarak açıklamalarının olduğu ve tümüyle tesadüfi olmadığı görülebilir. Örneğin, duygusal olarak uzaklaşmayı gösteren eylemler UZAKLAŞMA, duygusal olarak yakınlaşmayı gösteren eylemler genellikle YAKLAŞMA durum ekleri atamaktadır. Türkçede beklenmedik durum atamalarının birçoğu yabancı kökenli eylemlerle ilgilidir. Örneğin Arapçadan alıntılanan birçok sözcük zaman içinde kaynak dildeki anlamından az veya çok uzaklaşmış, yeni anlam bağlantıları ve imaları kazanmıştır. Kaynak dildeki ve muhtemelen Türkçeye ilk girişleri sırasındaki anlamları göz önüne alınsa atadıkları durum eklerinin teta rolleriyle yakından ilgili olduğu görülebilir. Aynı zamanda bir eylem alıntılanırken çevre unsurların da tercüme edilerek veya uyarlanarak alıntılanması söz konusu olabilir. Örneğin Arapçadan alınan bir eylem o dildeki ön-takının (preposition) karşılığı olan durum eki ile birlikte alınmış olabilir. Örneğin *nefret* sözcüğü kaynak dilde “kaçma, kaçınma, uzaklaşma” gibi temel anlamlar taşımaktadır. Buradan duygusal olarak

uzaklaşma, uzak durma gibi daha soyut anlamlara kaydığı düşünülebilir. Görüldüğü gibi eylemin orijinal anlamıyla (uzaklaşma, ayrılma) atadığı durum arasında açık bir bağ bulunmaktadır. “Ayşe’den (duygusal olarak) uzaklaştım”. Ancak günümüz Türkçesi için bu bağlantının üstü örtülmüş ve altta yatan mantık hem ana dil edinen bir bebek hem de Türkçe öğrenen bir yabancı için erişilmez olmuştur. Dil edinen birey için *nefret et-* eyleminin *sev-* eyleminden farklı durum eki ataması tümüyle tesadüfi, kural dışı ve eylemle birlikte öğrenilip kaydedilmesi gereken bir bilgidir. Sonuç olarak bireyin bir dili edinirken beynindeki zihinsel sözlükte (lexicon) eylemleri üye yapısı ve ad öbeklerine atadığı durumlar ile birlikte kaydettiği anlaşılmaktadır. Bu seçimlere sözlükbirimi düzeyinde (lexical) atama denmektedir.

Woolford, DURUMLARIN ÜÇ SINIFA AYRILMASI GEREKTİĞİNİ SAVUNUR (2006, 111). Bunlar: Yapısal (structural), Özden gelen (inherent) ve Sözcük tanımlı (lexical) olarak ayrılır. Woolford yapısal olmayan bu iki sınıfın teta konumlarının da farklı olduğunu ve sadece iç üyelerin (internal arguments) sözlükbirimsel (lexical) durum alabilirken sadece dış üyelerin (external arguments) özden gelen durum alabildiklerini savunur. Woolford’a göre bu durum ancak küçük e/v öbeği (katkısız eylem/light verb) yapısı ile açıklanabilir. Çünkü bu yapıda edici özne (agent subject) ile birlikte HEDEF (goal) de asıl eylem öbeğinin (EÖ/VP) dışına çıkmaktadır. Dolayısıyla asıl eylem (E/V) sözlükbirimsel (lexical) durum atarken katkısız eylem özden gelen durumu atar (Woolford, 2006, 113). Eğer bu doğruysa, yani küçük v (katkısız eylem) durum atıyorsa, küçük v öbeğinin kolları olan edici özne ile çift geçişli eylemlerin hedef üyelerinin davranışlarında bazı benzerlikler olması ve diğer üyelerle bazı açılardan farklılaşmaları beklenir. Woolford özellikle İzlandaca ve Almanca’dan örnekler verir (bu dillerde beklenmedik durum ekleri görülebilmektedir). Woolford bu iki dilde de hem edici öznenin (agent subject) hem de hedef rolündeki ad öbeklerinin⁴ asla beklenmedik (idiosyncratic) durum almadığını (2006, 113-114) belirtir (bu kural ön takı öbekleri için geçerli değildir, çünkü ad öbeğinin durumunu baş olan ön takı belirler).

Woolford özden gelen (inherent) durum atamalarının yapısal olmadığına kanıt olarak üye taşıma (A movement) işlemlerinde durumun değişmemesini gösterir. Örneğin çift geçişli etken cümlede HEDEF rolünde olan ve verme durumu alan üye edilgen cümlede özne konuma yükseldiği zaman hâlâ verme durumunda kalıyorsa durum

⁴ Aslında belirtici öbeği (DP). Bu çalışmada AÖ/BelÖ (NP/DP) ayrımı tartışmasına girilmemiştir.

ataması özden gelen (inherent) atamadır, yapısal değildir. Çünkü yapısal olarak özneye, sözcük özelliklerine bakılmaksızın yalın durum (nominative) atanır Woolford (2006, 119).

Nitekim Türkçede de Woolford'un öngörüsünün doğrulandığını görüyoruz:

12. Kurum Ayşe'ye ödül verdi.

13. Ayşe'ye ödül verildi.

Özetle Woolford'un yaklaşımını benimserseniz atama şekilleri ve ağaçtaki konumları açısından durumları üçe ayırabiliriz:

- I. Yapısal (structural)
- II. Yapısal olmayan
  - a. Özden gelen (inherent)
  - b. Sözlübirimsel (lexical)

Yapısal olarak her ad; kendi anlamı, eylemin atadığı teta rol ve eylemin kategori seçimlerine bakılmaksızın ÖZNE veya NESNE olabilir ve ada buna uygun DURUM ataması yapılabilir. Bunun en bariz örneği edilgen çatıdır. Etken cümlede NESNESİ edilgen cümlede ÖZNESİ hâline gelir.

Sözlübirimsel (lexical) durum ataması ise eylemin sözlükbirim kütüğündeki ÖZELLİKlerden gelmektedir.

1.4.8.1. Yapısal Durum Atama ve Edilgen Çatı - Nesnenin Özne Konumuna Kayması

Genellikle bir cümlede ETKİLENEN rolündeki varlık nesne, EDİCİ rolündeki varlık özne olur. Ama bu durum genel kural değildir, örneğin cümle edilgen çatıda ise ETKİLENEN özne olabilir.

Türkçede anlambilim kavramı olan EDİCİ (fâil/agent) ile ÖZNE ve ETKİLENEN (patient) ile NESNE kavramları karıştırılmaktadır, bu nedenle geleneksel gramerlerde edilgen cümlede gerçek öznesinin olmadığı, özne gibi görünen ögenin NESNE olduğu söylenir, özne konumundaki öge *sözde özne* olarak adlandırılır. ED veya genel olarak sözdizim bakış açısıyla, geleneksel Türk dilbilgisinde *sözde özne* olarak adlandırılan edilgen çatıdaki eylemin öznesi yapısal özne olduğu için YALIN (nominative) DURUMdadır. Anlambilim kavramı olan tematik roller sözdizimden bağımsız olarak

değişmeden kalırlar. Dolayısıyla etken cümlede nesne olan adın ETKİLENEN/KONU tematik rolü cümle edilgen yapıldığında da değişmez ama sözdizim ağacındaki yeri değişir, bu değişime bağlı olarak atanan yapısal durum da değişir. Başka bir deyişle ETKİLENEN/KONU rolündeki ad öbeği ağaca nesne olarak girer ama özne konumu boş kalamayacağı için en uygun ad öbeği yukarıya özne konumuna kayar.

Edilgen cümlede özne görünümünde olan öge sözdizim açısından o cümlenin öznesidir. Eylemin üzerindeki kişi ekleri ile özne arasındaki uyum bunu açıkça göstermektedir. Çağdaş Türkçede olduğu gibi Eski Türkçede de NESNE ile eylem arasında uyum bulunmazken, ÖZNE ile eylem arasında uyum bulunmaktadır. Üçüncü kişide uyum eki bulunmaması nedeniyle bu özellik görünmez ama birinci ve ikinci kişide özne ile uyum açıkça görülür.

14. Ellerim ve ayaklarım bağlı olarak [iki adam tarafından] bir tarlaya bırakıldım.

15. Sen baygın olarak hastaneye kaldırıldım.

Bu cümlelerde kişi anlambilim açısından ETKİLENEN (patient) ama sözdizim açısından öznedir ve yalın (nominative) DURUMdadır. Eylem ile de kişi uyumu bulunmaktadır. İşte bu ÖZNE-NESNE ayrımı yapısal (structural) ayrımı göstermektedir. Minimalist Program'da genel olarak kabul gören anlayışa göre özne önce küçük e'nin (little v) göstericisi olur, sonra Zaman (tense) öbeğine taşınır ve Z (T) ile birleştiğinde DURUM ataması yapılır.

Orhon Türkçesinden örnekler:

16. *kün kavranmış : tün tērilmiş* (MÇ D 1)
gün toplanmış gece derilmiş

17. *üze kök : teñri : asra : yagız : yēr : kılıntokda : ékin ara : kişi oğlu : kılınmış*
(KT D 1)
üste mavi gökyüzü alta yağız yer kılındığında ikisi arasına kişi oğlu kılınmış

18. *ben özüm : tavgaç éliñe : k'ılıntım* (T 1/B1)
ben özüm Çin ülkesine kılındım

Görüldüğü gibi özne yalın durum almıştır ve eylem üzerinde kişi uyumu bulunmaktadır. Dolayısıyla geleneksel adlandırmayla “sözde özne” sözdizim açısından tam bir ÖZNE'dir, tematik rolü ise NESNE veya ÖZNE olmasına göre değişmez, ETKİLENEN (patient) veya KONU (theme) olarak kalır.

1.4.8.2. Sözlükbirimsel (Lexical) Durum

Chomsky durum ataması ile ilgili genel kuralı ortaya koymakla birlikte parametrik ve sözlükbirimsel değişikliklere de dikkat çekmektedir (Chomsky, 1995, 110).

Birçok dilde ÖZNE ve NESNE beklenmedik durumlar alabilmektedir. İzlandaca buna güzel bir örnektir. Carnie (2013, 351) İzlandacada bazı eylemlerin belli üyelerine kural dışı durum imi atadığını belirtir. Örnek olarak *hjálpað*- “yardım et-” eyleminin KONU (theme) üyesine verme durumu atamasını verir: *Ég hjálpaði honum*. “Ona yardım ettim”. Bu şekilde kural dışı imlemeye *quirky Case* “beklenmedik Durum” dendiğini, bu durumun o yüklem θ çizelgesinden kaynaklandığını ve bir ad bu eylemin KONU (theme) rolünde olduğunda mutlaka bu ada verme durumu atandığını söyler. Cümle edilgen yapıldığında da “ona yardım edildi”, iç cümle olduğunda da “Ben, [ona sınavda yardım edildiğine] inanıyorum” verme durumu korunmaktadır (Carnie, 2013, 352). Verilen örneğin hem yeni Türkçe hem de eski Türkçe ile ne kadar ortaklıklar taşıdığı açıktır.

Fincede ise bazı eylemler nesnelere yükleme durumu atarken bazı eylemler zorunlu olarak parçacıl durum atamakta (*etsi*- “ara-” gibi), bazı eylemler ise iki durumdan birini alabilmekte ama aldıkları duruma göre anlam farkı oluşmaktadır *ammu*-: “-i vur-, -e ateş et-” (Kiparsky, 1998, 267).

Gerek çağdaş Türkçede, gerekse Eski Türkçede bazı eylemler daima nesnelere yükleme durumu dışında bir durum (eğik durum) atamaktadırlar. Örneğin Orhon Türkçesindeki *teg*- “değ-” hem asıl anlamı, hem yan anlamları ile (saldırmak vb.) daima verme durumlu nesne almaktadır. Çağdaş Türkçede de *değ*- eylemi böyledir.

İşte bu tür kurala bağlanamayan atamaların o dili konuşanların beynindeki sözlükte bir sözlükbirim kütüğünde [ÖZELLİK] olarak tutulduğu ve yapısal atamanın üzerine yazıldığı kabul edilmektedir.

1.4.8.3. Nesne Yalın Durumda Olabilir mi?

Türkçede adın yalın (bare), yani durum eksiz olması ile YALIN DURUMda (nominative) olması birbiri yerine kullanılabilir.

Oysa hem Latince gibi dillerin geleneksel dilbilgisinde hem de çağdaş dilbilim çalışmalarında genellikle YALIN DURUM (nominative) özneye özgü kabul edilir, nesnenin yalın durum alabileceği düşünülmez.

Yapısal dilbilim okulları da bir ad öbeğinin nesne konumunda ise YALIN (nominative) DURUMda bulunmasını benimsemez. Yapısalcı yaklaşım durumu kimin, hangi yetkiyle atadığını sorgular. Genel kabul gören kurama göre özneye yalın durum ve nesneye yükleme durumu yapı tarafından atanmakta, sıra dışı durumlar ise sözlükbirim kütüğünden gelmektedir. Dolayısıyla nesneye yalın durum atayacak bir yetkili bulunmamaktadır. Öte yandan bir sonraki bölümde (1.4.8.4) tartışılacağı gibi ad öbeklerinin durumsuz olup olamayacağı ve genellikle eylemden önce gelen eksiz adların nesne mi karmaşık yüklem bir bileşeni mi olduğu gibi konular sorgulanmaktadır. Başka dillerde durumun ekle gösterilmediği koşullar olduğu bilinmektedir. İngilizcede adlarda, “Mary hit John” gibi, DURUM biçim olarak görünmezken adıl kullanıldığında “Mary hit him/*he” gibi cümlelerde adıl, aldığı DURUMA uygun olarak biçim değiştirmektedir. Birinde biçimbirim olarak görünmesine, diğerinde görünmemesine rağmen hem özel ad hem de adıl aynı durumda, yani yükleme durumundadırlar. Bu özellik Türkçe gibi ekli diller ve her ekin ayrı bir işlev üstlendiği (varsayılan) bitişken (agglunative) diller için genellebilir mi? Alanyazını taramasında da (bu çalışmanın 3.2. bölümü) görüldüğü gibi birçok araştırmacı eserlerinde Türkçe için yükleme durumu imi olmadığında nesnenin YALIN DURUMda olduğunu belirtmiştir. Ancak çoğu zaman sözcüğün yalın (bare) olmasını kastettikleri anlaşılmaktadır.

Tartışılması gereken, bir sözcüğün bir durum eki almamasının onun YALIN DURUMda olduğunu gösterip göstermeyeceğidir. YALIN DURUM da bir DURUM olduğundan onun da atama yetkisi olan bir öge tarafından atanması gerekmektedir. Örneğin edilgen çatıda edilen, teta rolünün ETKİLENEN (patient) veya KONU (theme) olmasına rağmen yapıda yalın durum almakta ve özne görevine gelmektedir.

Sorulması gereken başka bir soru ad öbeklerinin DURUMSUZ (caseless) olup olamayacaklarıdır. Bu çalışmanın konusu açısından öncelikli önemi olan eksiz nesne görünümündeki ad soylu sözcükler YALIN DURUMda mıdır (nominative), eksiz YÜKLEME DURUMunda mıdır (accusative), yoksa eylem ile birleşik bir yapı oluşturduklarından durumsuz (caseless) adlar mıdır? Birinci seçenek sözdizim açısından uygun değildir, bunu savunan araştırmacılar konuya biçimbilimsel yaklaşmakta ve çoğu zaman ad öbeğinin yalın durumda olduğunu söylerken aslında adın yalın (bare) olduğunu kastetmektedirler. Diğer iki seçenek için ise dilbilimciler arasında tartışma sürmektedir.

1.4.8.4. Eksiz Adların Durumu ve Sözdizimdeki Yeri

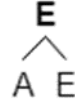
Mithun (1984) ad birleşiklikliği konusundaki çok başvurulan makalesinde aralarında Türkçenin de olduğu dünya dillerindeki ad birleşiklikliği örneklerini inceler ve bunları dört sınıfa ayırır; Türkçeyi bu sınıflardan Sözlükbirim Birleşiklikliği başlığı altında inceler. Bu tip birleşiklikte iki veya daha çok sözcük gövdesi birleşerek bir karmaşık sözlükbirim (complex lexical item) oluştururlar. Mithun “birleşiklik” (incorporation) teriminin genellikle, bir E ve bir A’nın birleşerek yeni bir E oluşturduğu belli bir birleşiklik için kullanıldığını belirtir. A, E’ye; etkilenen, yer veya araç gibi belli bir anlam ilişkisi ile bağlanır (Mithun, 1984, 848). Mithun eylemle birleşen adın belli bir varlığı gösteremeyeceğini, belirlilik ve sayı açısından imlenemeyeceğini, ayrıca işaret veya sayı sıfatları alamayacağını, sadece eylemi niteleyen bir özellik kazanacağını belirtir (Mithun, 1984, 849). Dillerde genel olarak belirsiz doğrudan nesne ile birleşmeye eğilim olduğunu belirtir ve Türkçeyi buna örnek verir. Karl Zimmer’den temin edilmiş şu örnekleri karşılaştırır: “Ahmet piposunu içiyor” / “Ahmet bir pipo içiyor” / Ahmet pipo içiyor”. Türkçede odaklanılmış sözcüklerin genellikle eylemden önce geldiğini: “Ahmet piposunu hergün içiyor” ama birleşik yapılarda odaklanılmış öğelerin AE birleşiminden önce geldiğini: “Ahmet hergün pipo içer”, belirtir (Mithun, 1984, 872-873). Türkçenin genel olarak eylemle belirsiz doğrudan nesnenin kaynaşması, nesnelerin niteleyici statüsüne taşınması eğilimi gösterdiğini savunur. Bir dil sadece bir anlambilimsel durumda A’larını birleştiriyorsa bunun geçişli eylemlerin ETKİLENENİ (patient) olduğunu, Türkçe ve Okyanusya dillerinin bunun örneği olduğunu söyler (Mithun, 1984, 875). Ayrıca, ad birleşmesinin Macarca ve Türkçede örneği görüldüğü üzere eylemlerin gönderimsiz (non-referential) nesnelere ile kaynaşmasını sağlama eğiliminin bir sonucu olarak ortaya çıktığını savunur (Mithun, 1984, 891).

Buna karşılık Öztürk (2004); *Case, Referentiality and Phrase Structure* “Durum, Gönderimlilik ve Öbek Yapısı” adlı tezinin ikinci bölümünde Türkçede; “pseudo-incorporation” örnekleri, deyimler ve katkısız eylem yapılarında bulunan yalın adların sözdizimsel ve anlambilimsel statüsü üzerine yoğunlaşır. Bu yapılardaki eylem öne yalın adlara durum atanmış olamayacağını, dolayısıyla yüklem statüsünü koruduklarını savunur. Yüklem olduklarından üye olarak işlev göremezler fakat eylem-baş (verb-head) ile karmaşık yüklem oluştururlar (Öztürk, 2004, 48).

Öztürk'ün Massam (2001) tarafından ortaya atılan “Pseudo Noun Incorporation” kavramına göndermeyle kullandığı *Pseudo-incorporation* terimi bu çalışmada “birleşik-görünümlülük” şeklinde karşılanmıştır. Bu ögeler bir yandan eylemin üyesi gibi görünürler ama bir üyenin taşıması beklenen özellikleri taşımazlar, diğer yandan birleşiklik ilişkisi içinde gibi görünürler ama tam olarak birleşiklik özellikleri göstermezler.

Öztürk (2009), alanyazınında genellikle hem baş-birleşikliğinin (head-incorporation) hem de birleşik-görünümlülüğün (pseudo-incorporation) iç üyelere (internal arguments) özgü olduğunun kabul edildiğini ve alanyazınında Türkçenin sıklıkla baş-birleşikliği (head-incorporation) sergileyen bir dil olarak gösterildiğini oysa Türkçenin işlek bir şekilde hem KONU (theme) hem de EDİCİ (agent) birleşikliği gösterdiğini belirtir. Geçişli ve yüklemesiz (unaccusative) eylemlerle konu birleşikliği, geçişli ve özegeçişsiz (unergative) eylemlerle EDİCİ birleşikliği söz konusu olabilmektedir. Öztürk, genellikle savunulanın aksine Türkçenin baş-birleşikliği dili olmadığını savunur. Yukarıda alıntılanıldığı gibi, baş birleşikliği, Mithun (1984) tarafından ortaya konulduğu şekliyle, sözlükbirimleri türeten şekilbilimsel bir araçtır. Şekil 2’de görüldüğü gibi, bir ad-baş ile bir eylem-başın birleşerek yeni bir E⁰ oluşturması demektir.

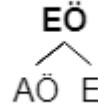
Şekil 2: Baş Birleşikliği

Eylem ile birleşen adların kendi başlarına bir sözdizimsel statüsü yoktur, dolayısıyla bir durum imi taşımazlar. Belli varlıklara gönderim yapmazlar, belirlilik ve sayı açısından imlenmemişlerdir. Bağlam içi gönderimleri de (reference) bulunmaz. Gönderimsiz olmaları genellikle tekrarlanan, alışkanlık edinilen (habitual) eylemler için kullanılmalarını sağlar.

Taylan, *de*, *bile* ve *ml* gibi ögelerin eylemden önce gelen eksiz adlarla eylem arasına girebildiğine, dolayısıyla sözdizimsel birliği (syntactic unit) bozduğuna dikkat çeker (1984, 26). Bu, ad ile eylemin tam birleşime girerek tek bir biçimbirim oluşturmadıklarını gösterir. Taylan'ın bu tespiti alanyazınında çok tartışılmış ve iki örneğin (*dA* ve *ml*) sesçe kaynaşmış yapıların arasına da girebildiği, dolayısıyla

birleşikliğe zarar vermeyeceği iddia edilmiştir. Buna karşılık Öztürk *bile* gibi sadece öbek ulamlarını hedefleyen, baş ulamları ile kullanılmayan odak ilgeçlerinin de yalın adla eylem arasına girebildiğini belirtir. Öztürk, ayrıca, Türkçede (ve Macarca, Hintçe gibi başka bazı dillerde) EDİCİ birleşikliğinin mümkün olmasının baş-birleşikliği tezini zayıflattığını belirtir. Ek olarak; bağlı cümlede eylemi silmenin mümkün olması (“Ali kitap okudu, dergi değil” gibi), bağlaçla aynı adın birden fazla eylemle veya birden fazla adın aynı eylemle bağlanabilmesi, yalın adların sıfat veya ortağ alabilmesi ve belli bazı bağlamlarda yalın adın cümle başına kaydırılarak eylemden ayrılabilmesi baş-birleşikliğinin olmadığını göstermektedir (Öztürk, 2009, 338-339). Öztürk, Massam (2001) tarafından önerilen birleşik-görünümlülük kavramına gönderme yapar. Massam makalesinde bir Okyanusya dili (Niuean) için genellikle Ad Birleşimi diye adlandırılan olguyu incelemiştir. Öncelikle bu yapılardaki ad ögenin önceden savunulduğu gibi baş (A^0) değil bir öbek olduğunu, dolayısıyla ad birleşiminin söz konusu olamayacağını söyler. Ad birleşimi yerine “Pseudo Noun Incorporation” terimini önerir. İkinci olarak bu öbeğin bir ad öbeği (AÖ/NP) olduğunu, belirtici öbeği (BelÖ/DP) olmadığını savunur. Bu ad öbeği eylemin yanında üretilmektedir. Ad öbeği alması gereken nesne DURUMUNU alamadığı için EÖ dışına çıkamaz. Massam üç gruba ayırarak (genel, varlık, araç) bu dildeki birleşme-görünümü olgusunu inceler, her birinin farklı özellikleri olduğunu söyler. Özellikle genel olanın tekrarlanan faaliyetleri gösterdiğini belirtir. Massam bu dildeki ad birleşiminin alanyazınında öne sürülen çeşitli ad birleşimlerinin hiçbirine uymadığını, dolayısıyla yeni bir analize gerek duyulduğunu, bunun da birleşik-görünümlülük olduğunu söyler. Öztürk (2009, 334) tarafından da alıntılı olduğu üzere bu adlar ayrıca gönderimsiz (unreferential) olup olayın bağımsız ve sınırlandırılmamış bir okumasına yol açarlar. Öztürk, Massam (2001) tarafından önerilen birleşik-görünümlülük kavramının Türkçe için uyarlanabileceğini savunur. Arada belirgin benzerlikler bulunmaktadır. Öncelikle Türkçedeki birleşik adlar öbek yapısındadır. Bağlam içi gönderimlerden yoksundurlar. Sayı açısından yansızdırlar, yani tekillik ya da çoğulluk göstermezler. Genellikle tekrarlanan faaliyetleri gösterirler. Dilbilim alanyazınında referanslılık ile belirtici öbek yansımaları arasında bağlantı bulunduğu kabul edilir. Öztürk, DURUMUN yanı sıra sayı ve gönderim yokluğuna dayanarak bu adların işlevsel yansıması olmayan yalın AÖ’ler olduğunu savunur. Dolayısıyla, önceki alanyazınından farklı olarak Türkçenin birleşik-

görünümlülük örneği gösterdiğini öne sürer. Bu görüşe göre, Şekil 3'te görüldüğü gibi, AÖ eylemin tümleyenidir ve ad öbeği ile eylem birleşerek bir EÖ oluştururlar:

Şekil 3: Birleşik-Görünümlülük

Balkız Öztürk, Incorporating Agents (*Lingua*. s. 119, 2009), 340'tan uyarlandı.

Öztürk bu yorum ile ilgili bir sorun olduğunu, edici birleşikliğinin açıklamadığını belirtir ve hem edici hem de konu birleşikliğini açıklayan bir model arayışına girer. Bundan sonra birleşik-görünümlü AÖ'lerin sözdizimsel üyeler olup olmadığını araştırır. Bilindiği gibi yükleme durumuyla imlenmiş bir nesne, cümle edilgen çatıya geçirildiğinde özne konumuna yükselir ve kişili (personal) edilgen elde edilir. Ancak birleşik konu rolündeki ögeler edilgen çatıda kişisiz (impersonal) edilgen sonucunu verirler: "Odada kitap okundu". Bu şekilde geçişliden çok özegeçişsiz (unergative) yapılar gibi tepki vermektedirler. Öztürk buna dayanarak birleşik konu (theme) ögelerin sözdizimsel nesnelere olarak görünür olmadıklarını, yüklem bir parçası olduklarını savunur. Benzer şekilde birleşik-görünümlü edicileri de edilgen testine sokar ve onların da yüklemesizlerle benzer tepki verdiklerini tespit eder ve dış üye olamayacakları sonucuna varır. Öztürk'ün bağlama (binding) testleri de bunların üye olmadıkları yargısını destekler.

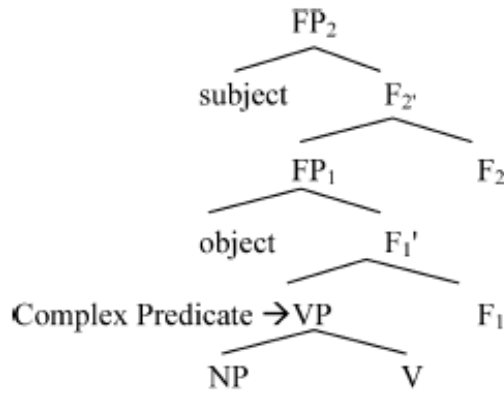
Buraya kadarki kısmı özetlersek; Öztürk'e göre, [çağdaş] Türkçedeki birleşik-görünümlü yalın adlar sadece baş adlar (noun head) değil ad öbekleridir. Buna rağmen sözdizimsel üye değıllerdir. Birleşik-görünümlülük geçişsiz yapılar üretir. Konu birleşikliği özegeçişsizlerle, edici birleşikliği ise yüklemesizlerle benzer tepkiler vermektedir.

Birleşik-görünümlü adlar sözdizimsel üye değıllerse statüleri nedir? Öztürk bunların karmaşık yüklem bir parçası olduğu görüşündedir. Bu görüşü desteklemek için Taylan (1984) tarafından dikkat çekilen, türetme eki almamış, hem sıfat hem belirteç olarak kullanılabilen niteleyiciler ile test yapar. Türetilmemiş niteleyiciler (iyi, hızlı vb.) yükleme ekiyle imlenmiş adlardan önce sıfat, eylemden önce gelirlerse belirteç anlamı kazanırlar. Oysa birleşik-görünümlü adlardan önce geldiklerinde hem sıfat hem belirteç olarak yorumlanmaya açık olurlar. Bu şekilde Öztürk, AÖ ve eylemin

tek bir bileşen olarak hareket ettiklerini, dolayısıyla karmaşık yüklem (complex predicate) oluşturduklarını belirtir.

Türkçedeki diğer yapı, katkısız eylem (light verb) ise addan eylem yapıcı (denominalizer) işlevindedir, genellikle yabancı bir dilden alıntılanmış bir ad sözkonusudur ve adlar aslında yüklemcilerdir. Bu yapılar da sözlükbirimsel eylem-başın kardeşi olarak karmaşık yüklem oluştururlar (AÖ+V).

Öztürk Türkçenin temel öbek yapısı olarak Şekil 4'teki yapıyı önerir. Bu yapıda sözlükbirimsel eylemin kardeşi olarak birleşen AÖ'ler karmaşık yüklem parçası olarak yorumlanırlar. AÖ'lerin sözdizimsel üye olarak (özne veya nesne) yorumlanabilmeleri için daha üstteki bir işlevsel yansımanın gösterici konumunda yer almaları gerekir. Öztürk Yeni Davidson'cu (Neo-Davidsonian⁵) bir model benimser. Bu modelde eylemin her üyesi ayrı bir işlevsel yansıma ile sunulur ve EÖ'ler sadece yüklem alanı olarak ayrılır.

Şekil 4: Birleşik-Görünümlülük ve İşlevsel Yansımalar

Balkız Öztürk, Incorporating Agents (*Lingua*. s. 119, 2009), 346.

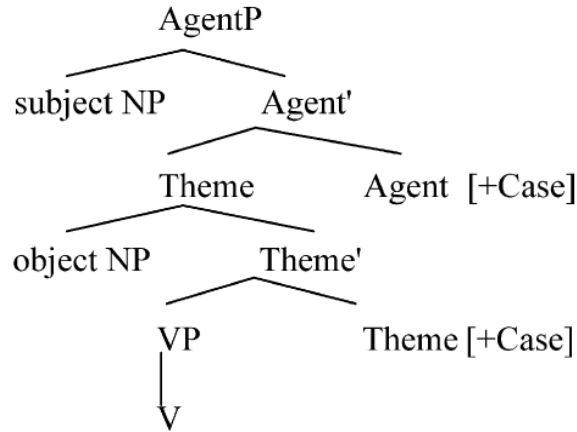
Hem birleşik-görünümlü hem de katkısız eylem yapılarında yer alan yalın ad öbekleri eylemle birlikte karmaşık yüklemi oluşturmaktadır ve üye değillerdir. Benzerlikleri olmakla birlikte bu iki yapı birbirlerinden geçişlilik açısından ayrılır. Birleşik-görünümlü yapılar geçişsiz iken katkısız eylemli yapılar yalın AÖ dışında özne ve nesneye izin verirler. Katkısız eylem yapılarındaki AÖ'ler bir teta-rol taşımazlar, oysa birleşik-görünümlü AÖ'ler bir teta rol ile bağlantılıdır. Ayrıca katkısız eylem yapılarının aksine birleşik-görünümlü AÖ'ler durum seçimlerini

---

⁵ Neo-Davidsonian teriminin tanımı için bkz. *Davidsonian semantics* maddesi (Crystal, 2008, 129)

etkilemektedir. Türkçede özegeçişsiz eylemler ettirgen yapıldığında EDİCİ, yükleme durumu alır (“Ali koştu” > “Ayşe Ali’yi koşturdu”) ama Türkçede aynı durum biçimbirimini aynı cümlecik içinde birden fazla kullanmak mümkün olmadığı ve geçişli bir eylemli cümlede zaten bir yükleme durumlu öge olduğu için cümle ettirgen yapıldığında edici, verme durumu alır (“Ali balığı tuttu” > “Ayşe Ali’ye balığı tutturdu”). Öztürk, edilgen yapılarda özegeçişsizlerle aynı çizgide yer alan birleşik-görünümlü AÖ’lerin ettirgen çatıda da özegeçişsizlerle aynı biçimde davranmasının beklendiğini ama aksine geçişliler gibi davrandıklarını (“Ali balık tuttu” > “Ayşe Ali’ye balık tutturdu” / “*Ayşe Ali’yi balık tutturdu”), bunun da birleşik-görünümlü konunun (theme) hâlâ sözdizimsel durum ile bağlantılı olduğunu gösterdiğini belirtir. Öztürk, ek olarak, birleşik-görünümlü adların varlığında cümlede yükleme durumu imli ikinci bir konu (theme) olamamasının da özegeçişsizlerden farklı olduklarını desteklediklerini belirtir⁶ (“*Ali Romeo ve Juliet’i kitap okudu”).

Öztürk bu noktada birleşik-görünümlü AÖ’ler gerçek üye değilse nasıl olup da tematik rol taşıyabildikleri ve durum ile bağlantılı olabildiklerini açıklayacak bir analiz geliştirilmesi gereğine dikkat çeker. Bunun için önce tipik geçişli yapıları türeten sözdizim ağacına yoğunlaşır:

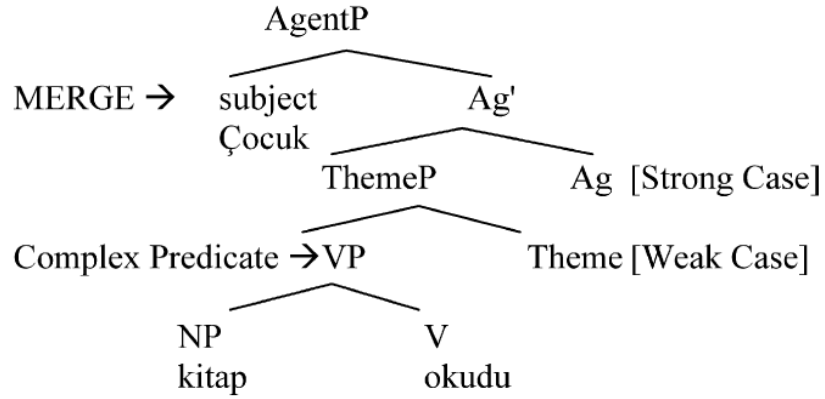

Şekil 5: Geçişli Eylemin Tematik Yapısı

Balkız Öztürk, Incorporating Agents (*Lingua*. s. 119, 2009), 349.

⁶ Böyle bir örneğin Orhon Türkçesinde olabileceğine dair tartışma için bkz. 4.1 Durum Eksiz Adlar bölümü

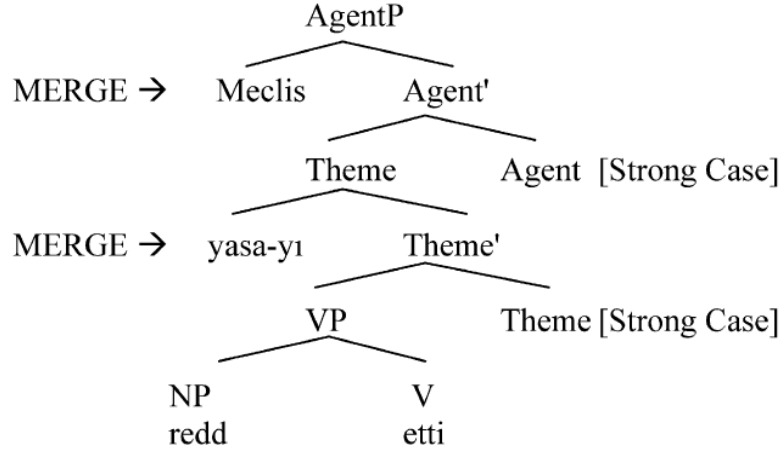
Şekil 5'te görüldüğü gibi Yeni-Davidson'cı modelde üye AÖ'ler, EÖ'nün üstündeki işlevsel ulamların göstericilerine birleştirilerek ağaca girerler (daha kolay anlaşılması için ağaçta işlevsel ulamların yansımaları sundukları tetarollerin adlarıyla gösterilmiştir). Öztürk Türkçenin “*yerinde durum*” (case in-situ) dili olduğunu savunur. Başka bir deyişle Türkçede durum atamalarının ZÖ veya eÖ (katkısız eylem öbeği) gibi daha üstteki işlevsel öbeklerde yapılmadığını, sözdizimsel durum özelliklerinin tetarollerin ağaca girdiği işlevsel öbeklerin içinde bulunduğunu savunur. Öztürk'e göre Türkçe öbek yapısı nesne durumunu taşıyan bir işlevsel öbek olarak eÖ içermez. Öztürk bundan sonra birleşik-görünümlü yapılara döner. Yukarıda bahsedilen, ettirgen yapılarda başka bir üyenin (EDİCİNİN) yükleme durumu alamaması yapıda bir KonuÖ olduğunu ima eder. Öyleyse yükleme durumu imli KONU (theme) ile farkı oluşturan nedir? Öztürk bunun KonuÖ'nün başının ÖZELLİKLERİNİN derecesi ile ilgili olduğunu düşünür. Gerçek geçişli yapılarda durum özelliği güçlüdür, bir AÖ'nün tetarol veren işlevsel öbeğin gösterenine birleştirilerek bu özelliğin eşleştirilmesi gerekir. Oysa birleşik-görünümlülükte durum özelliği zayıftır ve üye olarak yorumlanacak gönderimli (referential) AÖ'ler ile uyumlu değildir.

Şekil 6: Birleşik-Görünümlü Yapılarda Zayıf Durum Özelliği

Balkız Öztürk, Incorporating Agents (*Lingua*, s. 119, 2009), 349

Katkısız eylemli yapılarda ise nesne durumu özelliği de güçlüdür (Şekil 7).

Şekil 7: Katkısız Eylemli Yapılarda Güçlü Durum Özelliği

Balkız Öztürk, Incorporating Agents (*Lingua*, s. 119, 2009), 352

Önerilen sistemde (Şekil 6), birleşik-görünümlülükte gerçek üyeleri barındıran [Gösterici, KonuÖ] yansıtılmaz ama KONU rolündeki baş, eşleştirilmesi gereken zayıf bir durum özelliği taşır. “Çocuk kitap okudu” cümlesinde önce “kitap” AÖ’sü sözlükbirim olan eylem ile birleştirilir. Bu noktada bir teta-rol almamıştır, sadece yüklem bir parçasıdır. Sonra KONU başı birleştirildiğinde karmaşık yüklemdeki tam AÖ statüsünde olan yalın ad zayıf durum özelliğini, uyum işlemi üzerinden eşleştirir, [Gösterici, KonuÖ] konumunda birleştirilecek gönderimli bir AÖ bulunamadığından “son sığınak” (last resort⁷) yöntemi devreye girer.

Sonuç olarak bu model Türkçedeki KONU ve EDİCİ birleşmesini aynı yapı ile açıklamakla kalmaz, aynı zamanda birleşik-görünümlülüğün olduğu dillerle baş birleşikliğinin olduğu diller arasındaki farklara bir açıklama getirir.

Bu konunun Orhon Türkçesi verisi üzerinden tartışıldığı örnekler için bkz. bu çalışmanın 4.1. bölümü.

1.4.8.5. Durum mu Belirlilik Eki mi?

Bu konu, yani Orhon Türkçesinde {+(X)g, +(I)n, +nI}, günümüz Türkçesinde +(y)I olarak görülen ekin belirlilik veya özgünlük eki mi, yükleme durumu eki mi olduğu, yoksa belirlilik anlamı da taşıyan bir durum eki mi olduğu bu tezin üzerinde durduğu önemli konulardan biridir. Belirlilik (definiteness) ve onunla yakından bağlantılı olan

⁷ Last resort kavramı hakkında bilgi için Chomsky (1995)’e bakılabilir.

özgünlük (specificity) kavramları aslında sözdizimin değil anlambilimin konularıdır. Ancak anlambilimin sözdizimin üzerinde etkileri olduğu bilinmektedir. Yükleme durumunun anlambilimsel bağlantıları bu çalışmanın 5. bölümünde ayrıntılı olarak tartışılacaktır.

Karahan (1999), "Yükleme hâli, ismin cümle içindeki geçişli fiilden doğrudan etkilenmesi hâlidir. Yani cümlenin nesnesi yükleme hâlinde bulunur. Ekli nesne ile eksiz nesne arasındaki fark 'belirlilik' veya 'belirsizlik'tir. Belirsiz, genel nesne, ekle belirli hâle getirilir" tespitlerinde bulunarak "O hâlde, ekin görevi diğer hâl eklerinde olduğu gibi münasebet kurmak, bağlantı sağlamak değil, nesneyi belirtmek, belirli kılmaktır. Bu da fiili değil ekin içinde bulunduğu ismi ilgilendirir" sonucuna varır (Karahan, 1999, 608).

Anlambilim kavramı olan belirlilik bir DURUM değildir. Dolayısıyla eğer ekli nesne ile eksiz nesne arasındaki fark belirlilik/belirsizlik farkından ibaretse ilgili ek bir DURUM eki değil belirlilik eki olur. Ancak gerçekten ekin varlığı sadece belirliliği mi göstermektedir, ya da daha ötesi belirliliği göstermekte midir? İlk bakışta ve kısıtlı veriyle bu sonuca varılabilir ama aşağıda görüleceği gibi daha geniş bir veri taraması bu görüşü desteklememektedir. Ayrıca Karahan'ın "Belirsiz, genel nesne, ekle belirli hâle getirilir" tespiti sorunludur. Çünkü kendiliğinden belirli olan özel adlar, adılar da ek almaktadırlar. Ekin bir belirlilik eki olduğu kabul edilse bile işlevi belirli hale getirmek değil, belirli olan sözcüğü imlemektir (mark). Bu belirlilik cins isimler için genellikle bir önceki cümlede geçmesiyle olur. Belirlilik eki yeni cümledeki varlığın önceki cümlede geçen varlıkla aynı olduğunu gösterir, yani referans verir.

Karahan, makalenin devamında "Yükleme ve ilgi hâli eklerinin münasebet eki olmadıklarını, belirtme görevi yaptıklarını gösteren bir yapı da bazı çekim edatları ile kurulan edat gruplarıdır" der (1999, 609). Karahan, bu "çekim edatları" ile adlar durum eki almazken zamirlerin Eski Türkçe döneminde yükleme hâli, daha sonraki dönemlerde de ilgi hâli eki aldıklarını söyler. "Bir ek, eğer münasebet eki ise zamirleri bağladığı gibi, gramatikal bakımdan aynı değerde olan isimleri de edatlara bağlayabilmesi gerekirdi" şeklinde mantık yürütür "meselâ 'doğru' edatı önünde ister isim, ister zamir olsun, yönelme hâli eki olmadan ('ona doğru', 'eve doğru') edat grupları kurulamamaktadır. O hâlde, bu edat gruplarındaki yükleme ve ilgi hâli ekleri, münasebet görevi olmayan, fonksiyonları sadece eklendikleri zamirle sınırlı, zamiri belirtmeye yarayan eklerdir" sonucuna varır (Karahan, 1999, 609). Bu

noktada bir karışıklık ortaya çıkmaktadır, ek belirlilik eki midir, zamir işaretleyen bir ek midir? Çünkü belirtilen “çekim edatları” (son takılar) özel adlarla da eksiz kullanılır: “Ayşe için”, “senin için”. Ayrıca verilen örnekteki “yönelme hâli” de adılar için farklı bir çekim uygulamaktadır.

Karahan’ın diğer makalesi “Belirtisiz Nesnenin Söz Dizimindeki Yeri Üzerine” (2004) eksiz nesnenin cümledeki yeri üzerinden “akkuzatif eki” ile ilgili tartışmaları aktarır. “Ekin hâl kategorisi içinde değerlendirilip değerlendirilmeyeceği hususu bugün tartışılmaktadır” (Karahan, 2004, 1617) diyerek Uzun (2000)’e gönderme yapan Karahan ayrıca sıfat tamlamaları gibi kelime gruplarının, ismin anlamının niteleyen veya belirten tarafından daraltılması sonucu kısmi bir belirlilik kazandıklarını, böylece yüklemden uzaklaşabildiklerini savunur.

Yazının genelinden “akkuzatif ekinin” bir durum ekinden çok “belirlilik” ve “özgüllük” (specificity) gösteren bir ek olduğunun savunulduğunu görüyoruz.

Boz (2007)’de başlıca Karahan’ın yukarıda aktarılan fikirleri olmak üzere alıntılar yapılarak benzer görüşler savunulur ve “Bütün bu aktarmalardan şu sonucu çıkarabiliriz; belirtme bir durum ulamı değildir” sonucuna varılır. Ayrıca:

Bir çok dilbilgici adın yükleme durumu yerine belirtme durumu terimini kullanmaktadır. Geleneksel dilbilgisinde nesne türlerinin belirli ve belirsiz olarak belirlenmiş olması bunda çok etkilidir. Öncelikle yükleme ve belirtmenin ayrı ayrı kavramlar olduğunun bilinmesi gerekiyor. Yukarıda belirtildiği gibi nesne, tümcede eylemin etkisinde kalan ögedir. Bunun belirli veya belirsiz olma durumu ise; bağlamdaki kişilerce bilinen bir varlık üzerinde konuşuluyorsa, nesne belirtme biçimibirimini alır, aksi durumda almaz. Belirsiz nesne; yalnızca bir türü değil, bunun yanında belirsiz bir kişiyi veya varlığı gösterir (Boz, 2007, 104).

Bunlara ek olarak, “Yükleme ve belirtme terimleri ayrı ayrı kavramları karşılamaktadır, belirtmenin zamanla yalnızca yükleme durumu ile sınırlanması, iki ayrı kavramı birbirine yaklaştırmış ve giderek belirtme, bir durum ulamının adı olmuştur” görüşü savunulur (Boz, 2007, 105).

Gabain (1974) Eski Türkçede belirliliğin, iyelik göstermediği zamanlarda, üçüncü kişi iyelik ekiyle gösterildiğini savunur. *Bestimmtheit* “Belirlilik” başlığı altında *+i* veya *+si* ekinin yalnız yalın duruma değil, eğik durumlara da, hatta niteleyicilere ve sayılara da geldiğini belirtir. Üçüncü kişi iyelik ekinin belirlilik ya da belirli veya hayali bir kişi veya şey ile yakın ilişki gösterdiğini söyler (Gabain, 1974, 158). Gabain yükleme durumunun, daima aynı görevde olduğu ve nesneyi gösterdiği için, gerçek bir durum olduğu; diğer durumların ise sözcük yapım ekleriyle son takılardan dönüştüğü görüşündedir (Gabain, 1974, 151).

Erdal, Eski Türkçede belirlilik veya özgünlüğün durum imlemesi ile gösteriliyor gibi görünmediğini söyler:

“Belirlilik veya özgünlük durum imlemeyle ifade ediliyor gibi görünmemektedir. Cümlelerin başlarında görülen bileşenlerin daha belirli, yani konuşana ve dinleyene daha tanıdık ve daha bağlam evreni içinde olması evrensel bir olgudur ve şüphesiz ki bu dil için de geçerlidir” (Erdal, 2004, 432).

Yazıtlardan aşağıdaki örnekte nesne (*kar+ıg*) belirli değildir ama eklidir:

19. *at üze : bintüre karıg : sökdüm* (T 25/K1)
at üzerine bindirerek karı söktüm

Aşağıdaki örnekte ise belirlidir ama ekli değildir:

20. *kögmen : aşı* (KT D 17)
Kögmen(leri) aşarak

(Eski ve çağdaş) Türkçe özelinde yükleme durumunun gösterimi, nesnenin aldığı ekin işlevi, anlambilimsel bağlantıları konusunda birbirine tamamen veya kısmen zıt sayılabilecek görüşler dile getirilmekte ve her bir görüşü destekleyen ikna edici mantık yürütmeler ve veriler sunulabilmektedir. Örneğin:

- Yükleme durumu Türkçede eksizdir, ek sadece belirliliği gösterir, dolayısıyla durum eki olamaz, belirlilik ekidir.
- Yükleme durumu tam bir durum ekidir, çünkü sadece yükleme durumunu göstermektedir, diğer (eğik) durumlar ise her türlü görevde bulunabilmektedirler, etimolojik olarak son takıların ekleşmesiyle oluşmuşlardır.
- Yükleme durumu ekinin belirlilik ve belirsizlikle ilgisi yoktur, çünkü belirsiz ve ekli örnekler olabildiği gibi belirli ve eksiz örnekler de olabilmektedir. Ek sadece nesneyi gösterir. Ek alıp almama cümlelerin bilgi yapısı (yeni bilgi/eski bilgi, konu/odak, vurgu vb.) ile ilgilidir.
- Yükleme durumu özünde bir durum ekidir, ancak belirlilik, özgünlük, parçacılık gibi anlambilimsel bağlantıları da vardır.

Örnekler yeterince sınırlandırıldığında, ya da daha doğru bir deyimle belli bir küme örnek üzerine yoğunlaştırıldığında yukarıdaki görüşlerin her birini desteklemek mümkün olmakta, fakat aynı zamanda her birinin açıklayamadığı bir başka küme örnek bulunabilmektedir. Bazen sınırlar yumuşatılarak kapsanan kümenin genişletilmesi sağlanmaya çalışılmaktadır. Örneğin belirli (definite) kavramının dışarıda bıraktığı bazı örnekleri de açıklayan özgün (specific) kavramı

kullanıldığında daha geniş bir küme veriyi açıklamak mümkün olmaktadır. Özgünlük kavramı ilk anlamının ötesinde genişletilerek belirli bir kümenin parçası anlamı verildiğinde açıklayabildiği küme daha da genişlemekte ama hâlâ açıkta kalan örnekler bulunmaktadır. Kısaca verinin tamamını tek bir sınıflama ile açıklamak mümkün olmamaktadır.

Örneğin aşağıdaki iki cümle de kurallıdır. Aralarındaki tek fark öncekinin belirsiz sonrakinin belirli olması gibi görünmektedir. Bu ve benzeri örneklerle yetinilirse $+(y)I$ ekinin bir durum eki olmadığı, belirlilik eki olduğu savunulabilir:

21. Öğretmene bir soru sordu.
22. Öğretmene soruyu sordu.

Aşağıdaki iki cümle de kurallıdır. İki cümlelerin nesnesi de belirsizdir ama nesnelere eklidir. Bu ve benzeri örneklere bakılarak $+(y)I$ ekinin belirlilikle ilgisi olmadığı sonucu çıkarılabilir:

23. Herkesi sever.
24. Hiç kimseyi sevmez.

Ek düşürüldüğünde ad nesne konumundan özne konumuna geçmektedir:

25. Herkes sever.
26. Hiç kimse sevmez.

Öyleyse ek, Karahan'ın "ekin görevi diğer hâl eklerinde olduğu gibi münasebet kurmak, bağlantı sağlamak değil, nesneyi belirtmek, belirli kılmaktır" (1999, 608) tespitine aykırı olarak tam bir durum eki özelliği göstermekte ve nesneyi eyleme bağlamaktadır. Türkçedeki uyum (agreement) özelliği nedeniyle yükleme durumunun imlenmemesi birinci ve ikinci kişide anlam karışıklığına yol açmaz. Fakat eğer yükleme durumu imi olmasaydı bunlar için de özellikle uzun cümlelerde KONU (topic) olarak başta söylenen sözcüğün özne mi nesne mi olduğunu anlamak için cümlelerin sonunu beklemek gerekecekti.

27. Ayşe uzun yıllar sonra İstanbul'da, Kadıköy vapurunda martılara simit atarken tesadüfen ona benzeyen bir kadın gördü.
28. Ayşe'yi uzun yıllar sonra İstanbul'da, Kadıköy vapurunda martılara simit atarken tesadüfen gördüm.

Eski Türkçede açıkça görülen birden fazla çekim sınıfının olması yeni Türkçe için açıklamakta zorluk çekilen bazı noktalarda ufuk açıcı bir perspektif sunmaktadır.

Bu çalışmada, sonuç kısmında da açıklanacağı üzere Türkçede nesnenin aldığı ekin asıl görevinin *differential object marking (DOM)* “ayırt edici nesne imleme (ANİ)”, yani nesneyi öznenen ayırmak olduğu sonucuna varılmıştır.

Bu konuyu ve doğrudan nesnenin durumu ile ilgili tartışmaları ele aldıkları makalelerinde von Heusinger ve Kornfilt, girişte; “-(y)I” ekinin genellikle *differentiated object marking (DOM)* “ayırt edici nesne imleme (ANİ)” örneği olarak tartışıldığını söylerler (von Heusinger ve Kornfilt, 2005, 3). Bu görüşün işlevsel yorumuna göre eğer doğrudan nesne özneye çok benziyorsa ayırt etmek için durum eki ile imlenir. Diğer bir yaklaşım ise yükleme imleyicinin doğrudan nesnenin özgünlüğü (specificity) ile yakından ilgili olduğudur. Enç (1991) tarafından özgünlüğün parçacılık⁸ ile açıklandığını hatırlatırlar. Bu görüşe göre yükleme imleyici parçacıl bir yapıyı veya ilişkiyi gösterir, dolayısıyla özgün doğrudan nesneyi imler. Makalede, durum imleyicinin ortaya çıktığı koşulların son derece karmaşık olduğu, bu koşulların sadece ayırt edici nesne imlemenin işlevsel yorumu ile açıklanamayacağı savunulur. Ekin; özgünlüğü, belli biçim-sözdizim koşulları altında gösterdiği belirtilir. Aynı zamanda Enç (1991)’in parçacılık ile özdeşleştirdiği özgünlük kavramına karşılık daha esnek bir özgünlük kavramı önerilir: Sabitlenmiş (lafzen demirlenmiş) referanslılık. Parçacıl öğelerin mutlaka özgün olmadığının makalede örneklerle gösterildiği belirtilir. Sonuç olarak yükleme durumu imleyicinin, belli biçimbilimsel ortamlarda doğrudan nesnenin referanslılık özelliğini (özgünlük vb.) gösterebileceğini ama diğer bağlamlarda özgünlük gibi özelliklerin güvenilir bir göstergesi olmadığını savunurlar (von Heusinger ve Kornfilt, 2005, 3). Makalede belirli veya özgün olmayan “(Bakmadan) kitaplardan ikisini aldım” gibi cümlelerde yükleme ekinin açıkça belirtilmeyen ad öbeği başının yerine geçtiği savunulur. Başın olduğu durumda “(Bakmadan) kitaplardan iki tane aldım” şeklinde eksiz kullanılabilmesi buna delil gösterilir (von Heusinger ve Kornfilt, 2005, 37). Biçimsel nedenlerle yükleme imleyicisinin gerektiği durumlarda özgünlük imleyicisi olarak güvenilir olmadığı sonucuna varılır (von Heusinger ve Kornfilt, 2005, 37). Ayrıca parçacıl ama yükleme imleyicisi olmayan örnekler olduğu gösterilmiştir. İlgi

---

⁸ Buradaki parçacılık bir kümenin parçası olma anlamındadır. Özgünlük kavramı ve bu bağlamda Enç’in görüşleri bu çalışmanın 5.2. bölümünde tartışılmıştır.

ekli parçacıklar için yüklemenin zorunlu olduğu, çünkü açık uyumun zorunlu olduğu vurgulanır (von Heusinger ve Kornfilt, 2005, 38).

“a. *Kitap-lar-ın iki tane al-dı-m.

book-PL-GEN two “item” buy-PAST-1SG

Intended reading: ‘I bought two of the books.’

b. Kitap-lar-ın iki tane-sin-i al-dı-m.

book-PL-GEN two “item”-AGR[3]-ACC buy-PAST-1SG

‘I bought two of the books.’

c. *Kitap-lar-ın iki tane-yi al-dı-m.

book-PL-GEN two “item”-ACC buy-PAST-1SG

Intended reading: ‘I bought two of the books.’”

Örneklerde yükleme durum ekinin cümleyi kurallı yapmaya yetmediği, ilgi durumlu ad öbeğinin 3. kişi uyum ekini gerektirdiği, uyum ekinin de yükleme durumunu gerektirdiği anlatılır. Sonuç bölümünde şu sonuçlara varılır (von Heusinger ve Kornfilt, 2005, 41): Doğrudan nesnenin durum imlemesi anlambilim, biçimbilim ve sözdizim tarafından belirlenir. Türkçedeki yükleme durum imlemesi çeşitli dillerde görülen ayırıcı nesne imlemesinin bir örneğidir. Ayırıcı nesne imleme genellikle bilgi yapısına, referans kategorisine ve canlılığa bağlıdır. Türkçede ise genellikle sözcük sırası ile gösterilen bilgi yapısına ve özgünlüğe bağlıdır, canlılık küçük bir rol oynar. Bir doğrudan nesne KONU konumuna çekilirse (çoğu durumda sadece özgünse bu mümkün olur) veya özgünse durumun açıkça gösterilmesi gerekir. Öyleyse nesnenin yükleme durumu ile imlenmesinde özgünlük en önemli özelliktir. Ayırıcı nesne imlemenin işlevsel yorumuna göre nesne özneye çok benzerse nesne olduğunu gösteren bir işaret taşıması gerekir. Türkçe için bu, başa (KONU konumuna) çekilmiş ve belirli olması anlamına gelir. Yazarlar bu görüşün geçersiz olduğunu kanıtladıklarını iddia ederler. Çünkü iç cümlede, yani özne ile nesnenin karışması mümkün olduğunda özne durumunu değiştirmekte, yalın durumdan ilgi durumuna geçmektedir. Bundan şu sonucu çıkarırlar: özne ve nesne birbirlerine göre değil kendi özelliklerine göre durumlarını belirlerler. Aynı zamanda Enç (1991)’in belirlilik yerine önerdiği daha geniş bir kavram olan özgünlük kavramı yerine ondan daha esnek bir kavram olan sabitlenmiş referanslılık kavramı önerilmiştir. Son olarak uyum imleyicisi ile yükleme durumu imleyicisinin arasındaki karmaşık etkileşime dikkat çekilmiştir. Veriler, nesne imlemesinin uyum imlenmesine, alanyazınında daha önce tartışıldığından çok daha fazla bağlı olduğunu göstermektedir, hatta bu özellik hayati önemdedir: “Thus this morpho-syntactic parameter is a crucial

parameter for DOM in Turkish...”. Uyum ve durum imleme arasındaki etkileşimin araştırılması sonucu referanslılık kategorileri, durum, uyum ve bunların biçimbilimsel imlemeleri konusundaki anlayışımızı geliştireceği belirtilir (von Heusinger ve Kornfilt, 2005, 41-42).

Konumuzu ilgilendiren yönleriyle, makalede Türkçede geniş anlamıyla bir ayırıcı nesne imlemenin olduğu belirtilmiştir. Öne sürülen, öznenin iç cümlede durumunu değiştirmesinin ayırt edici nesne imlemenin işlevsel yorumunu çürüttüğü tezi tartışmaya açıktır. Buna başka açıklamalar getirilebilir. Orhon Türkçesi verisi işlevsel bir ayırıcı imlemeyi desteklemektedir. Canlılık, daha doğrusu insan olma ([insan +]) özelliğinin nesne imlemede küçük bir etkisi olduğu görüşü aşağıdaki örneklerde görüleceği üzere Orhon Türkçesi için geçerli görünmemektedir. Makalede vurgulanan son nokta ise Orhon Türkçesi ile yakından ilgilidir. Uyum imleyici olarak adlandırılan ek bir iyelik ekidir. Orhon Türkçesinde iyelik ekli nesnelerin ayrı bir çekim sınıfı bulunmaktadır, iyelik ekli nesnelere ne olursa olsun bu eki yani $\{+(I)n\}$ ekini alırlar. Çağdaş Türkçede iyelik ekli çekim ile iyelik eksiz çekim sınıfları arasındaki ayırım yansızlaşmıştır ama iyelik ekli nesnelerin yükleme durum eki ile imlenmesi zorunluluğu devam etmektedir. Bu durum gerçek bir iyelik ilişkisi olmayan kullanımlar için de geçerlidir.

Makalede bahsi geçen uyum ekli parçacıl için yazıtlarda şu örnek bulunur:

29. *ékisin : özi altızdı* (KT D 38)

ikisini kendisi yakaladı

30. *éki + si + n*

iki + 3Kİ + YÜK

Yazıtlarda yükleme durum eki düşürüldüğünde nesnenin özne gibi anlaşılacağı örnekler bulunmaktadır. Tarih sırasında sonra gelen Bilge Kağan yazıtında Kül Tëgin yazıtındaki birçok cümle tekrarlanmıştır. Fakat öncekinde eksiz olan bazı ifadelerin sonrakinde ekli olduğu gözlenmektedir. Adeta ikinci anıtta tashih yapılmıştır.

31. *tür^{ik} : bodun : ölöreyin : urugsıratayin : tēr ermiş* (KT D 10)

Türk halkı öldüreyim, soyunu kurutayım der imiş

32. *tür^{ik} bodunug : ölöreyin urugsıratayin tēr ermiş* (BK D 9)

Türk halkını öldüreyim, soyunu kurutayım der imiş

Görüldüğü gibi bağlamdan soyutlandığında KT yazıtında geçen cümleden “öldüreyim, soyunu kurutayım” diyen Türk halkı imiş gibi bir anlam çıkmaktadır.

Bağlamdan sözlerin Çinlilere ait olduğu anlaşılmaktadır ama cümle yalıtıldığında yanlış anlamaya müsait hale gelmektedir. İkinci yani ekli halinde ise Türk halkının öldürme niyetinin nesnesi olduğu açıktır. Burada anlam karışıklığı olmasında nesnenin insan olmasının önemli etkisi bulunmaktadır.

KT yazıtında eksiz olup BK yazıtında ekli olan başka bir örnek:

33. *bars beg : erti : kağan at : bonta : biz : bértimiz* (KT D 20)
Bars bey idi kağan ad burada biz verdik

Burada yüklemle araya başka öge girmesine rağmen nesne eksizdir. Fakat aynı ifadenin daha sonra Bilge Kağan yazıtındaki versiyonu eklidir:

34. [*bars beg*] *erti : kağan atıg : bonta : biz : bértimiz* (BK D 17)
[Bars bey] idi kağan adını burada biz verdik

Erdal, BK anıtını yazan kişinin önceki ifadeyi düzeltmiş olabileceğini ama her durumda KT metninin yanlış kabul edilemeyeceğini söyler (Erdal, 2004, 362).

Her durumda, nesnenin cansız olması, önceki örnekten farklı olarak, özne ile karıştırılmasını engellemektedir.

35. *sini tavgaçig : ölrteçi : tər men : öjre k'ıtanıg : ölrteçi : tər men : bini*
oguzug : ölrteçik tər men (T10-11/G3-4)

Seni, Çinlileri öldürecek derim, doğuda Kıtanyaları öldürecek derim, beni,
Oğuzu öldürecek derim

Bu örnekte örneğin *tavgaçig* sözcüğündeki ek kaldırılırsa *tavgaç : ölrteçi : tər men* “tavgaç öldürecek derim” olur ki nesne değil özne anlamı kazanır. Başka bir örnek:

36. *edgü : bilge : kişig : edgü : alp kişig : yoritmaz : ermiş* (KT G 6)
iyi bilge kişiyi iyi alp kişiyi ilerletmez imiş

Bu örnekte de *kışig* sözcüğündeki ek olmasaydı “iyi bilge kişi, iyi alp kişi ilerletmez imiş” anlamına gelirdi ve *kışi* sözcüğünün nesne olduğu anlaşılmazdı. Cümlenin öznesi olan *tavgaç bodun* “Çin halkı” bir önceki satırda ve üç cümle önce geçmektedir.

Türkçenin düşürme-yanlısı (pro-drop) bir dil olması, öznenin ve nesnenin düşürülebilmesi nedeniyle; nesnenin ODAK (focus) konumundan KONU (topic) konumuna, yani normalde öznenin olması gereken konuma kayması, nesne olduğunu

gösterecek bir im taşımazsa, özne ile karıştırılmasına yol açabilir. Erdal (1991, 836) bu konuya şöyle dikkat çeker:

“Hiçbir edici açıklanmadığında, prensipte, imlenmemiş doğrudan nesne özne sanılabilir. Soru olarak ifade edelim: Durum eki veya son takısı olmayan ad soylu bir sözcüğün, 3. kişi tekil bir eylemle, edici değil doğrudan nesne olduğu nasıl anlaşılabilir? Örneklerin büyük çoğunluğunda bu tür nesnelere hemen eylemin önünde olduğu görülür. Çok az örnekte anlam ve bağlama dönmek gerekir”.

Sonuç itibarıyla yazıtlardaki veri, üç ayrı çekim sınıfı olan bu eklerin belirlilik eki değil, işlevsel ayırt edici nesne imleme için, yani özne ile nesneyi ayırt etmek için ortaya çıkmış, eylemin nesnesini imleyen tam bir durum eki olduğu düşüncesini desteklemektedir. Orhon Türkçesindeki çekim sınıfları aynı şekilde çağdaş Türkçede devam etmese de izlerinin sürdüğü görülmektedir.

2. NESNENİN NELİĞİ ÜZERİNE, NESNE TANIMI

NESNENİN tek bir değil, nereden bakıldığına göre değişen birden çok tanımı bulunmaktadır. Bunu şu örneğe benzetebiliriz: “Memur kimdir?” sorusuna sözcüğün anlamı açısından yanıt aranırsa memur emir alan kişidir. Bu bağlamda amir-memur karşıtlığı içinde, amir olan, yani emir veren bir kişi, memur, yani emir alan değildir. Ancak kurum yapılanması açısından bakıldığında emir alıp almamasına bakılmaksızın ilgili kurum tarafından ataması yapılan ve devletten maaş alan her vatandaş memurdur. Böyle düşünüldüğünde örneğin bir polis amiri veya üst düzey yönetici de memur-işçi karşıtlığı içinde memur sınıfına girer. Bir vatandaş aynı anda hem memur hem işçi olamaz, ancak birinden diğerine geçmesi, hayatının farklı evrelerinde sınıfının değişmesi mümkündür. Sınıfı değiştiğinde kişinin kendi özelliklerinde bir değişiklik olmadığı hâlde tâbi olduğu kanunlar değişecektir.

Benzer şekilde NESNE tanımlarının kaynakları; anlambilimsel (semantik), biçimbilimsel (morfolojik), sözdizimsel (sentaktik), morfo-sentaktik (biçim-sözdizimsel) gibi farklı bakış açıları olabilir. Ayrıca bütün bu alanların birbirleriyle etkileştikleri ve oldukça karmaşık, ayrıca bir ölçüde dilden dile değişen ilişkiler ağları kurdukları unutulmamalıdır. Özellikle biçim-sözdizim özelliklerinin sözdizim üzerinde belirgin bir etkisi bulunmaktadır. Her alanın kendi içinde de farklı okullar bulunmakta ve bu okulların kabullerine göre NESNE tanımı, NESNEYİ NESNE yapan özellikler değişmektedir. Yapısalcı bakış açısı ile NESNE sözdizim ağacındaki yerine göre tanımlanır.

Yapısal yaklaşımın NESNE tanımını ve NESNEYİ EKLENTİden ayıran yönleri anlamak için kavramlar arasındaki ilişkileri ve bu ilişkileri kuran işlemleri tanımak gerekir. Bir eylem öbeğini modüler bir masa gibi düşünelim. Başlangıçta elimizde bir tabla ve ayaklar bulunmaktadır. Bunların her biri ayrı birer cisimdir. Masayı elde etmek için bu modülleri birleştirme işlemine tabi tutmamız gerekmektedir. Masanın asıl malzemesi üstteki düz parça, yani tablasıdır. Ama tablanın masa olması ve ayakta durması için ayaklarının takılması gerekir. Eğer ayaklarından biri eksik olursa masa

düŖer. Fakat her masanın gerek duyduğu ayak sayısı farklıdır. Bir masa tek ayaklı iken diğer masalar iki, üç, dört ayaklı olabilirler. Gerekli ayak sayısı masanın türüne göre deđiŖir. Yani tek ayaklı masalar bir ayak ile işlevini yerine getirirken iki ayaklı masalar tek ayakla yetinemez, ayaklarından biri alınırsa yere düŖerler. Kaç ayak gerektiğini tabla belirler. Ayaklar masaya vidalarla sabitlenir. Bir kere sabitlendikten sonra ayaklarla tabla birleŖir, tek bir cisim hâline gelir. Bu Ŗekilde tam bir masa elde edilir. Artık tablayı alıp baŖka bir yere koyduğunuzda ayaklar da zorunlu olarak onunla gelir. Bu masanın üzerine sudan korumak için bir cam koyduğumuzu düŖünelim. Masaya bir ekleme yapmıŖ oluruz. Bu eklenti masayı deđiŖtirir ve daha kullanıŖlı bir hâle getirir, ayrıca karŖıdan bakıldığında cam masanın parçası gibi görünür. Buna karŖılık camı masanın üstüne koymak, ayakların takılmasından farklı olarak bir birleŖtirme işlemi değildir, bir ekleme işlemidir. Camı aldığımızda masa öncekinden daha az işlevsel olur ama yere düŖmez. Ayrıca cam sadece masanın üzerine konulmuŖtur, vidalarla sabitlenmemiŖtir; dolayısıyla masayla bağlantısı daha yüzeyseldir. Ayrılması, masanın baŖka bir yerine konması, yönünün baŖka bir tarafa çevrilmesi kolaydır. Buna karŖılık ayakların çıkarılması mümkün olmakla birlikte daha zor ve ancak zorunluluk olduğunda baŖvurulması gereken bir işlemdir. Masanın ayakta durabilmesi için ayaklarının sayısı dıŖında yerleri de önemlidir. Ayakların birbirlerinden farklı formlarda olduğunu varsayalım. Tablada ayakların takılacağı belli oyuklar bulunmaktadır. Mesela üç ayaklı bir masada ayaklardan biri kendi yerine değil de baŖka bir yere birleŖtirilirse masa yamuk durabilir veya düŖebilir. Belli bir ortamda, aslında üç ayaklı olan bir masa iki ayak üzerinde durabilir ama bu ancak baŖka bir varlığa, mesela baŖka bir masaya dayanması ile mümkün olur. Eğer bir masa kendi baŖına, baŖka bir Ŗeye dayanmadığında üç ayakla durabiliyorsa o üç ayaklı bir masadır⁹.

Yukarıdaki modüler masa örneğinde, anlaŖılacađı üzere; masanın tablası eylemi; ayaklar, eylem tarafından belirlenen üyeleri (ÖZNE, DOĞRUDAN NESNE, DOLAYLI NESNE); tabladaki oyuklar eylemin ulam ve rol seçimlerini; cam, yer ve zaman gibi eklentileri; ayakların vidalanması BİRLEŖTİRME (merge), camın masanın üstüne konulması EKLEME (adjoin) işlemlerini simgelemektedir.

---

⁹ Örnek tarafımdan bağımsız olarak üretilmiŖtir, tabii ki benzer örneklerin baŖkaları tarafından da daha önce üretilmiŖ olması mümkündür.

2.1. Nesnenin Türleri

Nesne terimi tek başına genellikle doğrudan nesne anlamında kullanılmaktadır. Ancak dolaylı nesne ve eğik nesne ile karşılaştırıldığında doğrudan nesne olarak belirtilmektedir. Dolaylı karşıtı olarak doğrudan yerine bazen *düz* terimi görülür.

“**nesne** A. 1. özne dışındaki üye (argument) konumunda bulunan ad öbekleri için genel bir terim. Nesnelere geleneksel olarak **doğrudan nesnelere**, **dolaylı nesnelere** ve **eğik nesnelere** olarak ayrılır 2. YB’de çoğunlukla doğrudan nesne için kullanılan terim” (Trask, 2013, 193).

Bu kavramlar ve Türkçedeki karşılıklarına girmeden önce terimlerin tanımlarını vermekte fayda bulunmaktadır.

2.1.1. Doğrudan Nesne (Direct Object)

“**doğrudan nesne** A. En tipik şekildeyle eylemin etkisi altında kalan etkileneni gösteren, bir eylem öbeği içinde bulunan ve geçişli eylemin ikinci zorunlu üyesi olan bir AÖ tarafından yüklenen dilbilgisel ilişki. Geçişli bir eylemi geçişsizden ayıran şey doğrudan nesnenin varlığıdır. Doğrudan nesne tipik olarak yine eylem öbeği içinde bulunan dolaylı ve eğik nesneden¹⁰; eylemin zorunlu yan-ulamlaması, durumlu dillerde ayırt edici durum imlemesi (genellikle yüklemeli dillerde yükleme durumuyla, özegeçişli dillerde mutlak durum ile) ve cümlenin edilgen karşılığında özne olabilme gibi ölçütlerle ayırt edilir” (Trask, 2013, 83).

Nesne tanımı, hem geleneksel dilbilgisinde hem de bazı dilbilim kaynaklarında tematik rollerden ETKİLENEN (patient) üzerinden yapılmaktadır. Birçok eylemin (*gör-*, *duy-*, *sev-* gibi) nesnesinin eylemden etkilenmesi söz konusu olmadığından, tematik roller üzerinden yapılacak bir tanımın da KONUYU (theme) içine alacak şekilde genişletilmesi gerekir. İngilizce kaynaklarda aradaki ayrımı gözetmeksizin genellikle nesneye atanan rolden bahsedildiğinde çoğu zaman *theme* “konu” terimi kullanılmaktadır. Bu terim eylem konu olmak anlamında etkileneni de içine almaktadır.

Tematik roller, yani anlambilimsel sınıflama nesneyi belirlemek için tek başına güvenilir bir ölçüt değildir; çünkü tematik roller cümlenin çatısı değiştirildiğinde veya sözdizim ağacında taşımalar yapıldığında bundan etkilenmezler. Nesne işlevindeki öge ETKİLENEN / KONU tematik rolündedir ama ETKİLENEN / KONU tematik rolündeki bir öge cümlede özne işlevinde de bulunabilir (bkz. 1.4.8.1. bölüm).

Doğrudan nesne hem yeni Türkçede hem de Eski Türkçede bağlamdan anlaşıldığı durumlarda düşürülebilir. Yazıtlarda doğrudan nesnenin düşürüldüğü birçok örnek bulunmaktadır.

---

¹⁰ Son takının nesnesi

Doğrudan nesnenin genellikle yükleme durumunda olacağı kabul edilmektedir. Ancak hem eski ve yeni Türkçede hem de durumlu dillerin genelinde eylemin aldığı tek nesnenin farklı durumlarda bulunabildiği görülmektedir. Yükleme durumundan farklı durumlardaki nesnelere bazı araştırmacılar tarafından *eğik nesne* olarak adlandırılmaktadır. Alanyazını taramasında da (3.2. bölüm) örnekleneceği üzere bazı araştırmacıların dolaylı nesne terimini hem iki nesneli eylemlerin ikinci nesnesi, hem de yükleme durumu dışında bir durum atayan eylemlerin tek nesnesi için kullandıkları görülmektedir.

Doğrudan nesne Türkçe alanyazınında genellikle BELİRTİLİ ve BELİRTİSİZ NESNE adıyla ikiye ayrılmıştır. Belirtili sözcüğü her ana dil konuşucusunun kolayca çözümleyebileceği üzere *belirti* gövdesine sıfat yapan *+li* ekinin eklenmesiyle oluşmuştur. Belirtili, üzerinde bir belirti (alamet, nişan) taşıyan demektir. Belirli demek değildir. Bu anlamda nesne olduğuna dair üzerinde belirti taşıyan anlamında belirtili nesne terimi kullanılabilir. Bu aslında nesnenin durum eki aldığını söylemekle eş anlamlıdır. Belirtili sözcüğü bu anlamıyla İngilizceye çevrilmek istenirse “marked” olarak çevrilebilir. Oysa belirtili nesne kavramı kullananlar tarafından genellikle adın belirli olması anlamında kullanılmaktadır. Nitekim Karaağaç (2017) terimi “determined” olarak çevirmiştir. Belirlilik anlambilimsel bir kavramdır. BELİRLİLİK ve DURUM tanımları gereği belirlilik bir durum olamaz. Bunun içindir ki sözdizim literatüründe bir belirlilik durumu (determinative case) kavramı yoktur. Bununla birlikte bazı anlambilimsel kavramların sözdizim üzerinde etkileri vardır. Örneğin eylemin üye yapısının belirlenmesinde kullanılan rol kavramı temelde anlambilimsel bir kavramdır. Yükleme durumu ile belirlilik bağlantısı başka diller için de kurulmuştur. Buna karşılık çeşitli dillerde (Grekçe, Latince) birden fazla ögenin kaynaşması (fusion) söz konusudur. Örneğin bir öge hem durum hem sayı gösterebilir. Türkçenin bitişken (agglunative) bir dil olduğu kabul edilir. Bu, her bir işlevin ayrı bir ek ile gösterilmesi anlamına gelir. Eğer bir ekin hem belirlilik hem de durum gösterdiği savunuluyorsa Türkçenin tam anlamıyla bir bitişken dil olup olmadığı tartışılmalıdır

2.1.2. Dolaylı Nesne (Indirect Object)

“**dolaylı nesne** A. Cümlelerde eylemin yararlananı veya alıcısı olan varlığı, bu varlığın açıkça doğrudan nesneden ayrık olduğu durumlarda, gösteren dilbilgisel ilişki. Bazı dillerde, Latince veya Baskça gibi, dolaylı nesnelere açıkça ve tutarlı olarak ayırt edici bir verme durumu biçimi ile imlenir. Başka bazı dillerde [İngilizce gibi] dolaylı nesnenin tespiti daha sorundur. Şu iki

İngilizce cümleyi inceleyelim: *I gave Lisa the book* ve *I gave the book to Lisa*. Geleneksel dilbilgisi Lisa'yı her iki cümlede de dolaylı nesne olarak kabul eder. Ama birçok çağdaş analist bu görüşe katılmaz. Bazıları sadece birinci [ön takısız] örnekteki Lisa'nın dolaylı nesne olduğunu, ikinci [ön takılı] örnekte ise eğik nesne olduğu görüşünü benimser. Başkaları, sadece ikinci örnekteki Lisa'nın dolaylı nesne olduğunu, birincidekinin ise doğrudan nesne olduğunu savunur. Diğer bir grup ise İngilizcede dolaylı nesne olmadığını, sadece doğrudan ve eğik nesne olduğunu öne sürer (Trask, 2013, 140).

Tanımdan da anlaşıldığı gibi dolaylı nesne de doğrudan nesne gibi eylemin üye yapısı, rol ataması sonucu cümlede bulunması zorunlu bir ögedir. Tek geçişli eylemler sadece doğrudan nesneyi gerektirirken çift geçişli eylemler bir doğrudan nesne ile bir dolaylı nesne gerektirirler. Bu eylemlerin dünya dillerinde en tipik ve ortak örneği *ver-* eylemidir. Bu eylem verme işini yapacak bir edici (fâil/agent), verilecek bir (somut veya soyut) nesne, nesnenin verileceği bir alıcı gerektirir. Alıcı verme durumu (dative) alır. Zaten *dative* sözcüğü vermekle ilgili anlamındadır.

Türkçede bağlamdan anlaşılabilirdiği durumlarda doğrudan veya dolaylı nesnenin düşürülebilmesi bunların zorunlu ögeler olmadıklarını göstermez. Dinleyen, arkaplan bilgisi olmaksızın, yani bağlamdan veya ortamdaki anlaşılmadığı durumlarda, bir öge düşürüldüğünde cümlenin eksik olduğunu hissediyorsa o ögenin zorunlu olduğu sonucu çıkarılır. Bu durum Türkçeye özgü de değildir. Örneğin İngilizcede genellikle ögelerin düşürülemediği kabul edilir ama *ver-* eylemi için: “Good people should always give to the needy”, “Should You Give To The Homeless?” örneklerinde olduğu gibi “Neyi?” sorusunun yanıtı olan doğrudan nesne düşürülebilmektedir. Bu düşürebilme ruhsatına rağmen *ver-* eylemi hiç tartışmasız olarak çift geçişli (ditransitive) kabul edilir. Hem eski hem de çağdaş Türkçede de *ver-* eylemi doğrudan nesne yanı sıra dolaylı nesne alan çift geçişli bir eylemdir.

Bu çalışmanın 3. bölümünde kaynaklardan verilen örneklerde görüleceği üzere Türkçe kaynaklarda dolaylı nesne kavramı genellikle kendine yer bulamamıştır. Dolaylı nesne görevindeki ögeler; *dolaylı tümleç*, *yer tümleyeni* gibi başlıklar altında eklentilerle birlikte ayırım gözetilmeksizin aynı sınıflamaya tabi tutulmuşlardır. Bazı araştırmacılar, dolaylı nesnenin batı dillerinde görülen bir kavram olduğu, Türkçede bulunmadığı gibi bir anlayış gözlenmektedir. Oysa dile bağlı değişiklikler biçimle ilgilidir. Örneğin *ver-* eyleminin üyelerinin biçimleri, dolaylı nesnenin ön veya son takı öbeğiyle mi yoksa verme durumlu bir ad öbeğiyle mi imleneceği gibi konularda dilden dile değişimler görülmektedir. Ancak *ver-* eyleminin dolaylı nesne gerektirmesi eylemin üye yapısının gereğidir (Fromkin ve diğ., 2000, 107). Bir verme eyleminin olabilmesi için verilecek şeyin yanısıra bir ALICI/HEDEF

gerekmektedir. Aksi takdirde verilen şey havada kalır, anlam tamamlanmaz (krş. ör. *yıka-*, *sev-*, *ye-*). Olaya katılan üç katılımcı bulunmaktadır, veren (EDİCİ), alan (HEDEF) ve verilen nesne (KONU). Buna göre eylem tarafından doğrudan ve dolaylı nesneye θ-rol atanır. *ver-* gibi eylemler üç konumlu yüklemeldir (Adger, 2003, 122). Hedefe θ-rol atanırken eklentilere atanmaz (Adger, 2003, 123). Benzer şekilde koymak, göndermek, demek gibi eylemler de üç konumlu yüklemeldir.

2.1.3. Eğik Nesne (Oblique Object)

Eğik nesne (oblique object), EĞİK DURUMda olan veya bir ön veya son takının nesnesi olan ad öbeğidir.

Eğik nesneyi açıklayabilmek için EĞİK DURUM kavramına dönmek gerekir.

“**eğik** S. 1. Özne ve doğrudan nesne (bazı analizlere göre dolaylı nesne de) olmayan AÖ üyeyi (argument) gösterir. Eğik ad öbekleri İngilizcede ön takıların (preposition) nesnelere olarak ortaya çıkar; bazı dillerde son takıların nesnesi, ya da durum imli AÖ’ler olabilirler. Bu kullanım geçerli standarttır. 2. Latince ve Grekçenin geleneksel dilbilgisi tanımlarında nominatif veya vokatif dışındaki durumlardan herhangi biri. Bu kullanım dilbilgisi teorisinde güncel bir kullanım değildir” (Trask, 2013, 194).

Eğik durum terimi yaygın olarak kullanılmaktadır ama kastedilen değişmektedir. Bazı araştırmacılar terimi yalın ve yükleme durumu dışındaki durumlar için kullanmaktadır; ör. Göksel ve Kerslake (2005, 475); Taylan (2015, 118). Bazı araştırmacılar ise eğik durumu, üye olmayan ögeleri yani eklentileri (yer, zaman, tarz belirteçleri vb.) imleyen durum anlamında kullanmaktadır (Özsoy, Balcı ve Turan, 98).

Eğik nesne terimi de üzerinde tüm araştırmacıların anlaştığı bir terim değildir. Durumlu dillerde yükleme durumu dışındaki durumları alan eylemin tek nesnesi, ön veya son takılı diller (mesela İngilizce) için ön veya son takının nesnesi anlamında kullanılmaktadır. Ör. Chomsky “ön veya son takının nesnesine *eğik* Durum atanır” der (1995, 110). Bu çalışmanın 3.2 bölümünde örneklendirileceği gibi bazı araştırmacılar eğik nesne ile dolaylı nesne arasında ayırım yapmamaktadırlar.

Göksel ve Kerslake (2005) gramer sözlüğü bölümünde aşağıdaki tanımları verirler:

“**eğik durum imleyiciler** bu terim verme, bulunma ve uzaklaşma durum imleyiciler ve bazen birliktelik/araç imleyici için kullanılır

eğik nesne Türkçede eğik durum imleyicilerden biri veya birliktelik/araç imleyici ile imlenen geçişsiz eylemin tümleyeni: *Bun-a çok sevindim, Mehmet’le alay ettiler*” (Göksel ve Kerslake, 2005, 475)

Taylan ad soylu sözcüklerin üye (argument) veya eklenti (adjunct) işlevinde olabileceğini belirtir, dipnotta; üyelerin, özne, doğrudan nesne, eğik nesne gibi eylemin gerektirdiği zorunlu bileşenler; eklentilerin ise tipik olarak belirteç öbekleri, ön takılı/son takılı ilgeç öbekleri, vb. seçimlik bileşenler olduğunu açıklar. “Türkçede eğik nesnelere, yükleme durumu dışında bir durum imlemesini gerektiren eylemlerin tümleyenleridir (Taylan, 2015, 118).

Gerek Göksel ve Kerslake (2005), gerekse Taylan (2015) dolaylı nesne terimini kullanmazlar, Türkçe için nesnelere *doğrudan* ve *eğik* olarak ikiye ayırırlar. Taylan dolaylı nesne yerine “dative object” (verme durumlu nesne) terimini de kullanır. Üç üyeli (çift geçişli) eylemler için bir yükleme durumlu nesne ile bir verme durumlu nesne aldıklarını söyler (Taylan, 2015, 138).

Bu çalışmada EĞİK NESNE terimi iki üyeli eylemlerin yükleme durumu dışındaki durum eklerinden birini almış nesnelere için kullanılmıştır. Böylece bu nesnelere hem üç üyeli eylemlerin dolaylı nesnelere hem de yükleme durum ekli nesnelere ayırt edilmek istenmiştir.

2.2. Nesne Tanımında Yer Alan Terimler

Nesne tanımı ile doğrudan ilgili olan bazı terimlerin tanımları aşağıda verilmiştir.

2.2.1. Yükleme Durumu (Accusative)

yükleme durumu A. veya S. 1. Tipik olarak geçişli bir eylemin doğrudan nesnesini imleyen bir durum biçimi: Latince *Puellam vidi* “kızı gördüm” cümlesindeki *puellam* (< *puella* “kız”) 2. nesne durumu¹¹ için kullanılan başka bir terim, özellikle YB¹²’de, yükleme durumu bir AÖ’ye yönetici bir eylem veya ön takı tarafından atanmış soyut Durumun geleneksel adıdır (Trask, 2013, 4).

Latince *cāsus accūsātīvus* “yükleme durumu” teriminin kökeni *accūsō* hukuk terimi olarak “suç yükleme” anlamına gelir, savcı sanığın üzerine suç yükler, onu suçlar. Terim Latince eylemin üzerine yüklendiği varlığın yani nesnenin durumu anlamında kullanılmıştır. Bu durumun Eski Yunanca adı *αἰτιᾶτική* (*aitiātikē*) ise “etki ile, etkilenmeyle ilgili” anlamına gelmektedir, Türkçeye sözcük çevirisiyle *etkilenen durumu* olarak çevrilebilir.

Bugün aralarında dilbilimcilerin, hatta sözdizimcilerin de bulunduğu birçok akademisyen *accusative* terimini “belirtme durumu” adlandırması ile

¹¹ *objective*

¹² Yönetim ve Bağlama (Government and Binding)

karşılıkmaktadır. *Belirtme* sözcüğü Türkçe bilen herkesin anlayacağı gibi “belli etme, belirli hale getirme” anlamına gelir. Bu anlamıyla “belirtme durumu” terimi nesneyi imlemek, diğer öğelerden ayırarak nesne olduğunu belirtmek anlamına gelebilir. Ancak bu terim çoğu zaman belirlilik ile bağdaştırılmaktadır, başka bir deyişle “bir nesnenin belirli olduğunu gösteren bir durum eki” gibi yorumlanmaktadır. Böyle bir yaklaşım DURUM kavramının özünü çelişir, çünkü DURUM cümledeki öğeler arası ilişkiyi gösteren bir sözdizim kavramıdır, belirlilik ise sözcüğün anlamını ilgilendiren bir anlambilim kavramıdır. İki ayrı düzlemedirler. Eğer bu ekin belirliliği gösterdiği düşünülüyorsa *belirlilik eki* adı kullanılmalıdır, *durum* terimi kullanılmamalıdır. Buna karşılık aynı DURUMda (örneğin yükleme durumunda) olan farklı özellikte adsoylu sözcükler (adlar ile adılar gibi) için veya farklı koşullar (cinsiyet, sayı gibi) için farklı durum eklerinin kullanılması çeşitli dillerde gözlenir. Nitekim Orhon Türkçesinde iyelik ekli nesnelere için farklı, iyelik eksiz nesnelere için farklı ek söz konusudur ama bunların hepsi yükleme durumundadır; “iyelik durumu” veya “iyelikli nesne durumu” gibi bir kavram veya terim yoktur. Adılların ise tamamen kendilerine özgü çekim sınıfları vardır, bu birçok dil için de geçerlidir. Ayrıca belirtme sözcüğü ettirgen çatıdadır, belli hale getirme anlamı taşır. Oysa çoğu durumda nesne belirli hale getirilmez, kendisi zaten belirlidir (özel adlar, adılar vb.). Bugün bu terimi alanyazınında kullananların önemli bir kısmı adın anlamındaki belirtme-belirlilik bağlantısını göz önünde bulundurmaksızın *accusative* “yükleme durumu” teriminin Türkçe karşılığı olarak kullanılmaktadırlar.

2.2.2. Verme Durumu (Dative)

Tipik olarak eylemin alıcısını işaret eden bir durum biçimi: Başka *Neskari eman diot* 'Onu kıza verdim' cümlesinde *neskari* 'kıza' (*neska* 'kız'). 2. [çift nesneli cümlelerde] birincil ve ikincil nesnelere [aynı durumda bulunduğu dillerin] aksine doğrudan nesnelere dolaylı nesnelere ayırt edildiği dilbilgisel bir şablonu gösterir (Trask, 2013, 70).

Üç üyeli, yani dolaylı nesne alan *ver-* gibi eylemlerin dolaylı nesnesi yani alıcı tipik olarak verme durumundadır (Crystal, 2008, 129). Bu durum Türkçede verme durumu ekiyle imlenir.

Verme durumu diğer eğik durumlardan farklı bir özellik taşımaktadır. Yükleme durumundan sonra nesneyi imlemeye en yakın durum verme durumudur. Genellikle dolaylı nesnelere ve diğer durumlara oranla daha çoğunlukla eğik nesne verme durumundadır. Bunun dışında bir eylem birden fazla anlamda kullanılıyorsa bunlardan birinin yükleme durumuyla diğerinin verme durumuyla imlendiği örnekler

bulunmaktadır. Ör. *vur-* eyleminin iki farklı anlamı, *-i vur* ile *-e vur* şeklinde farklı durumlarla gösterilir. Ayrıca üye arttırıcı işlemlerde (ettirgen çatıda) geçişli eylemin öznesi ettirgen cümlede verme durumuna kayar (Göksel ve Kerslake 2005, 132), çünkü cümlede zaten bir yükleme durumlu öge vardır, başka bir öge olamaz: Ahmet camları sildi > Ayşe Ahmet’e camları sildirdi (krş: Ayşe Ahmet’i koşturdu). Bu örnekte de görüldüğü gibi yükleme durumu ile verme durumu arasında bir hiyerarşi görülmektedir. Cümlede yükleme durumlu bir öge varsa ikinci öge verme durumu almakta, bir nedenle nesne yükleme durumu alamazsa ikinci olasılıkla verme durumu almaktadır.

2.2.3. Tümleyen (Complement)

1. bir sözlükbirimsel baş ile bir ulamın çekirdeğini oluşturan ve o sözlükbirimsel baş tarafından yan-ulamlanan [seçilen] her bir kurucu. *Lisa put the book on the table* örneğinde *the book* AÖ ve *on the table* konum öbeği *put* eyleminin tümleyenleridir, aynı zamanda *the table* AÖ de *on* ön takısının tümleyenidir. X-üssü sisteminin bazı versiyonlarında, TÜMLEYEN biçimsel olarak sözlükbirimsel bir X ulamının kız kardeşi ve onun tek-üslü yansımasının kızı olan bir ulam olarak tanımlanır. Krş. *adjunct* “eklentî”, *specifier* “gösterici” (Trask, 2013, 51).

Tümleyen terimi eyleme özgü değildir, her ulamın tümleyeni olabilir ancak bu çalışmada konu gereği sadece eylemin tümleyenleri üzerinde durulmuş; tümleyen terimi kullanıldığında eylemin tümleyenleri kastedilmiştir. Tümleyenler, öbek başının anlamını tamamlayan, eksikliğinde öbeğin kuralsız hale geldiği ögelerdir. Öbek başı eylem ise eylemin nesnesi onun tümleyenidir, onsuz eylemin anlamı “tüm” olmaz, eksik kalır. Eklentiler ise tümleyen değildirler, ek bilgi verirler. Ancak bu çalışmanın 3.2. bölümünde alıntılanan kaynaklarda görüleceği gibi (özellikle Fransız okullarından) bazı araştırmacılar tümleyen veya tümleç terimini hem eklentiler hem de zorunlu ögeler için kullanırlar, fakat bir niteleyici ile bunlar arasında ayırım gözetirler. Önemli olan aradaki ayırımın belirtilmesidir, ancak terimlerde bir ortaklık sağlanması da önem taşımaktadır. Özellikle Türkçe birçok kaynakta ise tümleyenlerin belirlenmesinde kurallılık için gerekli olma kavramı tamamen göz ardı edilmiş, aynı biçimbirimi taşıyan belirteçlerle tümleçler/tümleyenler aynı kaba konulmuşlardır.

2.2.4. Üye (Argument)

Bir eylemle belirli bir dilbilgisel veya anlambilimsel ilişki taşıyan ve açık veya ima edilen varlığı, o eylemin içinde olduğu yapının kurallı olması için gerekli olan ad öbeği. Üyeler ya dilbilgisel ilişkiler üzerinden (Özne, Doğrudan Nesne, vb.) ya da anlambilimsel roller (Edici, Etkilenen, vb.) üzerinden tanımlanır. Bazı akımlar iç üyeler ile dış üyeler arasında ayırım gözetirler: iç üyeler ad öbeğinin içinde yer alırlar ve eylem tarafından yan-ulamlanırlar

(doğrudan nesnelere, dolaylı nesnelere), dış üyeler EÖ dışında bulunurlar (özneler). Terim, biçimsel mantıktan alıntılanmıştır (Trask, 2013, 20).

Nesne ile eklentileri birbirinden ayıran temel özellik birinin eylemin üyesi olması ve eylem tarafından seçilmesi, diğerinin ise üye olmaması ve seçilmemesidir. Bu nedenle eylemler belli sayıda nesne alabilirken sınırsız sayıda belirteç alabilirler ve belirteçler her eylemle birlikte bulunabilirler.

2.2.5. Eklenti (Adjunct)

Sözlükbirimsel bir başın, o baş tarafından yan-ulamlanmamış [seçilmemiş] niteleyicisi olan ve prensipte kurallılığı etkilemeden silinebilecek bir ulam; ör. *I saw Lisa in the park yesterday* cümlesinde *in the park* ve *yesterday* öbekleri eylemin eklentileridir. X-üssü sisteminin bazı versiyonlarında, EKLENTİ biçimsel olarak bir tek-üslü yansımanın kız kardeşi ve başka bir tek-üslü yansımanın kızı olan bir ulam olarak tanımlanır (Trask, 2013, 8).

En yaygın biçimi yer, zaman ve tarz bildiren belirteçlerdir.

3. NESNE TANIMI ve NESNENİN ALABİLECEĞİ DURUMLAR KONUSUNDAKİ YAKLAŞIMLAR

Bu çalışmada ED kuramının günümüzdeki son aşaması olan Minimalist Program'ın yaklaşımları Orhon Türkçesi malzeme üzerinde uygulanmıştır. Yukarıda açıklandığı gibi eylemin üyelerini seçmesi, (yapısal durum dışında) üyelerine durum ataması kavramları merkeze alınmıştır. ED içinde de farklı yaklaşımlar olmakla birlikte burada temel alınan yaklaşımda özne de eylemin üyelerinden biridir. Başka bir deyişle eylem cümledeki tüm zorunlu üyeleri yönetir, düzenler ve belirler.

Nesnenin diğer dillerde farklı durumlar alabildiği bilinmektedir. Türkçede de yüklem durumu dışında durum ekleri alabileceği ve geçişli eylem tanımının durum biçimbirimi üstünden değil eylem ile üyesi arasındaki ilişki üzerinden tanımlanması gerektiği düşüncesi alanyazınında yeni değildir, ancak son zamanlarda bu konudaki tartışmalar çok daha yoğunlaşmış ve çeşitlenmiştir.

Bu konudaki yaklaşımları biçimbilimsel ve yapısal olarak iki grupta incelemek mümkündür.

3.1. Biçimbilimsel ve Yapısal Bakış Açıları

Şüphesiz ki Türkçe, insan dilleri ailesinin bir üyesi olarak evrensel dilbilimin inceleme alanına girmektedir. Her dilin kendi özellikleri değişkenler çerçevesinde ele alınır. Örneğin sözcük sırası dilden dile değişen bir özelliktir. Ancak NESNE veya DURUM gibi kavramların tanımları bu değişkenler arasında değildir. Dolayısıyla NESNE tanımı dile özgü değildir, ancak örneğin nesnenin imlenmesi, eyleme ve özneye göre yeri vb. özellikler dilden dile değişir.

Durum kavramı bir yanıyla biçimbilimin bir yanıyla sözdizimin konusudur. Ayrıca dil ile ilgili her şey aynı zamanda anlambilimin konusudur. Türkçe çalışmalarında durum kavramının ağırlıkla biçimbilim yanı çalışılmış, biraz da anlambilimsel yanına önem verilmiş, sözdizim ve yapı yanı arka planda kalmıştır.

Her dilin bir dilbilgisi geleneği ve bu geleneğe dayalı, çok sorgulanmadan tekrarlanan bazı kalıpları, tanımları bulunmaktadır. Türkçenin eklemeli ve bitişken (agglunative) bir dil olmasının da etkisiyle Türkçe Dilbilgisi kaynaklarında ağırlıklı olarak bir ad öbeğinin NESNE olup olmadığına öbek başı olan adın aldığı DURUM eklerine bakarak karar verilmiştir. Bu bakış açısıyla Türkçede ad; verme (dative), bulunma (locative), uzaklaşma (ablative) DURUM eklerinden birini almışsa yer/zaman tamamlayıcısı ya da daha genel bir adlandırmayla DOLAYLI TÜMLEÇ olarak sınıflandırılmıştır. Üzerinde durum eki taşımayan, başka bir deyişle durum açısından imlenmemiş ögeler de yalın durumda kabul edilmiştir. Bazı araştırmacılar ise yalın duruma özgü bir biçimbirim olmamasından dolayı Türkçede yalın durum olmadığını savunmuşlardır. Bu bakış açısını biçimbilimsel (morfolojik) yaklaşım olarak adlandırabiliriz.

Yapısal yaklaşım olarak adlandıracağımız bakış açısı ise eylemin üye yapısına, ulam (kategori) seçimlerine, rol atamasına, adın sözdizim ağacındaki yerine, eklenti mi üye mi olduğuna vb. göre sınıflama yapar. Bunun sonucu olarak yüzeyde biçimbirim olarak aynı görünen ögeleri yapılarının farklı olduğu gerekçesiyle farklı sınıflara koyabilir ya da tersine farklı biçimbirimlerine sahip ögeleri aynı sınıfta inceleyebilir.

Başka bir bilim dalından örnek vermek gerekirse, memeli bir deniz canlısı olan yunusun, köpek balığı ve maymundan biri ile eşleştirilmesi istense, biçimbilimsel yaklaşım yunusu köpek balığı ile, yapısal yaklaşım ise maymun ile aynı sınıfa dâhil edecektir.

Biçimbilimsel bakış açısı durum ile durum ekini veya belli bir biçimi özdeşleştirmektedir. Bunu polis olmakla polis üniforması giymeyi birbirine bağdaştırmaya benzetebiliriz. Eğer bir ülkede polis üniforması giyen herkes polis ise ve tüm polisler üniforma giyiyorsa böylesine birebir bir ilişki kurulabilir. Ancak bazı ülkelerde polisler üniforma giymiyor olabilir veya birçok ülkede polislerin bir kısmı sivil kıyafet giyiyor olabilir. Bunlardan biri söz konusu ise o zaman üniforma giymediği için bir kişinin polis olmadığı söylenemez. Benzer şekilde eğer bir dilde durum ekleri her zaman gösteriliyor ve durum eki alan her sözcük o durumda ise durum ekleri ile durumlar arasında birebir bağdaşlık kurulabilir. Ama bazı dillerde durum eki yoktur, birçok dilde ise bazı durumlar, bazı ögeler üzerinde gösterilmemektedir, bazı durum ekleri ise başka görevler de üstlenmektedir. Türkçe söz konusu olduğunda birçok araştırmacı, filolog ve Türkologların çoğu ve

dilbilimcilerin bir kısmı, biçimbilimsel yaklaşımı benimsemiştir. Bu yaklaşımın daha somut verilerle hareket ettiğini söyleyebiliriz. Ancak aşağıda alıntılanan bazı tartışmalarda da görüleceği üzere Türkçede ve özelde Eski Türkçede kaç durum olduğu ve bunların işlevleri konusunda araştırmacılar arasında bir oy birliği yoktur. Ayrıca biçimbilimsel yaklaşım genellikle bir kurama ve bütüncül bir yaklaşıma dayanmaz, tek tek olguları gözlemler.

Yapısal yaklaşım ise durumun adın aldığı durum ekinden bağımsız olarak öbeğin başı ile arasındaki ilişkiye, durumun atanmış olmasına, yani adın o durum için lisanslanmasına bakar. Polis örneğine dönersek bir kişinin üniforma giyip giymediğine bakmaksızın polis teşkilatındaki yerine, yetkili kurum tarafından atanıp atanmadığına, yani polislik lisansı olup olmadığına göre karar verir. Bir kişi tüm özellikleri ile tam olarak yetkin olsa bile atanmadığı sürece polis olamaz. Benzer şekilde yapısal görüşe göre durum atamasının atama yetkisi olan bir yönetici tarafından yapılması gerekir. Ancak bunlar büyük ölçüde soyut kavramlardır ve araştırmacının üyesi olduğu okula göre yaklaşımlar değişmektedir. Durumun hangi aşamada, kim tarafından atanabileceği gibi konularda dilbilimciler arasında bir oy birliği yoktur. ED'nin kendi içinde de zaman içinde geçirdiği evrelerde bu konuda önemli görüş değişiklikleri olmuştur, bugün de MP çerçevesinde farklı yaklaşımlar mevcuttur.

Türkçe için biçimbilimci yaklaşım ile yapısalcı yaklaşım arasındaki bilimsel tartışmaların oldukça geriye gittiği anlaşılmaktadır. Bu açıdan biçimbilimsel yaklaşımı, geleneksel dilbilgisi yaklaşımı olarak adlandırmak doğru olmayacaktır. Bununla birlikte son yıllarda özellikle dilbilim eğitimi alan öğrenci ve akademisyenler ile Türkçe yayınların sayılarının artması, yabancı dillerdeki kaynakların daha erişilebilir olması, dilbilimciler ile filologların çeşitli ortamlarda bir araya gelerek birbirlerine bilgi aktarmaları ve karşılıklı eleştiriler getirmeleri gibi etkenlerle tartışmaların canlandığı; ezber bozucu yaklaşımların sergilendiği, içine kapalı bir tutumdan evrensel dilbilimden yararlanan ve evrensel dilbilime katkı verme çabasına giren bir tutuma geçildiği gözlemlenmektedir. Aşağıdaki bölümde inceleneceği üzerine araştırmacıların çoğunun salt biçimbilimsel bir yaklaşım ile salt yapısal bir yaklaşım arasında bir yerde oldukları, başka bir deyişle bir konuya biçimbilimsel yaklaşırken diğer bir konuya yapısal yaklaşabildikleri görülmektedir.

Bunun başlıca nedeni genellikle görüşlerin arkasında bütüncül bir bakış açısı, bir kuram bulunmamasıdır.

Bir konuda farklı görüşlerin bulunması bilimsel açıdan istenmeyen bir durum değildir, özellikle soyut konularda farklı okullara bağlı farklı kuramların ortaya atılması oldukça doğaldır. Önemli olan savunulan görüşü argümanlara dayandırmak ve kendi içinde bütünlüklü bir kuram oluşturmaktır. Örneğin DURUMA biçimbilimsel yaklaşan bir okul, yalnız biçimbirimlerle imlenmiş DURUMLARIN varlığından bahsedebileceğini, görünmeyen soyut durumların varlığından bahsedilemeyeceğini savunabilir. Bunun için tüm örnekleri açıklama iddiasında olan bütüncül bir tez kurulur, sonra veriyle test edilir. Verinin doğrulamadığı olgular için düzeltmeler yapılır. Aynı kriterler yapısalcı yaklaşım için geçerlidir.

Türkçenin evrensel dilbilime katacağı çok şey bulunmaktadır. Şimdiye kadar önde gelen bazı sözdizim kuramlarının daha çok İngilizce merkeze alınarak kurulmuş olması, diğer dillerin çevrede kalması, yapısal olarak İngilizceden temel ayrılıklar gösteren dillerin yeteri kadar, az konuşanı olan bazı diller ile ölü birçok dilin neredeyse hiç çalışılmamış olması dilbilim adına bir eksiktir. Bu bağlamda Türkçe çalışanların bilgi birikimlerini dünya dilbilim literatürüne ulaştırmaları büyük önem taşımaktadır. Her bilim dalında olduğu gibi ortak terimlerin, ortak gösterimlerin ve yöntemlerin kullanılması öncelikli koşuldur.

Bu bağlamda, alanyazınında eski ve yeni Türkçe ile ilgili kaynaklar taranarak NESNE ve onunla doğrudan bağlantılı olan NESNENİN alabileceği DURUMLAR ve DURUM eklerinin ele alınış şeklinin gözlemlenmesi yararlı bulunmuştur.

3.2. Alanyazınında Nesne ve Nesnenin Alabileceği Durumlar ile İlgili Görüşler

Başvurulan gramer kitapları ve ilgili makalelerde yazarların şu konulardaki görüşleri soruşturulmuştur: Nesneyi nasıl tanımlamaktadırlar, nesnenin alabileceği durumlar konusundaki görüşleri nelerdir? Örneğin nesne yalın durumda olabilir mi? Eğik durumlar alabilir mi? Farklı durum alan nesnelere nasıl adlandırılmıştır? Dolaylı nesne kavramına değinilmiş midir? Nesne ve dolaylı tümleçler arasında ayırım gözetilmiş midir? Yapılan tercihler bir kurama dayanmakta mıdır? Tercihler belli argümanlarla desteklenmiş midir, desteklendiyse bu argümanlar için karşı argümanlar nelerdir?

Eğer, Orhon Türkçesinde nesnenin aldığı durum biçimbirimlerinin neler olduğu gibi bu döneme özgü bir özelliği araştırıyor olsaydık çağdaş Türkçe üzerine bir kaynağa başvurmak anlamsız olurdu. Oysa araştırılan konular, örneğin nesne tanımı ve nesneyi belirleme yöntemi, nesne-durum ilişkisi gibi sorunlar zaman ile değişen ölçütlere bağlı değildir. Örneğin Orhon Türkçesinde *bér-* biçiminde olan eylem bugün *ver-* biçimindedir, ancak verme eyleminin doğrudan nesnenin yanı sıra bir dolaylı nesne gerektirip gerektirmediği tartışması belli bir zamana özgü değildir. Bu nedenle kaynaklar Eski Türkçe gramerleri ile sınırlı tutulmamıştır. Tartışma konularını belirlemek, farklı bakış açılarını tespit etmek, yaklaşımları görmek, farklılaşan noktalarda karşılaştırmalar yapabilmek ve filoloji çalışmayan biliminsanlarının görüşlerinden de faydalanabilmek, bakış açılarını çeşitlendirmek için konumuzu ilgilendiren alanlarda, ilgilendirdiği kadarıyla çağdaş Türkçeyi konu edinen eserlere de baş vurulmuştur.

Alıntı yapılan eserler (farklı baskıları olabilir de) aşağı yukarı bir kronolojik sırayla verilmiş, bu şekilde alanyazınında zaman içinde belli bir yönde bir gidişin veya değişimin olup olmadığı, tartışılan konularda zamanla bir değişiklik olup olmadığı gözlenmek ve okuyucuya alandaki çalışmalar bir zaman perspektifi içinde sunulmak istenmiştir. Ele alınan eserlerden bir kısmına; türlerinin önde gelen seçme eserleri oldukları ve/veya özgün görüşler öne sürdükleri için, bazılarına ise tarihçe yeni bile olsalar gelenekselleşmiş dilbilgisi konularını, görüşlerini ve yaklaşımlarını barındırdıkları için yer verilmiştir. Sınırlı zaman içinde, günümüzdeki yüklü miktarlardaki makale ve kitap üretiminin de etkisiyle çok değerli ve önemli bazı eserler gözden kaçırılmış olabilir, ayrıca yer kısıtı nedeniyle bazı eserlere yer verilememiştir.

Aşağıda görüşlerine yer verilen, eski ve yeni Türkçe dilbilgisi, sözdizim ve dilbilim konularında eserler vermiş Fransız ve Alman bilim insanları ile Avrupa okulu olarak genelleyebileceğimiz çizgide eğitim almış Türk biliminsanlarının kullandıkları bazı kavramları açmak yararlı olacaktır.

Avrupa okulundan bazı araştırmacılar Latince *rego* “düzenlemek, yönetmek, kural koymak” eyleminden gelen Fransızca *régir* eyleminin *régimes*, *régissent* gibi çeşitli biçimlerini ve Almanca aynı Latince kökten *rektion* terimini kullanmaktadırlar. Banguoğlu'nun *iste-* eyleminin farklı biçimleriyle (isteyen, istem vb.) karşıladığı, dilimize rejji, rejisör, rejim (ülkelerin yönetim sistemi anlamında) gibi farklı biçimleri

girmiş olan bu kavram daha çok yönetmek, kural koymak, düzenlemek kavramları ile ilgilidir. Bu bağlamda bir eylemin üyelerini yönetmesi, başta durum olmak üzere alacakları çekim eklerini belirlemesi anlamında kullanılmaktadır. Bu kavram Minimalist Program'da, eylemin sözlükbirim kütüğünde taşıdığı ve birleşme işlemiyle eşleştirilmesi (onaylanması) gereken ÖZELLİKLERE karşılık gelir.

Deny'nin Fransızca yazılmış kapsamlı grameri 1921'de yayımlanmış olmasına rağmen daha sonraları Tesnière tarafından kurulduğu kabul edilen Bağımsal Dilbilgisi'nin (Dependency Grammar) ve farklı adlandırmalarla Evrensel Dilbilgisi'nin bazı kavramlarını kapsar. Örneğin: *circonstancier* (İng. *circumstantial* "koşullara bağlı, koşullarla ilgili") kavramı eylemin özüne ilişkin olmayan, ikinci dereceden önemli, eylemin içinde gerçekleştiği koşulları, olayın geçtiği yer, zaman, tarz, amaç gibi ayrıntılar ile ilgili ek bilgileri veren anlamındadır. Bu bilgiler cümleden düşürülürse eylemin anlamı eksilmez ve cümle kuralsız hale gelmez. Deny'nin *Le complément circonstancier* "koşul tümleyeni" terimi modern dilbilimdeki eklenti (adjunct) kavramına karşılık gelmektedir. Deny bu şekilde cümledeki zorunlu öğelerle eklentiler arasında bir ayrım yapar. Bu ayrımı tümleyen-belirteç gibi bir karşıtlık üzerinden yapmaz, *complément* "tümleyen" terimini hem zorunlu öğeler hem de eklentiler için kullanır, eklediği sıfatlarla (*direct* "doğrudan", *indirect* "dolaylı" ve *circonstancier* "koşulla ilgili") farkı belirtir. Bazı yerlerde doğrudan nesne anlamında *complément direct dépendant* "bağımlı doğrudan tümleyen" terimini kullanır (Deny, 1921, 186). Deny'nin kullandığı, Banguoğlu'nun gramerinde *istem* sözcüğüyle karşıladığı *régime* kavramı eylemin nesnesinin alacağı durumları belirlemesi, düzenlemesi, yönetmesi ile ilgilidir. *Compléments-Régimes* "Tümleyenler-Düzenler (eylemlerin yönettikleri durumlar)" başlığı altında tümleyenleri; Doğrudan Tümleyen, Dolaylı Tümleyen ve Koşul Tümleyenleri olarak üçe ayırır. Deny gramerinde *sujet* "özne" terimini kullanırken *objet* "nesne" terimini kullanmaz. Doğrudan nesne yerine *complément direct* "doğrudan tümleyen", dolaylı nesne yerine *complément indirect* "dolaylı tümleyen" terimlerini tercih eder (Deny, 1921). *Philologia Turcicae Fundamenta*'da yazdığı bölümde ise *complément d'objet direct* "doğrudan nesne tümleyeni" terimini kullandığı görülür (Deny, 1959). Aynı yazıda sözcük sırasından bahsettiği bölümde ise Türkçede tümleyenlerin eylemden önce geldiğini anlatırken *complément d'objet (direct, indirect ou circonstancier)* "nesne tümleyeni (doğrudan, dolaylı veya koşullu)" ifadesini kullanır (Deny, 1959,

213). Buradan anlaşıldığı gibi gramerindeki *complément* terimi ile *complément d'objet* arasında pratikte bir ayrım yoktur. Deny Türkçede önermenin (cümlelerin) sırasını anlatırken çizdiği bir şemada cümleyi *sujet* “özne” ve *groupe du prédicat* “yüklem grubu” olarak ikiye böler. Yüklem grubunda “dolaylı tümleyen + doğrudan tümleyen + yüklem” sırası olduğunu, koşul tümleyeninin ise *flottante* “gezici” olduğunu ama özellikle uzun önermelerde yer ve zaman koşul tümleyenlerinin başa alınmasının tercih edildiğini belirtir¹³ (Deny, 1959, 214).

Deny, çoğu Türk gramercinin aksine adın yalın, yani eksiz olması ile yalın durum (nominative) kavramlarını eş tutmaz (bu konudaki tartışma için bkz. 1.4.8.3. bölüm). *Désinences casuelles-Déclinaison* “Durum son ekleri-Çekimler” başlığı altında Türkçede bir adın hiç durum eki almadan bulunabileceğini belirterek bunun üç konumda görüldüğünü söyler. Birinci konum, önermenin (cümlelerin) öznesidir ki nominatif (yalın) durumdadır. İkinci, belirsiz düz tümleyen (belirsiz nesne) ve üçüncü ise ad tümleyeni (belirsiz ad tamlamasında tamlayan) olarak sayılır (Deny, 1921, 169). Deny, Klasik Arapça, Yunanca ve Latince'den farklı olarak Türkçede yalın durumu imleyen bir biçim olmadığını belirtir. Latince *lupus* “kurt” örneğini verir: yalın durumdaki (nominatif) biçimini “lup-us”¹⁴, ilgi durumundakini (genitif) “lup-i” şeklinde biçimbirimlerine ayırır. Deny, Türkçede yalın durum için belli bir ek olmadığı gibi özel bir biçim de olmadığını, eksiz biçimin, daha doğru bir deyimle “sıfır çekim ekinin” bu rolde olduğunun düşünülebileceğini ama eksiz biçimin başka görevlerde de bulunabilmesi nedeniyle bunun da mümkün olmadığını, bu tespitlerin Türkçede *nominatif* olmadığı sonucuna götürdüğünü söyler. Bu terimin kullanım kolaylığı için kullanılabileceğini ama *cas absolu* “mutlak durum” veya *cas indéfini* “belirsiz durum” terimlerinin daha uygun olduğunu savunur (Deny, 1921, 170). Benzer ifadeleri *Philologia Turcicae Fundamenta*'da yazdığı bölümde de tekrarlar: “Mutlak veya belirsiz durum (nominatif için bir çekim eki yoktur); önermenin öznesi olarak (*at koşar*), belirsiz doğrudan nesne tümleyeni olarak¹⁵ (*bir at aldım*) veya özellikle kullanımda kalıplaşmış iyelik gruplarında ad tümleyeni olarak (*at yelisi*)

¹³ Deny, bu sıralamanın sadece teoride ve bütünüyle objektif konuşmada böyle olduğunu, konuşma sırasında ise konuşanın vurgulamak istediği ögeyi cümlelerin en vurgulu yeri olan yüklem hemen önüne getirdiğini ekler.

¹⁴ Deny'nin *lup-us* veya *lup-i* şeklindeki bölümlenmesi biçimbilim açısından tam olarak doğru değildir, çünkü Latince'de *lup* biçiminde bir sözcük bulunmaz. Ayrıca Latince'deki tüm sözcüklerin yalın durumu bu şekilde çekilmez, sözcükler çekim sınıflarına ayrılır, verilen *lupus* örneği ikinci çekim sınıfına aittir.

¹⁵ “de complément d'objet direct indéfini”

kullanılabilir” (Deny, 1959, 202). *Mutlak (eksiz) durum veya belirsiz durum* diye bir kavramın olup olamayacağı veya *nominatif* için ayrı bir biçimbirim olmamasının Türkçede *nominatif* olmadığını göstermeye yetip yetmeyeceği ayrıca tartışılmalıdır, Deny bu noktada konuya tümüyle biçimbirimler açısından bakmaktadır. Konumuz açısından önemli olan kısım, Deny’nin *nominatif* “yalın” durumu, özneye özgü bir durum olarak alması ve eksiz nesneyi yalın durumda kabul etmemesidir. Deny, *Accusatif* “Yükleme durumu” başlığı altında bu DURUMUN belirli anlamdaki doğrudan tümleyenlerin [doğrudan nesne] durumu olduğunu, belirsiz adların ise mutlak (absolu) durumda kaldığını söyler (1921, 183).

Deny’ye göre tümleyenlerin mantıksal sınıflaması ile biçimbirimsel sınıflaması arasında şöyle bir bağlantı bulunur:

- Doğrudan tümleyen¹⁶ yükleme durumu veya mutlak durumda bulunur.
- Dolaylı tümleyen¹⁷ -son takı ile veya son takısız olarak- verme veya uzaklaşma durumunda (ya da son takı ile yalın durumda) bulunur.
- Koşul tümleyeni bulunma, -son takı ile veya son takısız- uzaklaşma (sebepe), son takı ile yalın durumda veya göreceli¹⁸ durumda bulunur (Deny, 1921, 810).

Bu sınıflamada ilk iki madde anlamı tamamlayan zorunlu ögeleri, yani iki üyeli eylemlerin doğrudan nesnesi ile üç üyeli eylemlerin doğrudan ve dolaylı nesnesini, üçüncü ise eksikliği eylemin anlamını eksiltmeyen, eylemin içinde gerçekleştiği koşullar hakkındaki ayrıntıları, ek bilgileri bildiren ögeleri göstermektedir. Deny durumları tek tek ele aldığı bölümde ise *Datif et Ablatif* “Verme ve Ayrılma [Durumları]” başlığı, “Genel gözlemler” alt başlığı altında verme ve ayrılma durumlarının ikisinin de *compléments indirects* “dolaylı tümleyenler”i [dolaylı nesnelere] gösterdiğini, ama yön açısından zıt anlamda olduklarını belirtir. Dolaylı tümleyen kullanımlarına ek olarak, hareket içeren cümlelerde *compléments circonstanciels de lieu* “yer gösteren koşul tümleyenleri” oluşturduklarını belirtir. İki durum arasındaki ayrımı vurgulamak için *datif* (verme durumu) yerine (Fin-Ugor dillerinde kullanılan *allatif* terimi ile birleştirilerek) *datif-allatif* adını önerir (bu dillerde hareketin yönüne göre değişen birçok yer gösteren durum bulunmaktadır).

---

¹⁶ doğrudan nesne

¹⁷ dolaylı nesne

¹⁸ {+cE} eşitlik durumu, *bence* gibi

Deny sonra verme-yönelme durumu ile uzaklaşma durumunu karşılaştırarak şu örnekleri verir: *ev-e gir-mek / ev-den çıq-maq, dam-a at-maq / dam-dan düş-mek, at-a bin-mek / at-dan en-mek, kim-e ver-diñ? / kim-den al-diñ? bir-i-niñ ev-i-ne müsâfir ol-maq / et tırnaq-dan ayrıl-maz*. Sonraki maddede (263) Deny yaklaşmanın / uzaklaşmanın tamamen mecazi olabileceğini ve verme/uzaklaşma durumuna konulan sözcüğün bazen *complément d'un verbe intransitif* “geçişsiz eylem tümleyeni” rolüne düşebileceğini belirtir. Dipnotta ise: “Bu olağan tümleyendir (*complément habituel*), geçişli eylemin bağlı doğrudan tümleyeni (*complément direct dépendant*) [doğrudan nesne] ile aynıdır. Bunlarla geçişli eylemlerde bulunabilen dolaylı tümleyenler (*compléments indirects*) [dolaylı nesne] arasında belli bir fark vardır: ‘Bu mektubu babama verin’ cümlesindeki gibi” diye açıklama getirir (Deny, 1921, 186). Devamında bazı eylemlerin normalde verme durumunu yönettiğini (Banguoğlu’nun deyimiyle “istediğini”) belirtir ve *baq-maq* “bakmak” ve *šaš-maq* “şaşmak” örneklerini verir. Bakmanın hem birine, bir şeye bakmak [gözünü çevirmek], hem de birisine [hastaya, çocuğa vb.] bakmak, ilgilenmek anlamlarında olabileceğini belirtir. Aynı ifadeyi uzaklaşma durumu için tekrarlar ve özellikle korku, iğrenme, isteksizlik, vaz geçme bildiren eylemlerin uzaklaşma durumunu yönettiğini belirtir, korkmak, usanmak ve vaz geçmek eylemleri ile örnekler verir. Çeşitli genel kullanım örneklerinden sonra eğer eylem (geçişli veya geçişsiz) gerçek bir hareket anlatıyorsa verme durumlu sözcüğün “nereye?” yani “hangi yöne”, uzaklaşma durumlu sözcüğün “nereden?” sorularının karşılığı *complément circonstanciel de lieu* “yer gösteren koşul tümleyeni” değeri alabileceğini belirtir; gelmek ve gitmek eylemlerini içeren cümlelerden örnek verir (Deny, 1921, 188). Başka bir deyişle VERME VE UZAKLAŞMA DURUMU için adın “yer gösteren koşul tümleyeni” değeri almasını eylemin (bir yerden bir yere) gerçek bir hareket bildirmesine bağlar. Buna karşılık BULUNMA DURUMU için doğrudan “bir eylemin gerçekleştiği yeri (veya zamanı) işaretleyen *complément circonstanciel de lieu (ou de temps)* “yer (veya zaman) gösteren koşul tümleyeni” ifadesini kullanır. Dip notlarla farklı yerlerdeki açıklamaları bir arada değerlendirdiğimizde verme ve uzaklaşma durumları için Deny’nin üç kullanımdan bahsettiği görülür: a) geçişli eylemin (*ver-gibi*) doğrudan tümleyene ek olarak aldığı dolaylı tümleyen [dolaylı nesne], b) “geçişsiz eylem”in (yükleme durumu atamayan eylemin) tümleyeni ki bu tümleyenler aynı geçişli eylemin doğrudan tümleyeni gibi işlemektedir, c) eylemin gerçekleştiği yer ve zaman gibi ek bilgileri gösteren koşul tümleyeni. Bunlardan ilk

ikisinde eylem tümleyeninin aldığı durumu yönetmekte, belli bir durumu gerektirmektedir.

Sonuç olarak Deny verme ve uzaklaşma durumlu adların gerçek bir hareket bildiren eylemlerle kullanıldıklarında eklenti olduğunu ama diğer durumlarda geçişsiz eylemin tümleyeni olarak kullanıldığını, bu kullanımın geçişli eylemlerin doğrudan tümleyenleri gibi olduğunu, verme eylemi gibi geçişli eylemlerle birlikte ise dolaylı tümleyeni (dolaylı nesne) gösterdiğini söyler.

Gabain (1974) ilk baskısı 1941’de yayımlanan Eski Türkçe gramerinde Deny ile bazı ortak yaklaşımlar sergiler, zaten yer yer Deny’ye referans verir. Deny’nin Fransızcada kullandığı bazı terimleri *rektion* gibi küçük telaffuz farklarıyla Almanca kullanır.

Deny gibi Gabain de *nominatif* (Alm. *nominativ*) “yalın durum” terimini özne dışındaki ögeler için kullanmaktan kaçınır, eksiz nesnenin durumu için *Kasus indefinitus* “belirsiz durum” terimini tercih eder. Çekim eksiz ad gövdesinin *nominativ* veya belirsiz durumda olabileceğini söyler (Gabain, 1974, 86). Gabain ayrıca sadece zamirlerin (*bän* “ben” - *sän* “sen” gibi) özneye özel bir durumu (*Subjekts-Kasus* “özne durumu”) olduğunu düşünür. Çünkü bu sözcüklerin eğik durum aldıklarında gövdeleri değişmektedir.

complément “tümleyen” terimini tercih eden Deny’den farklı olarak Gabain *objekt* “nesne” terimini; yükleme durumu ekli doğrudan nesne için *direktes bestimmtes Objekt* “doğrudan belirli nesne”, eksiz doğrudan nesne için *direktes unbestimmtes Objekt* “doğrudan belirsiz nesne” adlandırmalarını kullanır. Doğrudan nesne için *direkte* “doğrudan” terimini kullandığı halde dolaylı nesne için bunun olumsuzunu yani *indirekte* “dolaylı” terimini kullanmaz, *Entferntes Objekt* sözlük anlamıyla “uzak nesne” terimini, bazen de aynı kökten *ferneres Objekt* adlandırmasını kullanır. Yükleme durumu dışındaki durumlar için *oblique* “eğik durum” terimini kullandığı yerler vardır.

Objekt und verbales Prädikat “Nesne ve eylemsel Yükleme” başlığı altında, nesnenin eylemsel yüklem yönetimine tâbi olduğunu, eylemin çekimli eylem olması ile *konverb* (betimleyici eylem) olmasının bunu değiştirmedğini belirtir ve *balıq+qa tæg-di* “şehre vardı” ile *balıq+qa tæg-i* “şehre kadar” örneklerini verir. Tipik nesne durumunun *akkusativ* “yükleme durumu” olduğunu, belirlenmemiş bir nesnenin

indefinit “belirsiz” kaldığını belirtir, Tunyukuk 24’te geçen *az äri bultum* “Azlardan bir adam buldum” örneğini verir. Adıl nesnelere her zaman belirli oldukları için her zaman yükleme durumunda olduklarını belirtir. Dolaylı nesnenin (*entferntes Objekt* “uzak nesne”) +*qa*, +*yaru*, +*ra* +*ru*, +*tin*, +*ta* ve +*ča* eklerini alabileceğini belirtir. *Kasus* “Durumlar” başlığı altında sayılan *instrumental* “araç durumu” (Gabain, 1974, 86) dışarıda bırakılmıştır, onun dışında kalan +*qa*, *dativ* “verme”; +*yaru*, *direktiv* “yönelme”; +*tin*, *ablativ* “uzaklaşma”; +*ta*, *lokativ-ablativ* “bulunma-uzaklaşma” ve +*ča*, *äquativ* “eşitlik” durumlarının ekleri olarak belirtilmiştir, bazı araştırmacıların yönelme durumu eklerinden kabul ettikleri +*ra* +*ru* eklerini ise Gabain bir durum ile ilişkilendirmez. Gabain ayrıca dolaylı nesne ile yüklem belirteçleri (Prädikatsbestimmungen) arasındaki ayrımın geçişken olduğunu söyler (Gabain, 1974, 166). Sonra belirtilen ekleri alan dolaylı nesnelere (Entferntes Objekt) teker teker örnekler verir:

+*qa* ekinin “nesne-durumu” (Objektivkasus) olarak kullanıldığında “bir yönde, bir şeye karşı, birisi için, bir yere, bir sebep için” anlamına geldiğini söyler ve Eski Türkçe örnekler verir. Örnekler genellikle Eski Uygurca metinlerden olmakla birlikte eylemler (*tip-* “de-”, *täg-* “değ-”, *yaz-* “hata et-, günah işle-”, *qon-* “yerleş-”, *ayt-* “sor”, *tüş-* “düş-”, *olur-* “otur” vb.) büyük ölçüde yazıtlar ile ortaktır: *maña incä tip yarliqadiñiz* “bana şöyle söylediniz”, *nirwan mänjisiñä täg-* “nirvana mutluluğuna erişmek”, *ödsüz+kä yazin-* “zamansızca karşı günah işlemek”, *ärtimlig mänji+kä ilin-* “geçici zevklere takılı kalmak”, *biri+yä qonayin* “güneye yerleşeyim”, *näkä iylayu busušluñ kältin* “niye ağlayarak, üzgün geldin?”, *körümçi ulatı tärs tätrü, törüçi+kä bilig aytip* “kahinlere ve sahte bilgelere akıl sorup”, *yazuq+a түş-* “hataya düşmek”, +*qa tükällig ve +qa tägimlig* “pay sahibi”, “bir şeye değer, layık”, ayrıca daha çok ayrılma durumuyla rastlanan *bägim+kä adirildim* “prensinden ayrıldım” (Gabain, 1974, 167).

+*yaru*: *ic+gärü kirdi* “içine girdi” +*ra*, +*ru*: *yüräk+rä ur-* “kalbe vurmak”, *iki ordu icrä oluruyma täñrilär* “iki sarayda oturan tanrılar”

Gabain, +*tin*, uzaklaşma durumunun (*Abativ*) “-den” anlamıyla yazıtlarda neredeyse bilinmediğini belirtir (Gabain, 1974, 167). +*ta* bulunma durumunun önceleri “bir zamanda, bir yerde” anlamında, daha az olarak da “bir yere, bir yerden, -den beri, bir süre, bir yolla” anlamlarında genel bir EĞİK DURUM olduğunu (*obliquus*), zamanla uzaklaşma ve verme durumlarından farklılaştığını ama yazıtlarda ve n-diyalekti

yazmalarının çoğunda ve y-diyalekti yazmalarının bir kısmında hâlâ uzaklaşma gösterdiğini belirtir, *sol qoliniñ üstintä bazun* “sol kolunun üstünden bağlasın”, *maçayan nomta ärt-* “Mahāyāna’dan geçmek (yani saygı göstermemek, Hīnayāna’ya dönmek”) örneklerini verir (Gabain, 1974, 168).

Gabain belirteçleri de:

a) *Satzbestimmung* “Cümle-belirteçleri”

b) *Prädikatsbestimmungen* “yüklem belirteçleri”

olarak ikiye ayırır. *Satzbestimmung* “Cümle-belirteçleri” (Gabain, 1974, 174) başlığı altında sadece eylemsel yüklemi belirleyen belirteçlerinin aksine cümle belirteçlerinin cümlelerin asıl bölümlerini, yani yüklem, özne ve gerekliyse nesneyi de içine alacak şekilde etkilediğini söyler. Zaten işlevlerine uygun olarak yüklem belirteçleri yükleme yakın iken cümle belirteçleri uzaktırlar. Cümle belirteçleri genellikle cümlenin başında yer aldığı için Gabain bunları *Satzeinleitung* “cümle başı, cümle açılışı, sunuşu” diye de adlandırır ve yüklem belirteçleri, dolaylı nesne (sözcük çevirisiyle uzak nesne) ve cümle başlangıçları arasındaki sınırın keskin olmadığını belirtir. Cümle belirteçlerinin son sözcüğü ad olan bir veya birden fazla sözcükten oluşabileceğini, adın nadiren eksiz olduğunu, genellikle şu eklerden birini aldığını belirtir: +*tī*, +*ča*, +*in*, +*tin*, +*ta*, +*qa*, +*yaru*, +*ra* ve +*ru*. Ayrıca ad soylu olmayan eylem biçimlerinin ve son takılı adların da bu görevde çokça bulunduğunu belirtir. Görüldüğü gibi eklerin çoğu dolaylı nesne ekleri ile örtüşmektedir. Gabain sonra bu eklerin geçtiği örnekler verir. Örnekler genellikle eski Uygurca metinlerden olmakla birlikte gerek eylemler gerekse ek alan adlar büyük ölçüde yazıtların söz varlığı ile uyumaktadır, ancak zaman belirteçleri yazıtlarda hemen her zaman verme durumu ile imlenirken sonraki dönemlere ait örneklerde bulunma/uzaklaşma durumlu zaman belirteçleri görülmektedir. Gabain verme durumlu cümle belirteçlerine yazıtlardan *altī otuz yaşıma* “26 yaşındayken” (BK D 26) örneğini verir. Diğer cümle belirteci örneklerinde de olayın geçtiği yer, zaman gibi ek bilgiler verilmektedir (Gabain, 1974, 178).

Gabain eserin sonundaki gramer dizininde (Gabain, 1974, 194-223), “Nesne: ...İşlev: Doğrudan Nesne; Dolaylı (uzak) Nesne”, “Yükleme durumu: ...doğrudan, belirli Nesne”, “Belirsiz Durum: ...Doğrudan, belirsiz Nesne”; biçiminde maddelere yer verir. Buradan da anlaşıldığı gibi Gabain nesnelere önce doğrudan ve dolaylı olarak

ikiye ayırmakta, sonra doğrudan nesneyi de belirli ve belirsiz olarak ikiye ayırmaktadır. Gabain gramer indeksinde durumların yanlarında sırasıyla *Äquativ*, *Dativ*, *Direktiv*, *Lokativ-Ablativ* ve ayrıca *+ra*, *+rā*; *+ru*, *+rū* eklerinin işlevlerini sıralarken *Entferntes Objekt* “dolaylı nesne” terimini kullanır. Örneğin *Äquativ* “eşitlik durumu” için *Funktion* “İşlev” maddesinde “Ad-yapım, ilgeçimsi, açıklama, yüklem belirteci, cümle belirteci, “dolaylı nesne” (*Entferntes Objekt*), niteleme, ad-yüklem” işlevlerini sayar. Gabain, *+qa* verme durumundan bahsederken “nesne durumu (objektivkasus) olarak kullanıldığında” açıklamasını yapar. Görüldüğü gibi Gabain aynı ekin birçok farklı işlevde bulunabileceğini kabul eder. Gabain’in biçimbirimlere dayanan sınıflamasına göre; yükleme durumu alan nesne DOĞRUDAN BELİRLİ NESNE, eksiz nesne DOĞRUDAN BELİRSİZ NESNE ve eğik durum alan nesne DOLAYLI NESNE’dir. Dolaylı nesne şu ekleri alabilir: *+qa*, *+yaru*, *+ra* *+ru*, *+tīn*, *+ta* ve *+ča*. Yine gramer dizininde *Nominalstamm* “ad gövdesi, çekim eksiz ad” yanında yüklem belirteci işlevi; *Ablativ* ve *Direktiv* yanında cümle belirteci işlevi, *Äquativ*, *Dativ Instrumental*, *Kasus Indefinitus* ve *Lokativ-Ablativ* yanında hem yüklem hem cümle belirteci işlevleri yer alır. Bundan çıkarılabilecek sonuç, Gabain’e göre aynı eki alan bir adın cümledeki görevine göre farklı işlevlerde yer alabileceğidir. Gramer indeksinde ayrıca *Nominativ*, *Subjekts-Kasus* “yalın durum, özne-durumu” maddesi de bulunur. Başta da belirtildiği gibi Gabain eksiz nesneyi *Nominativ* yani yalın durumda kabul etmez, *Kasus Indefinitus* “belirsiz durum” diye adlandırdığı bir durum tanımlar.

Gabain, yükleme durumundaki bir adın hiçbir şekilde nesneden başka bir şey olamayacağını belirtir ve bu nedenle yükleme durumu ekinin gerçek durum eki olduğunu ama ilgi, verme, bulunma, uzaklaşma, araç ve eşitlik eklerinin işlevlerinin son takılara benzediğini, muhtemelen kısmen isim yapım unsurlarından, kısmen de son takılardan geldiklerini öne sürer (Gabain, 1974, 151).

Gabain aynı eki almış adların bazen nesne, bazen belirteç olarak kullanılabileceğini düşünmesi, eksiz nesnelere yalın durumda kabul etmemesi gibi bazı başlıklarda Deny ile benzeşirken altta yer verileceği üzere Tekin’den farklılaşır.

Tekin’in *A Grammar of Orkhon Turkic* adlı eserinin İngilizce aslı 1968’de, kendisi tarafından yapılan Türkçe çevirisi ise *Orhon Türkçesi Grameri* adıyla ilk kez 2000’de yayımlanmıştır. Aşağıdaki alıntılarda İngilizce (Tekin, 1968) ve Türkçe

metinlere (Tekin, 2016) karşılıklı yer verilmiş, Türkçe metinden alıntılanan çeviriler araya dik çizgi konularak gösterilmiştir¹⁹.

Tekin gramerinde *Inflection* | “Biçim Bilgisi” ana başlığı altında *Case* | “Ad Durumları” alt başlığında şu bilgileri verir: Orhon Türkçesinde dokuz ad durumu vardır. Bunlar; *nominative* | “yalın durum”, *genitive* “ilgi durumu”, *accusative* | “belirli nesne durumu”, *dative-locative* | “verme-bulunma durumu”, *locative-ablative* | “bulunma-uzaklaşma durumu”, *directive* | “yönelme durumu”, *equative* | “eşitlik durumu”, *instrumental* | “araç durumu” ve *comitative* | “birliktelik durumu”dur (Tekin, 1968, 125; Tekin 2016, 99). Tekin, “Bir adın yalın durumu şu görevlerde bulunur” diyerek Türkçede adların durum eksiz bulunabileceği konularını sıralar. Üçüncü maddede: *As an indefinite direct object of a clause* | “Bir cümlecğin ya da cümlenin belirsiz nesnesi olur” diyerek belirsiz nesneyi yalın durumun bulunabileceği görevler arasında sayar, aşağıdaki örnekleri verir (Tekin, 1968, 125; Tekin 2016, 100):

üç otuz balık sıdı “(Hakan) yirmi üç şehir tahrip etti” (T 19)

[anç]a bodun kop itdim “Bunca halkı hep düzene soktum” (KT G 2-3)

irak ärsär yablak ağı birür, yaguk ärsär ädgü ağı birür “(Çinliler, bir halk) uzak(ta yaşıyor) ise kötü hediyeler verir, yakın(da yaşıyor) ise iyi hediyeler verir” (KT G 7)

bunça bitig bitidim “Bunca yazılar(ı) yazdım” (KÇ G 3)

Bu sınıflama ve alttaki örneklerin gösterdiği gibi Tekin sözcüğün yalın (bare) olması, yani ek almaması ile yalın durumda olmasını bir tutar. Aşağıda görüleceği gibi Erdal da gramerinde benzer yaklaşımı benimsemiştir, oysa yukarıda belirtildiği gibi Deny ve Gabain yalın durumu özneye özgü kabul ederler, nesnenin yalın durum alabileceğini düşünmezler. Buna karşılık “belirsiz durum” diye bir durum olabileceğini var sayarlar.

Verilen örneklerde dikkat çeken bir nokta, eksiz olan bazı örneklerin günümüz Türkçesine çevrilirken ek ekleme gereği duyulmasıdır: onca halk[ı], bunca yazı[yı]. Örneklerden sadece halk arasında Çinlilerin uzaktaki halklara kötü hediye, yakındaki halklara iyi hediye vermesine dair söylentiye anlatan cümlede nesne hem sayıca hem de referans olarak belirsizdir. Diğer örneklerde hakanın kırdığı (yıktağı) şehirlerin, düzene soktuğu halkların, özellikle son örnekte zaten yazıtın kendisinden bahsedildiği için yazılan yazıtın referansı vardır ve miktarı bellidir. İki örnekte *onca*,

¹⁹ Türkçe çeviri de yazarın kendisine ait olduğu için bu esere özgü olarak çeviriye de başvurulmuştur.

bunca gibi sayı sıfatları ile nesne sınırlandırılmıştır (alttaki *bunca bädizçi+g* örneği ile karşılaştırınız).

Tekin'in asıl metinde biçimbirim olarak tekil görünümde olan nesnelere çoğul olarak çevirdiği görülür. Bunun nedeni Orhon Türkçesinde çoğul ekinin kullanımının *begler* gibi sayı, büyüklük gösteren varlıklarla sınırlı olmasıdır. Tekin bağlamdan çoğul olması gerektiği sonucunu çıkardığı yerlerde nesneyi çoğul çevirmiştir. Çoğulluk belirlilik kavramını etkileyen bir unsur olduğu için önemlidir, tekil ve çoğul nesnelere için bir dil farklı tutumlar sergileyebilir, örneğin İngilizcede tekil bir varlığın mutlaka belirlilik veya belirsizlik belirticisi alması gerekirken çoğul varlıklar için böyle bir zorunluluk yoktur. Gerek Eski Türkçede, gerekse çağdaş Türkçede eksiz nesnelere için tekil/çoğul ikilemi dışında üçüncü bir sınıf düşünülebilir: *sayı-yansız* (sayıca nötr, tekil mi çoğul mu olduğu belli olmayan). Bunlar biçimbirim olarak tekil olabilirler.

Tekin, yükleme durumunu “Belirli Nesne Durumu” olarak adlandırır ve bu başlık altında şu bilgilere yer verir (Tekin, 2016, 102):

Orhon Türkçesinde belirli nesne durumu eki iyelik eksiz gövdelerde $\{+(X)g^{20}\}$, iyelik ekli gövdelerde de $\{+(I)n\}$ biçimindedir. Belirli nesne durumu çok seyrek olarak $\{+nI\}$ eki ile de kurulur.

Belirli nesne durumunda adlar belirli nesneyi gösterir.

Tekin'e göre söz konusu ekler belirli nesneyi imleyen durum ekleridir. Tekin, kullandığı adlandırma ile (*belirli nesne durumu*) bunun altını çizerek, çoğul araştırmacının aksine ekin belirliliği imlediğini ima eden *belirtme durumu* adlandırmasını kullanmaz. Deny ve Gabain'den farklı olarak bir *belirsiz* (veya *mutlak*) durum da var saymaz. Bu çalışmanın 1.4.8.5. bölümünde tartışıldığı gibi son zamanlarda giderek artan sayıda araştırmacı söz konusu ekin durum eki değil belirlilik eki olduğunu savunmaktadırlar, çoğu araştırmacı ise ekin hem belirlilik hem de durum gösterdiğini düşünmektedir.

Bundan sonra Tekin $\{+(X)g\}$ eki almış örnekler sıralar.

“kagan at+ıg bunta biz birtimiz ‘Hakan unvanını (ona) burada biz verdik’ (BK D 17) = kagan at bunta biz birtimiz (KT D 20)

siñlim kunçuy+ug birtimiz ‘(Ona) kız kardeşim prensesi verdik’ (KT D 20)

agır taş+ıg yogan ı+g türük bağlar bodun... [kälür]ti ‘(Babam Hakan için bunca) ağır taşları ve kalın ağaçları Türk beyleri ve halkı... [getir]di’ (BK G 15)

²⁰ Eski Türkçe çalışmalarında ünlünün *X* ile gösterilmesi hem önlük arkalık, hem yuvarlaklık uyumu olduğu anlamına gelir, günümüz Türkçesinin aksine bazı eklerde yuvarlaklık uyumu yoktur.

[sın]ar süsi äb+ig bark+ıg yulgalı bardı ‘Yarı ordusu (da bizim) evimizi barkımızı yağmalamak için gitti’ (BK D 32)

az totok+ug äligin tutdı ‘(Prens Kül) Az’ların askeri valisini eliyle tuttu’ (KT D 38)

ol yılkı+g alıp igi(t)tim ‘O at sürülerini alıp (Türk halkını) besledim’ (BK D 38)

başlıg+ıg yüküntürmiş, tizlig+ıg sökürmiş ‘Mağrurlara baş eğdirmişler, güçlülere diz çöktürmüşler’ (KT D 2)

bunça bädizçi+g tuygun eltäbär kälü[r]ti ‘Bunca sanatçıyı Tuygun Elteber getirdi’ (KT KD)

älig yıl iş+ıg küç+üg birmiş ‘Elli yıl hizmet etmiş’ (KT D 8)

kırkız+ıg uka basdımız ‘Kırkız’ları uykuda bastırdık’ (T 27), vb. (Tekin, 2016, 102)

Örneklerden bazılarında nesne açık bir şekilde belirlidir (kardeşim prenses, Az askeri valisi, o yılkı, Kırkız). Tekin’in de belirttiği gibi KT yazıtında eksiz olan nesne, aynı cümlelerin BK yazıtındaki tekrarında eklidir. Diğer bir örnekteki “ağır taşları, kalın ağaçları” kendinden belirli varlıklar değildir. Başka bir deyişle cümle “Türk beyleri, halkı, ağır taşlar ve kalın ağaçlar getirdi” şeklinde de kurulabilirdi. Bahsi geçen taş ve ağaçların kağanın mezarı için gelen özel taşlar ve ağaçlar olmasından dolayı başka taş ve ağaçlardan ayrıldığı, anlamca sınırlanmış olduğu savunulabilir. Öte yandan taş ve ağaçları getirenlerin vurgulanmak istenmesinden dolayı öznenin yüklemine yanına çekildiği, yani yüklem ile nesnesi arasına özne girdiği, nesnenin aslında belirli olmadığı halde özne değil nesne olduğunun belirtilmesi için ayırt edici nesne imleme (differentiated object marking) yapıldığı da savunulabilir. Yine yukarıda belirsiz nesne için verilen örneklerde onca/bunca sözcüklerinden sonra gelen ad eksiz iken burada “bunca sanatçı” kullanımını eklidir.

Diğer üç örnekte, “evi-barkı, başlıyı-dizliyi, işi-gücü” şeklinde, ikilemeler, kalıplaşmış ifadeler, deyimler söz konusudur. Tek tek bakıldığında örneğin *iş güç* belirli değildir. Acaba “iş güç vermiş” denseseydi o dönemde farklı bir anlama mı gelecekti? Günümüz Türkçesindeki gibi “iş vermek” istihdam etmek veya iş buyurmak anlamlarına, yani bir açıdan tam ters anlama gelebilir miydi? Çağdaş Türkçede de “iş gücü bıraktı, benimle ilgilendi” gibi kullanımlarda ikilemedeki ekli kullanım sürer ve “işini bıraktı” ile “işçiler iş bıraktı” şeklindeki kullanımlardan farklı anlam taşır.

Diğer örnekteki başlı ve dizli de belirli referansları olan varlıklar değildir. Tekin yukarıda görüldüğü gibi başlı sözcüğünü mağrur, dizli sözcüğünü de güçlü anlamında mecaz olarak almıştır, Ölmez (2015) tarafından da aynı anlam verilmiştir. Clauson ise “başı olanı kendilerine baş eğdirmiş, dizi olanı kendilerine diz çöktürmüş” şeklinde çevirir (1972, 381a *başlıg* maddesi). Erdal da aynı şekilde

okumuştur (1991, 837). Bu okuma kabul edilirse yaşayan herkesin bir başı ve hemen herkesin dizi olacağından sanatlı bir söyleyişle “herkes, tüm insanlar” demek istenmektedir (bahsi geçen kağanın dünyadaki tüm insanlara boyun eğdirmediği açıktır ama böyle abartılı ifadeler bu tür eserlerde normaldir ve yazıtlarda da kendi atalarının dünyanın dört yanına ve tüm insanlara hâkim olduğu şeklinde ifadelere rastlanır). Bu okuma evrensel niceleyici (universal quantifier) yani *her* anlamı taşımaktadır ki belirsizdir.

Örneklerden sorunun basit bir belirli/belirsiz ayırımından daha karmaşık olduğu, belirlilikten başka etkenlerin rol oynadığı anlaşılmaktadır.

Tekin daha sonra iyelik ekli örneklerle geçer (1968, 111; 2016, 108). İyelik ekli nesnelere doğaları gereği genellikle bellidir. Bir kişiye ait varlıklar “kızım, oğlum, hanın (hakanın)” gibi tek veya sınırlı sayıda ve referansı olan varlıklardır. Ancak aşağıdaki iki örnekte sayılanlar belirli değildir. Yukarıda belirsiz nesneye verilen örnekten veya aynı yazıtlarda geçen ve türlü türlü nesnelere eksiz olarak sayıldığı örneklerden farkları bunların iyelik ekli olmalarıdır.

[sarığ altu]ni+n, ürün kümüşi+n, kırgaklıg kotayı+n, kinlig eşğitisi+n özlük ati+n adgırı+n kara kişi+n kök tayı+n türükümä bodunuma kazganu birtim, iti birtim “Sarı altınlarını, beyaz gümüşlerini, kenarları işlenmiş ipek kumaşlarını, kokulu ipeklilerini, has atlarını, aygırlarını, kara samurlarını ve mavi renkli sincaplarını Türklerime ve halkıma kazanıverdim, ediniverdim” (BK K 11-12)

ogli+n yutuzi+n yılıksı+n barımı+n anta altım “Çocuklarını, kadınlarını, at sürülerini ve mallarını orada aldım” (BK D 24)

Tekin bazı sıfat fiil ekinden sonra iyelik eki almış eylem köklü sözcükleri bu başlık altında örnek verir:

tapladokum+in tutar män, säbdöküm+in yiyür män “Beğendiğimi tutuyorum, sevdiğimi yiyorum” (IB 4), vb.

bilmädöküg+in için “bilmediğin için” (BK D 20)

türük [bodun ti]rip il tutsıkiñ+ın bunta urtum, yanılıp ölsikiñ+ın yämä bunta urtum “Türk halkı, yaşayıp (nasıl) devlet sahibi olacağını buraya hakkettim, yanılıp öleceğini de buraya hakkettim” (KT G 10)

Bir aitlik söz konusu olduğunda nesne sayıca ve referans açısından sınırlanmış, bir ölçüde belirlenmiş olmaktadır. Ancak özellikle çok sayıda olan şeylerde ve nesnenin sahibi de belirsiz ise belirlilik silikleşmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla iyelik eklerinden sonra gelen {+(I)n} nesnenin belirli olması ile doğrudan bağlantılı değildir.

Tekin, *accusative case* | “belirli nesne” durumundaki bir adın cümlede belirli doğrudan nesne olacağını, *nominative* | yalın durumundaki bir adın “belirsiz nesne”

işlevinde olabileceğini belirtir. İlgi durumu (genitif) dışarıda tutulursa diğer durumların işlevleri için *adverbial complement* | zarf tümleci terimi kullanır. İngilizce metinde (Tekin, 1968, 131) dative-locative durumun görevleri sayılırken: 1°. *As an adverbial complement indicating the object toward which the action is performed* denilir ki “eylemin kendisine doğru işlendiği nesneyi gösteren zarf tümleci” anlamındadır. Dolayısıyla verme-bulunma durumu için de diğer durumların işlevleri için kullanıldığı gibi *adverbial complement* | zarf tümleci terimi kullanılmıştır. Bu şekilde anlaşıldığında Tekin’in yükleme durumu ekli ve eklessiz nesne dışında hiçbir durum ekli sözcüğü nesne kabul etmediği ve tamamını belirteciymiş yani eklenti saydığı sonucu çıkar. Fakat kendisi tarafından yapılmış Türkçe çeviride aynı madde “Eylemin kendisine doğru işlendiğini gösteren nesne olur” diye karşılanmıştır (Tekin, 2016, 105). Türkçe metin iki anlama da çekilebilir. Ancak altta verilen üç örnekten *oyuz täzip tabyac-qa kirti* (BK D 38) örneği hem İngilizce hem de Türkçe metinde *Adverbial Complement* | “Zarf Tümleçleri” başlığı altında verilmiştir. Altta şu örnekler verilir (yazıt örnekleri İngilizce metinden çeviriler Türkçe metinden): *qayan-qa qırqız bodunı içikdi* “Kırgız halkı Hakana tabi oldu” (T 28), *äb-kä tagdüküm* “Karagaha vardım” (O 10) , *oyuz täzip tabyac-qa kirti* “Oğuzlar kaçarak Çin’e gittiler” (BK D 38). (Tekin, 1968, 131-132; Tekin, 2016, 105)

Verbal Complement | “Eylem Tümleçleri” başlığı altında; *Equational Complement* | “Eşitleme Tümleçleri”, *Direct Object Complement* | “Belirli²¹ Nesne Tümleçleri”, *Adverbial Complement* | Zarf Tümleçleri başlıkları yer alır. *Equational Complement* | Eşitleme Tümleçleri, *copula* | yüklem bağlayıcısı cümleleridir. *Direct Object Complement* | Belirli Nesne Tümleçleri başlığı altında sadece *Nominative* | Yalın Durum ve *Accusative* | Belirli Nesne Durumu maddelerine yönlendirilir. *Adverbial Complement* | Zarf Tümleçleri başlığı altında diğer belirteç görevindeki unsurların (son takılar, sayılar, belirteçler vb.) yanı sıra ikinci maddede durum ekli adların bu görevde olabileceği belirtilir ve okuyucu *Dative-Locative* | Verme-Bulunma, *Locative-Ablative* | Bulunma-Çıkma, *Directive* | Yönelme, *Equative* | Eşitlik, *Instrumental* | Araç ve *Comitative* | Birliktelik durum eklerinin işlendiği bölümlere yönlendirilir. Şu örnekler verilir: *oyuz täzip tabyac-qa kirti* “Oğuzlar kaçarak Çin’e girdiler” (BK D 38). İngilizce metinde ‘the Oguz fled and entered (i.e., took refuge)

---

²¹ Çevirideki *belirli* sözcüğü fazladır

China’ “Oğuzlar kaçtı ve Çin’e girdi (yani sığındı)” açıklaması görülür. *qara költä süñüşdümüz* “Kara gölde savaştık” (KT K 2); (Tekin, 1968, 206; Tekin, 2016, 186).

Tekin *direct object* “doğrudan nesne” terimini kullandığı halde *indirect object* “dolaylı nesne” terimini veya bu anlama gelecek başka bir terim kullanmaz. “Eşitleme Tümleçleri” bir yana bırakılırsa “eylem Tümleçleri”ni doğrudan nesne (belirli ve belirsiz) ve “zarf tümleçleri” olarak ikiye ayırır. “Belirli nesne durumu” dışındaki durum eklerini alan adları “zarf tümleci” sınıfında kabul eder, zorunluluk ve eylemle ilişki açısından bir ayırım yapmaz.

Clauson (1972) yukarıda incelediğimiz kaynaklar gibi bir dilbilgisi kitabı değildir ama Eski Türkçe çalışmalarının en temel başvuru kaynaklarından biri kabul edilen bu etimolojik sözlük içerdiği dilbilgisi terimleri açısından incelenmeye değerdir. Clauson *genitive* “ilgi”, *accusative* “yükleme”, *dative* “verme”, *ablative* “uzaklaşma”, *locative* “bulunma”, *instrumental* “araç” sözcüklerini *case* “durum” sözcüğü ile birlikte kullanır, ör: *dative case*; buna karşılık, Eski Türkçe çalışmalarında genellikle durum olarak kabul edilen, verme durumundan farklı olarak *directive* “yönelme” ve benzeri adlarla anılan *-ğaru:/-gerü.*²² ekini (aynı zamanda *-ru:/-rü.*, *-ra:/-re.* ile muhtemelen bu eklerin bir biçimi olan ve sadece *berye.*, *yırya.* sözcüklerinde görüldüğünü belirttiği *-ya:/-ye.* eklerini) durum eki olarak saymaz: *-ra:/-re.* “Yer belirteçleri yapar, ör. *içre* ‘iç, içinde’; çok az görülür” der; *-ğaru:/-gerü.* ve *-ru:/-rü* için *Directive Suff.* “yönlenme eki” terimini kullanır. Bunlar dışında *-ça.* ekinin bir *suffix* “ek” olmaktan çok *Equative Case-ending* “Eşitlik Durum eki” yapısında olduğunu belirtir. Sadece yarım düzine kadar sözcüğün bu eki aldığını, bunların genellikle *ança* gibi belirteç olduğunu fakat *barça* gibi en az bir tane ad-sıfat bulunduğunu söyler, dolayısıyla eşitlik durumunun varlığına da olasılık verir.

Clauson, eylemleri geçişli/geçişsiz diye ayırdıktan sonra doğrudan nesnenin ve varsa dolaylı nesnenin aldığı durumları belirtir. Bazı eylemlerde birden fazla durumun görülmesi söz konusudur. Örneğin *at*²³ “at-, ateş et-” eylemi için şöyle der: “Doğrudan ve dolaylı nesnenin durumlarında çeşitlilik vardır; orijinal kullanım görüldüğü kadarıyla atılan varlığı yükleme durumuna, hedefi (bahsedildiyse) verme

²² Clauson uzun (olduğunu düşündüğü) ünlüleri göstermek için (:) imini kullanır.

²³ *at*- “at” eylemi incelediğimiz yazıtlarda geçmez. Burada alıntılanmasının nedeni açıklamada geçen terimleri aktarmaktır.

durumuna, silahı (bahsedildiyse) uzaklaşma durumuna koymaktır, başka bir kullanım ise hedefi yükleme, silahı araç durumuna koymak, bir diğer kullanım ise sadece silahtan yükleme durumuna koyarak bahsetmektir. Bazı kalıplaşmış ifadelerde ise, *tan at-* “tan at-” gibi, belirtilen hiçbir nesne yoktur”. Örnekler incelendiğinde *at-* eyleminin anlamının değiştiği, atılan şeyin yükleme durumunda olduğu örneklerde atmak, diğer durumlarda ise (ok ile vb.) vurmak anlamında kullanıldığı görülür. Zaten Clauson maddenin başında eylemin temel anlamı yanında çok geniş bir yelpazede genişletilmiş ve mecazi anlamlar taşıdığını belirtir. Burada dikkat çekici olan Clauson’ın *direct and indirect object* “doğrudan ve dolaylı nesne” terimlerini kullanımınıdır.

Sözlükte *indirect Obj.* “dolaylı nesne” ifadesinin rastlandığı, yazıtlarla ilgili eylemler ve durumlar şunlardır:

Clauson; *a:ğ-* “(Uzaklaşma durumu ile, bir yerden) yükselmek; (Verme durumu ile, bir şeye) tırmanmak” maddesinde yazıtlardan BK D 37 örneğini verir: *yışka: ağdı:* “ormanlık dağa tırmandı”. Sonraki dönemlere ait örnekleri verirken, *Kutadgu Bilig*’de bu eylemin sık görüldüğünü, hem *törke ağar* “bir makama yükselir” gibi örneklerde dolaylı nesne ile, hem de *ukuşun ağar ol* “anlayış(a sahip olması) ile yükselir” gibi örneklerde dolaylı nesne olmaksızın kullanıldığını belirtir.

Clauson, *birle:* “ile” sözcüğünü *bir* ad köküne *+le* eylem yapım eki eklenmesi şeklinde analiz eder, *birle-* eyleminin “birleştirmek” anlamında geçişli bir eylem iken kalıplaşarak son takı haline geldiğini; VIII. yüzyıl Türkçesinde *birle:* sözcüğünün *eçim xağan birle:* “amcam kağan ile birlikte” (KT D 17, BK D 15) örneğindeki gibi temel birliktelik anlamıyla kullanımının yanı sıra *tüzül-* “bir anlaşmaya varmak” (KT G 4, BK K 3), *sünüş-* “savaşmak” (KT D 35, KT K 1) gibi eylemlerden sonra dolaylı nesne ile görülebileceğini söyler. Aynı yüzyıldan, Uygur kağanlığından (MÇ D 6) örneği verilir (364b-365a). Gönderme yapılan örnekler şunlardır:

- *tavgaç : bodun : birle : tüzültüm* (KT G 4-5, BK K 3)
Çin halk(ı) ile düzeldim (aramızı düzelttim, barış sağladım)
- *kaganin : birle : soña yışda : sünüşdümüz* (KT D 35)
kağanı ile Sona dağda savaştık
- *k'oşu totok : birle : sünüşmiş* (KT K 1)
Koşu askeri vali ile savaştık
- *tatar : birle : kata : tokıdım* (MÇ D 6)
Tatar ile şiddetli vur(uş)tum

Clauson *birle* sözcüğünü son takı (postposition) olarak aldığına göre dolaylı nesne son takılı olmaktadır.

bé:ril- maddesinde, “*bé:r-* eyleminin edilgen biçimi, ‘verilmek’ tanımı yapıldıktan sonra madde içinde “bazı durumlarda alıcının (recipient) özne, verilen şeyin nesne” olabildiği belirtilir. 15. yy. Kıpçakçası ile yazılmış bir Arapça-Türkçe sözlükte geçen *kulğa bir ötmek bé:ildi* “esire bir ekmek verildi” örneğinin edilgen eylemden sonra dolaylı nesne için verme durumunun kullanımına örnek olarak alıntılandığı söylenir (Clauson, 1972, 365b).

tegin-²⁴ maddesinde “*teg-* eyleminin dönüşlü biçimi” tanımı yapıldıktan sonra çok geniş bir anlam yelpazesine sahip olduğu belirtilir ve ilk anlam “(verme durumundaki bir şeye) erişmek, ulaşmak” olarak verildikten sonra çok nadiren dolaylı nesne olmaksızın görülebildiği belirtilir (Clauson, 1972, 484b).

Clauson, yazıtlarda geçmeyen *sok-* ve *suk-* eylemleriyle ilgili düştüğü notta²⁵ birçok Türk dilinde bu ikisi arasında ayrım olduğunu, birincinin “dövmek, ezmek, toz haline getirmek, şekil vermek (demir)”; ikincinin ise “biraz zorlama imasıyla, girmesini sağlamak, bir şeyi başka bir şeyin içine sokmak” gibi anlamlara geldiğini; birincinin yükleme durumunda bir doğrudan nesne aldığını, ikincinin ise yükleme durumunda bir doğrudan nesne ile verme durumunda bir dolaylı nesne aldığını belirtir (Clauson, 1972, 805a). Yazıtlarda içine sokma anlamında *kigür-* eylemi bulunmaktadır, üye yapısı aynıdır. Örnekte dolaylı nesne teriminin kullanımının yanı sıra üye yapısı ile anlam arasındaki bağlantı dikkat çekmektedir. **sök-**²⁶ eylemi için (ikinci anlam) “Geçişsiz. Verme durumunda bir dolaylı nesne ile; ‘diz çökmek’” tanımı verilir (Clauson, 1972, 819a).

Yukarıda sayılan örnekler Clauson’ın *indirect object* “dolaylı nesne” terimini açıkça kullandığı maddelerdir. Bunun dışında Clauson eylemlerin yanına tümleyenlerinin aldığı durumları yazar. Örneğin: “*ba:-* ‘bağlamak’ (Yükleme durumundaki bir şeyi, verme durumundaki bir şeye)” (Clauson, 1972, 292); “*adırıl-*; *adır-* eyleminin edilgen biçimi; ‘(nadiren verme, genellikle uzaklaşma durumundaki birisinden) ayrılmak; uzak düşmek, bağı kopmak’” (Clauson, 1972, 68); “*yağut-*; yağut:-’nun ettirgen biçimi; (yükleme durumundaki bir şeyi verme durumundaki bir şeye) yaklaştırmak’

²⁴ *tegin-* biçimi incelediğimiz yazıtlarda geçmez ama *teg-* eylemi çok sayıda görülür

²⁵ ne eski, ne de orta Türkçenin yazıldığı alfabelerde o ve u sesleri yazıda ayırt edilebilir

²⁶ *sök-* eyleminin bu biçimi bu anlamıyla incelediğimiz yazıtlarda geçmez, *sökür-* biçiminde oldurgan çatıda geçer

vb” (Clauson, 1972, 899). Bazen dolaylı nesne belirtilmemiş, ya da ikinci unsur dolaylı nesne olarak kabul edilmemiştir. Örneğin: “*ay-* (1) Geçişsiz. 'konuşmak'; (2) '(yükleme durumundaki bir şeyi) söylemek, bildirmek, buyurmak'; (3) *oratio recta* 'doğrudan aktarımla' söylenmiş bir şey 'söylemek’” (Clauson, 1972, 266). Örnekler arasında geçen *ben sana ne diyeyim?*” cümlesinde de görüldüğü üzere, *verme* eylemi gibi *söyleme* eylemi de bir alıcı gerektirir. Dolayısıyla *ay-* eylemi için de “verme durumundaki bir kişiye bir şey söylemek” olarak not düşülebilirdi. Aynı kökten *ayıt-* için “(Verme durumundaki bir kişiye)” notu düşülmüştür.

Toparlamak gerekirse *sök-* örneğinde açıkça görüldüğü gibi Clauson (Deny ve Gabain ile aynı çizgide) sadece yükleme durumu alan nesneyi doğrudan nesne sayar ve yükleme durumlu nesne alan eylemi geçişli, almayan eylemi geçişsiz olarak nitelendirir. Eğer yükleme durumlu nesne almayan bir eylem eğik durumlu bir nesne alıyorsa o eylemi geçişsiz, nesneyi ise dolaylı nesne kabul eder. Özetle; kullanımlarından yola çıkarak, Clauson’ın eylemleri şu dört sınıfa ayırdığı sonucuna varılabilir: a) Tek nesnesi olan geçişli eylemler b) Bir doğrudan bir dolaylı nesnesi olan geçişli eylemler c) Hiç nesne almayan geçişsiz eylemler d) Dolaylı nesne alan geçişsiz eylemler.

Alyılmaz’ın Efrasiyap Gemalmaz’ın danışmanlığında gerçekleştirdiği *Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi* adlı doktora çalışmasında (1994) durumlar “Kavram İlişkileri” başlığı altında “Hal ve Hal Çekimi” alt başlığında incelenmiştir. Alyılmaz doktora tezinin Hal ve Hal Çekimi başlığı altında *hâl* tanımını şu şekilde yapmıştır:

“Varlıkların birbirleriyle olan hareket ve oluş ilişkileri dilde bu ilişkileri kurabilecek vazife unsurlarının oluşmasına yol açmıştır. Bu unsurlar dilin yapısına göre ekler (bitişen vazife unsurları) şeklinde olabileceği gibi kelimeler (ayrık vazife unsurları) şeklinde veya bunların bir birleşimi şeklinde de olabilir. Yazıtlarda bu gramatikal ilişkiler **ek**, **edat**, **ek+ek**, **ek+edat** birleşimleri vs. gibi vazife unsurları vasıtasıyla kurulmuştur. Bu vazife unsurlarının isimlerin üzerine gelmesiyle de **isimlerin hale göre çekimleri** oluşmuştur” (Alyılmaz 1994, 50).

Çalışmada biçimbirimlerden bağımsız olarak durumlar anlam ayrımlarına göre ayrıntılandırılarak yazıtlarda 19 ana durum tespit edilmiştir, bunlardan “Nesne Hali” “Belirtisiz nesne hali” ve “Belirtili nesne hali” olarak, “Bulunma Hali” de “Zamanda bulunma hali” ve “Mekanda (yerde) bulunma hali” olarak iki alt gruba ayrılır (sayılanlar arasında örneğin yararcıl durum, parçacıl durum bulunmamaktadır). Örnekler incelendiğinde bazılarının son takıların (*tapa*, *kodı*, *teg*, *tegi*, *birle* gibi) nesnelere atadıkları durumlar olduğu görülmektedir. Genellikle tek durum olarak

alınan ayrılma ile çıkma iki ayrı durum olarak ele alınmış, ikincisi “Çıkışlık Hali” olarak adlandırılmıştır. Genellikle yönelme durumu olarak adlandırılan durum “Hedef Hali” olarak adlandırılmış, ayrıca bir “Yönelme Hali” de tanımlanmıştır (Alyılmaz, 1994, 50).

Çalışmanın adı *Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi* olmakla birlikte çalışmada biçim bilgisine geniş yer ayrılmış, “söz dizimi” ise sözdizim (syntax) kavramından çok sözcük sırası (word order) anlamında kullanılmıştır, çalışmanın sonunda çeşitli ögelerin arka arkaya geliş sıklığı ile ilgili ayrıntılı istatistikler verilmiştir.

Konumuz açısından öncelikli önemde olan yükleme durumu için “Nesne Hali” adı kullanılmış, “Bu hal, yüklemi geçişli olan bir cümlede, öznenin yaptığı işten etkilenen varlığı, nesneyi bildirir” şeklinde tanımlanmıştır (Alyılmaz, 1994, 54). Sonra “nesne hali”, *belirtisiz* ve *belirtili* olmak üzere ikiye ayrılmıştır. *Belirtisiz nesne hali* diye adlandırılan durumun eksiz olduğu /+Ø/ biçiminde gösterilmiştir. Belirtisiz nesne ile eylemlerin tamlama oluşturdukları “Olumlu ve olumsuz geçişli fiil kök, köken, gövde ve deyimlerinin belirtisiz nesnelere ile kurdukları bu tür tamlamaların (fiil deyimlerinin) yazıtlarda değişik şekilleri mevcuttur” denilerek savunulmuş ve “Olumlu veya Olumsuz Geçişli Bir Fiille Belirtisiz Nesneden Kurulu Fiil Deyimleri” başlığı altında (Alyılmaz, 1994, 24) “kü+Ø eşid-: ses işit-, haber işit-, haber al-”, “sü+Ø yorit-: ordu yürüt-” gibi eylemler sıralanarak birer örnek verilmiştir. Örneklerin tamamında eylem hemen adın ardından gelmekte, araya başka öge girmemektedir. Bazı kullanımlar çekimli eylem ile değil, sıfat fiiller iledir. Alyılmaz’ın “Belirtisiz Nesne + Geçişli Fiilden Kurulu Tamlamalar” ve “Fiil Deyimleri” adlandırmalarından anlaşıldığı kadarıyla ad ile eylemin birleşikliğinden (incorporation) bahsedilmektedir. “Belirtili Nesne Hali” başlığı altında “Yazıtlarda, bu hali ifade etmek için /+ Ø/, /tiyin/, /+GARU/, /+°n/, /+nI/. /+I/, /+°G / ek/edatlarından istifade edilmiştir” denilmiştir (Alyılmaz, 1994, 55). Burada da görüldüğü üzere çalışmanın genelinde eylemin ögelerine atadığı durum ile son takıların (postposition) atadığı durum arasında ayırım gözetilmemiştir. Oysa bunlar biçimbirim açısından örtüşürken sözdizim açısından ayrışır.

Alyılmaz, oldukça özgün bir şekilde ekin varlığıyla belirliliği özdeşleştirmemiş, nesnenin kendisi belirli bir sözcük ise eksiz de olsa onu “belirtili nesne” durumunda kabul etmiştir (Alyılmaz, 1994, 55).

Erdal, Eski Türkçe çalışmalarının temel başvuru kaynaklarından biri olan kapsamlı eserinde sözdizim çalışmalarının Eski Türkçe çalışmaları için nispeten yeni olduğunu söyler, Gabain'in gramerindeki sözdizim bölümünü biçimbirim-merkezli ve oldukça düzensiz bulur (Erdal, 2004, 31). Erdal 2004'e göre Eski Türkçede geçerli ve işlek 11 durum eki bulunmaktadır: *yalın* (nominative), *ilgi* (genitive), *yükleme* (accusative), *verme* (dative), *bulunma* (locative), *uzaklaşma* (ablative), *araç* (instrumental), *eşitlik* (equative), *yön gösterme* (directive) -Erdal bu ekin sadece Maniheist Eski Türkçe eserlerde tam olarak üretken olduğunu not düşer-, *parçacıl-bulunma* (partitive-locative) ve *benzerlik* (similative). Erdal, 12. durum olarak sayılabilecek *birliktelik* (comitative) durumunun ne işlek ne üretken olduğunu, ayrıca adıl çekimlerinde bulunmadığını belirtir (Erdal, 2004, 182). Erdal'ın çalışması hem Orhon Türkçesini hem de Eski Uygurca'yı kapsamaktadır. Dolayısıyla saydığı durum ekleri iki dönemin toplamı için geçerlidir. Orhon dönemi için ayrı bir uzaklaşma durum eki bulunmamakta, bulunma durumu eki kullanılmaktadır. Erdal durum eklerini biçim açısından "Morphology" (Erdal, 2004, 167), işlevleri açısından ise "Syntax" (Erdal, 2004, 360) bölüm başlığı altında inceler. Durum biçimbirimleri ile ilgili şu tespitlerde bulunur (Erdal, 2004, 167-168):

"Durum biçimbirimleri doğrudan iyelik biçimbirimlerinin üzerine eklendiğinde bir kaynaşma oldu. Dolayısıyla Eski Türkçede üç durum çekimi vardır: Bir tane yalın veya çoğul ya da +II eki almış gövdeler için, ikinci kaynaşmış olan, iyelik eki almış gövdeler için ve üçüncü adillar ve adıl benzeri ad soylu sözcükler için. Eski Türkçedeki tarihi gelişim içinde adıl çekimi giderek tüm ad soylu sözcüklere yayıldı. Bunun nedeni adılların metinlerdeki kullanım sıklığının birçok addan daha yüksek olması olabilir".

Erdal daha sonra tek tek durum eklerinin ses değişimlerini, biçimbirimleri ve biçimbirimcikleri inceler. Konumuz ile asıl ilgili olan yükleme durumu için Erdal şunları yazar (2004, 170): "Yükleme durumu eki $+(X)g^{27}$ ekidir, sonraki Uygur kaynaklarında bunun yerini adıl yükleme eki $+nI$ almıştır. Bu özellikle ünlüyle biten gövdelerde olur".

Erdal eksiz, başka bir deyişle bir durum için imlenmemiş sözcüklerin tümünü, bu arada eksiz nesnelere "The nominative" (yalın durum) başlığı altında ele almıştır (2004, 362). Eserin yayımlanmasından bu yana bu konudaki görüşlerinde bir değişiklik olup olmadığı sorusu üzerine Erdal; kendisinin "*nominative* terimini eserde morfolojik bir terim olarak, durum eki olmayan biçim için kullandığını, sentaktik anlamda kullanmadığını" belirtmiştir. Durum eki almamış AÖ'lerin

²⁷ Erdal X işaretini yuvarlak ve düz dar ünlülerin tümünü göstermek için kullanır

Türkiye Türkçesinde ne zaman nesne olarak kullanıldığı konusunda mükemmel çalışmalar olduğunu, ancak o çalışmaların Eski Türkçe için geçerli olmadığını, Türkiye Türkçesi için yapılan tespitlerin Eski Türkçeye uymadığını; Yeni Uygurcanın ise bu ikisinden de farklı olduğunu savunan Erdal, kendisinin grameri yazarken nesne konusuna özel olarak yoğunlaşmadığını, Eski Türkçede nesnenin ayrıntılı olarak incelendiği bir doktora çalışması yapılmasının yararlı olacağını düşündüğünü bildirmiştir²⁸.

Erdal, “durum için imlenmemiş” (unmarked for case) gövdelerin hemen her işlevde kullanılabilirliğini belirtir ve ‘anlaşıldığı kadarıyla konuşucunun, bağlam ve sözcük anlamı ad öbeğinin durum işlevini açık olarak gösterdiğinde, bu işlevi vurgulamak istemiyorsa, durum imini düşürebildiğini’ söyler (2004, 360).

Erdal, doğrudan nesnelere sıklıkla yükleme durumu eki olmaksızın görüldüğünü ve bu durumun hemen eylem öncesi konumla sınırlı olmadığını belirtir (2004, 362). Eksiz nesne ile eylem arasına öge girmesine yazıtlardan örnek olarak: *yälmä kargu ädgüti urgil* (T 34) “keşif kolları ve gözetleme kuleleri[ni] iyi yerleştir” cümlesini verir. İkinci bir örnek olarak *xagan at bunta biz bertimiz* (KT D 20) “kağan adı[ni] bunda biz verdik” gösterilebilir. Aynı cümle BK D 17’de ekli olarak *xagan atig* “kağan adını” biçiminde tekrarlanmaktadır. Erdal, BK anıtını yazan kişinin önceki ifadeyi düzeltmiş olabileceğini ama her durumda KT metninin yanlış kabul edilemeyeceğini söyler. Erdal ayrıca yükleme durumu ekinin yokluğunun özgün olmamakla ilgili olmadığını söyler ve *kara kum ašmš* “Kara-Kum [çölünü] aşmış” (MÇ K 8) örneğini verir (2004, 362).

Erdal “Eylemler, birincisi yükleme, ikincisi yalın durumda iki doğrudan nesneyi yönetebilirler, *kirkiz xaganig balbal tikdim* (KT) örneğinde olduğu gibi” diyerek Eski Türkçede çift doğrudan nesne alınabileceğini kabul eder (bu konudaki tartışma için bkz. 4.1 ve 4.3.4). Bununla birlikte, “Öbür yandan *balbal tik-* Orhon Türkçesinde sözlükbirimleşmiş bir ifade (lexicalised phrase) de olabilir” diye not düşer (Erdal, 2004, 363). Erdal’ın yazıtlardan verdiği diğer bir örnek, *özümün ol täñri xagan olortdi* (KT D 26) “özümü o tanrı kağan oturttu” cümlesidir. Erdal, *bir tümän agi altun kümüş kargaksiz kälürti* (KT K 12) “on bin ipekli, altın gümüş eksiksiz getirdi” örneğinde de eksiz nesne ile eylem arasına giren zarfa dikkat çeker. Ayrıca Erdal, *türk xagan ötükän yış olorsar* (KT G 3) “Türk kağan Ötüken ormanı[nda] otursa”

²⁸ 24 Ağustos 2019 tarihli kişisel iletişim

cümlesinde eksiz adın yer gösterme için kullanıldığını ve başka yerlerde *olor*-eyleminin bulunma durumu ile kullanıldığını söyler.

Erdal, *The accusative* “Yükleme Durumu” (2004, 366) başlığı altında, yükleme durumunun doğrudan nesneyi imlediğini, Tekin (1968, 127-129) tarafından Orhon Türkçesi için birçok örnek verildiğini, bunların, en azından ilk bakışta, özgün olmayan (non-specific) olmadıklarını belirtir. Önceki bölümde (“Nominative” başlığı altında) kendisinin, özgün ve belirli olduklarında bile, yükleme durumu eksiz olan birçok doğrudan nesne saydığını hatırlatır. Bu konuda herhangi bir kural sunamadıklarını, ancak en azından Orhon Türkçesinde, nesne özgün değil ise yükleme durumu eki almadığının söylenebileceğini belirtir.

Erdal, yazıtlarda ve Uygurcada, anlambilimsel rolü ‘eziyet gören’ olan, dolaylı nesne başa alındığında ortaya çıkan, çift yükleme durumlu bir yapı bulunduğunu savunur (Erdal, 2004, 366). Erdal şu cümleleri bu bağlamda görür: *anta ötrö türgäş karlukug tavarin alip ävin yulup barmış* “bunun üzerine Türgeş Karluk’u malını alıp evini talan edip gitmiş” (MÇ G 5). *adgiriğ udlukin siyu urti* “aygırı uyluğunu kırarak vurdu” (KT D 36).

Erdal, nesne cümlecikleri başlığı altında (2004, 451) geniş bilgi verir ve çeşitli sınıflandırmalar yapar ama verilen örnekler genellikle Eski Uygurcaya dairedir. Orhon Türkçesi ile ilgili olarak şu örnekteki gibi *-sXk* gereklilik eylem adının kullanıldığını belirtir: *yanılıp ölsükünün ... bunta urtum* (KT G 10) “yanılıp öleceğini ... buraya kaydettim”. Erdal, dolaylı aktarımda Latincedeki yükleme durumu+mastar yapısına karşılık gelen bir kullanım olduğunu ama burada özne yükleme durumuna getirilmekle birlikte eylemin çekimli olduğunu belirtir. Erdal’ın Uygurcadan verdiği örnek “vaizimizi öldü diye duyup” şeklinde bugünkü Türkçeye çevrilebilir. Erdal KT D 26’yı da bu bağlamda değerlendirir: *türk bodunug atı küsi yok bolmazun teyin* “Türk halkını adı ünü yok olmasın diye”. Erdal dip notta BK D 20’deki aynı mealdeki cümlede yükleme durumu kullanılmadığını *türk bodun* dendiğini belirtir. Ayrıca, Tekin’in 1968 ve 2003’teki çalışmalarında bu örneği ilgi durumu ekinin *-ig* biçimiyle kullanılmasının tek örneği olarak göstermesini eleştirir ve Tekin’in bu kullanımı yanlış anladığını savunur.

The structure of the participant group “katılımcı öbeğinin yapısı” başlığı altında:

“Bir olayda yer alan varlıkların aralarındaki ilişkilerin gösterimi için dil çok sayıda çeşitli ve etkileşimli yol kullanır: Öncelikle eylem gövdeleri vardır, her birinin hangi özelliklerdeki ve

durumlardaki adsoylu sözcükleri yönetebileceklerine dair bir grup tipik katılımcı karakteristiği bulunur. Doğrudan nesneyi yönetenlere geçişli, doğrudan nesneyi yönetmeyenlere geçişsiz denir, ancak eylem gövdelerini bu açıdan sınıflandırmak için çok daha zengin bir terim setine gerek duyulur: Eylemlerin diğer durum biçimlerini (verme durumu gibi) yönetmeleri de dilbilgisi ile yakından ilgilidir. Dahası, bazı eylem gövdeleri, zaman zaman birden fazla anlamla bağlantılı olarak, birden fazla yönetim şablonu kullanabilirler; öyle ki bazen böyle bir eylem gövdesinin aslında birden fazla eylemsel sözlükbirimi gösterdiği savunulabilir” (Erdal, 2004, 432).

Erdal (1991, 835) bir dipnotta “(muhtemelen diğer dillerle ilgilenen) bazı akademisyenler geçişli eylemi, ‘verme durumundaki nesne’ de dahil herhangi bir ‘nesne’yi yönetebilen eylem olarak tanımlar. Böyle bir tanımlama Eski Türkçenin yapısına uymaz” der.

Erdal, bütün geçişsiz eylemlerin yedi ettirgenlik biçiminden birini alarak geçişli hale gelebileceğini, dinleyenin bağlamdan veya hayat bilgisiyle doldurması gereken bazı düşürmelerin olduğunu, özellikle *akit-*, *yor(i)t-* “ilerlet” gibi askeri terimlerde doğrudan nesnenin düşürülebildiğini, bu emirlerin ‘at(lar)’ nesnesini örtük olarak aldığını, bu yüzden ettirgen biçimlerine rağmen geçişsiz eylem olarak kullanıldıklarını söyler. Bazı durumlarda bunun eylemin geçişsiz yeni bir sözlükbirim olarak ortaya çıkmasına yol açabileceğini ama bir sıfat ile nitelenmesi gerektiğinde veya bazı bağlamla ilgili nedenlerle nesnenin tekrar su yüzüne çıktığını belirtir (Erdal, 2004, 433).

Erdal, eğik durumlu nesnelere için *indirect object* “dolaylı nesne” terimini kullanır. Örneğin, vurgulama için “dolaylı nesne”nin yüklemden sonraya kaydırılması ile ilgili verdiği örneklerden biri şudur: *bariþ yükünäyin aþar* “gideyim tapınayım ona”; (Erdal, 2004, 428). Örnek sonraki döneme ait olmakla birlikte Erdal’ın dolaylı nesne kavramını nasıl kullandığını incelemek için alıntılanmıştır. Aynı bağlamda verilen örneklerdeki eylemlerden *yükün-* dışındakiler *ävir-* “ilet-”, *yarlika-* “buyur-”, *ötün-* “(isteği, yakarışı) arz et-” gibi hem doğrudan hem dolaylı nesne alabilen eylemlerdir. Erdal, *bunça esig küçüg bertökgärü sakınmatî...* “bunca işi gücü verdiğini düşünmeden” (KT D 10) cümlesinde çeşitli öğelerin düşürüldüğünü söyledikten sonra “*ber-* ‘vermek’ eyleminin dolaylı nesnesi de açık değildir; bağlamdan anlarız” der (Erdal, 2004, 138).

Yan cümlelerin işlevlerini tartıştığı bir bölümde Erdal, *kim* ile yapılan yan cümlelerin önce verdiği örneklerde özneyi nitelediğini ama aşağıdaki örnekte başın (*ädgü*) sıfat yan cümlesinin dolaylı nesnesi olduğunu söyler. *...yok antag ädgü kim tägmägülük* “... bir kişinin ulaşmayı umamayacağı bir iyilik yoktur” (Erdal, 2004, 445). Burada

dolaylı nesne ile Erdal ulaşılması hedeflenen, yani hedef rolündeki varlığı kastetmiş olmalıdır. Dolaylı nesne görevinde olan başsız sıfat yan cümlelerinin (alttaki cümledeki *inan-* eylemi gibi) verme durumuna konulduğunu belirtir: *inanur biz kapıgınta kün tññri ornanmiška* “kapısında güneşin yerleştiği kişiye inanırız” [sözcük çevirisiyle kapısında güneş yerleşene] (Erdal, 2004, 449). Bu örnekte inanma eylemi tek nesnelidir. Dolayısıyla Erdal’ın da dolaylı nesne terimini iki ve üç üyeli eğik durumlu eylemler için kullandığı görülmektedir.

Erdal, Eski Türkçe çalışmalarının diğer önemli kaynağı olan *Old Turkic Word Formation* adlı eserinde de yer yer eylemlerin üyeleri ve aldıkları durumlar hakkında önemli bilgiler verir. Örneğin *tap-* “tap-, hizmet et-” eyleminin runik Türkçe, Uygur ve Karahanlı metinlerinde verme durumuyla hizmet etme anlamına geldiğini, tapınma anlamına gelmediğini belirtir (Erdal, 1991, 616). Yazıtlarda birkaç kez geçen *başlıgıg yüküntürtümüz* “başı olana baş eğdirdik” gibi cümlelerde edicinin -biz- aynı zamanda dolaylı nesne de olabileceğini “(bize²⁹) baş eğdirdik” söyler, sonra *tapın-* eylemiyle bir örnek verir ve “hem *yükün-* hem *tapın-* verme durumunu yönetirler, verme durumundaki nesnelere Eski Türkçede edilgen cümlelerin öznesi olamazlar” der (Erdal, 1991, 845). *tapın-turul-mış* maddesinde (Erdal, 1991, 697) *tapın-* eyleminin verme durumundaki nesnelere yönettiğini söyler. -(X)ş- ekli, doğrudan nesne ve edicilerin “birbirimize” şeklinde birbirlerinin dolaylı nesnelere olabildiklerini söyler (Erdal, 1991, 581).

Şu cümlede: *tññriçi mñn nomçi mñn tegmākā artizip ...* “birisinin ‘ben tanrıyı temsil ediyorum, vaizim’ demesine kanıp ...” *te-gmā* sıfat fiilinin hem yan cümlelerin öznesi hem ana eylemin (*artiz-*) güdüleyicisi (instigator) olduğunu söyler. Eski Türkçede güdüleyici konumunun da verme durumuyla imlendiğini, ne özne ne de nesne ile özdeşleştirilebileceğini ama eklenti olarak da kabul edilemeyeceğini çünkü güdüleyicinin olayın ana katılımcılarından olduğunu savunur (Erdal, 2004, 449).

Sonuç olarak Erdal, gramerinde, yalın durum terimini adın eksiz (bare) olması anlamında kullanır, eksiz nesnelere de yalın durum başlığı altında inceler. Eylemin üyelerinin sayısını, türlerini ve adsoylu üyelerinin alabileceği durumları belirlediğini belirtir. Geçişlilik kavramını yükleme durumu ile sınırlandırır ama bu sınıflandırmanın yetersiz kaldığını, diğer durumların da aynı derecede önemli olduğunu savunur. Doğrudan nesne ve dolaylı nesne terimlerini kullanır. Dolaylı

---

²⁹ onları kendimize

nesne terimini sadece iki nesneli eylemlerin ikinci nesnesi için değil eğik durumlu tek nesneli eylemler için de kullanır.

Banguoğlu (1986), “Fiiller anlam özelliklerine göre de iki takıma ayrılırlar” diyerek geçişli eylem tanımını şöyle verir: “Söziçinde bir varlık üzerinde etkisi olan fiillere *geçişli fiiller* (verbe transitif) deriz. Etkilenen varlığın adı söz içinde çoğu zaman kimi, kim, bazan da kime hallerinde bulunur ve cümlede *nesne* (objet) adını alır” (Banguoğlu, 1986, 409). Bilindiği gibi Banguoğlu yükleme durumu için *kimi hali*, yalın durum için *kim hali* ve yönelme/verme durumu için *kime hali* terimlerini önermiştir. Bu üç durum için “motoru getir-, çorba iç-, paraya kıy-” örneklerini cümle içinde kullanır. Tanımdan anlaşıldığı üzere Banguoğlu geçişlilik ve dolayısıyla nesne tanımını eylemin başka bir varlığı etkilemesi üzerinden yapar ve geçişli eylemi nesnesinin yükleme durum biçimbirimi almasıyla sınırlamaz. Bu açıdan tam olarak biçimbirimsel bir yaklaşım sergilemediği ve yapısalcılığa yaklaştığı düşünülebilir. Ancak nesnenin yükleme durumu eki dışında sadece *kime hali* olarak adlandırdığı yönelme/verme durumu ekini alabileceğini kabul eder. Ayrıca eksiz nesnenin yalın durumda olduğunu düşünür (bu iki konudaki tartışmalar için bkz. 2.1.3 ve 1.4.8.4). Burada Banguoğlu tarafından dikkat çekilmemiş olmakla birlikte, *kıy-* eyleminin yükleme durumu ile kullanımında, örneğin “Eti bıçakla kıydım” gibi bir cümlede taşıdığı “küçük parçalara ayırma” anlamıyla *paraya kıy-* örneğindeki anlamı farklıdır. Banguoğlu altta, “Etkiledikleri birşey olmadığı için geçişsiz fiiller söziçinde nesne almazlar” diyerek üçü de yer açısından bilgi veren; biri uzaklaşma, biri bulunma ve biri de yönelme durumlu üç örnek verir. “Biz Üsküdar’a geçeceğiz” örneği yukarıda verdiği “Çok paraya kıymışsınız” örneği ile karşılaştırma açısından ilginçtir. Her iki örnekte de görünüşte aynı biçimbirim yani durum eki kullanılmasına rağmen “Üsküdar’a geçmek” bir yönelme / yaklaşma anlamı taşıırken paraya kıymakta paraya yönelme veya yaklaşma söz konusu değildir. Öte yandan “Üsküdar’a geçmek” kullanımında da yönelme/verme durumu ile imlenen sözcüğün nesne olduğu en az iki açıdan savunulabilir, birincisi ad düşürüldüğünde cümle anlamsız olmaktadır: “*Biz geçeceğiz”, ikincisi yükleme durumu aldığı cümle kurallı olmakla birlikte anlam değişmektedir: “Biz Üsküdar’ı geçeceğiz”. Banguoğlu’nun verdiği “Yarın evde oturalım” örneğinde ise oturma eyleminin evde yapılması anlamından farklı olarak evden dışarı çıkmamak şeklinde deyimleşmiş bir anlam kazandığından eylemin *evde otur-* şeklinde bileşik

bir eylem olarak kabul edilmesi gerekecektir. Banguoğlu “Durum ve oluş fiilleri çoğu zaman geçişsiz olurlar” der, örneklerden de anlaşıldığı gibi bu eylemler bu çalışmanın 4.2. bölümünde sözü edilen tek üyeli yüklemesiz (unaccusative) eylemlerdir. Banguoğlu son olarak “kullanılış yerine göre anlam farkıyla kimi geçişli, kimi geçişsiz olan” eylemlerden bahseder ve bunlara “ortada fiiller (verbe à valeur moyen)” dendiğini söyler, toplamak ve çıkmak eylemlerini örnek verir. Örneklerden geçişli kabul edilen “Eve bir kat çıkacağız” cümlesinde eksiz *kat* sözcüğünün hem durum alma hem de nesne olma açısından tartışılması gerekir. Başka bir deyişle *kat* sözcüğü *çık-* eyleminin nesnesi midir, yoksa *kat çık-* birleşik bir eylem midir? Eğer *kat çık-* birleşik eylem ise Banguoğlu’nun kriterlerine göre *ev* bu cümlede *kat çık-* eyleminin nesnesi olmalıdır. Geçişsiz kullanım için verilen “Yarın Uludağ’a çıkacağız” örneğinde de yönelme durumundaki ögenin zorunlu olduğu, cümleden düşürülmesi durumunda anlamın değiştiği görülmektedir. Geçişsiz olan, örneğin, “Birazdan çıkarım” gibi bir kullanımda içinde bulunulan kapalı bir alandan dışarıya doğru yatay yönde bir hareket anlaşılmaktadır. Oysa ağaca çıkmak, dağa çıkmak gibi kullanımlarda anlam bütünüyle değişmektedir. Dolayısıyla “Yarın Uludağ’a çıkacağız” cümlesinde çıkılan yer hem çıkma eyleminin bu anlamı açısından zorunlu olması, hem de konu rolü üstlenmesi açısından nesne kabul edilebilir. Bu şekilde bir eylemin anlamı ve buna bağlı olarak üye yapısı değiştiğinde sözdizim açısından eylemin farklı kullanımına eş sesli iki farklı eylem gibi yaklaşmak uygun olacaktır.

Banguoğlu, *Nesne* başlığı altında nesneyi tanımladıktan sonra “Mehmet tavuğu kesti” ve “Mehmet tavuk kesti” örneklerini vererek önceki örnekte *tavuğu* sözcüğünün “kimi halinde” olup *belirli nesne* (complément direct déterminé) ikincisinin ise *belirsiz nesne* (complément direct indéterminé) adıyla anıldığını söyler. “Genellikle geçişli fiiller kimi ve kim hallerinde nesne *ister* (régit), deriz, (régir = *istemek*). Burada fiil *isteyen* (régissant), isim hali *istenen* (régime) diye anılır ... Nesnenin yükleme göre bu hallenmesine de *İstem* deriz” sözleriyle tanımları verdikten sonra “İstem yönünden *ortada fiillerden* ve kime halinde nesne isteyen fiillerden bahsettik ... Gerçekten de az sayıda bazı fiiller anlamca geçişli olmakla beraber kime halini isterler” der ve *hastaya bak-*, *çocuğa kıy-*, *ineğe çarp-*, *işe başla-* örneklerini verir. “Buna da kime halli nesne (complément direct datif) adını veririz” der.

Banguoğlu “Dil tarihi boyunca bazı fiillerin istem değiştirdikleri” gerçeğine dikkat çekerek Eski Türkçe “at-ıg mündi”, Anadolu’da yer yer “At-ı bindi”, Yeni Türkçe ise “At-a bindi” kullanımlarını örnek gösterir (Banguoğlu, 1986, 527-528).

Banguoğlu, Deny’nin de kullandığı Fransız dilbilgisi okulunun yönetim kavramını alıntılanmaktadır. Bu okulda eylem, üyelerinin alacağı çekim eklerini yönetir. Banguoğlu’nun istemek olarak çevirdiği *régir-* eylemi daha çok yönetmek, düzenlemek, kural koymak anlamları taşımaktadır. Dolayısıyla eylemin, üyelerinin alacağı durumları yönetmesi söz konusudur.

Son olarak, Banguoğlu üç üyeli eylemlerden ve dolaylı nesneden söz etmez. “İsimleme” adını verdiği bir olgudan bahseder (Banguoğlu, 1986, 529-530) ki geleneksel gramerlerde genellikle “dolaylı tümleç” olarak adlandırılan kavrama karşılık gelmektedir. “Cümlede yüklem gerçekleşmesiyle ilgili kişileri ve şeyleri gösteren adlara ve zamirlere isimleme (déterminant nominal, complément indirect) deriz” şeklinde tanımladıktan sonra özne ve doğrudan nesne dışındaki tüm ad öbekleri, “takı öbekleri” (için, kadar, başka vb.), “bütün isim hükmündeki belirtme öbekleri” gibi öğelerin tümünü bu gruba sokar, “bütün fiil ve isim cümleleri isimleme alabilirler” der ve isimlemenin cümlede birden fazla bulunabileceğini belirtir. İsimlemenin “en çok yer yön hallerinde (kime, kimde, kimden), bir hayli de dışçekim hallerinde” bulunduğunu belirtir. Verdiği örneklerin çoğu dolaylı tümleç veya belirteç diye adlandırılacak eklentiler olmakla birlikte “geçişli cümlelerinde ise isimleme, bulunur veya bulunmaz, nesneden ayrı bir cümle üyesidir” dedikten sonra *ver-* eylemini örnek verir: “Odacı mektubu postaya vermiş” ile “Odacı mektubu vermiş” şekillerinin ikisinin de kabul edilebilir olduğunu ima eder. Oysa bağlamdan anlaşılmadığı durumda “Odacı mektubu vermiş” cümlesi eksiktir, “Kime/nereye vermiş?” sorusunu çağırılmaktadır. Çünkü *ver-* eylemi eyleme konu olan yani verilen nesnenin yanı sıra bir alıcı gerektirir. Geçişsiz eylemlerin isimleme alabileceğine örnek olarak verdiği “Zaimoğlu Çamlıcada oturuyor” örneği de tartışılmalıdır. Bu kullanım örneğin “Zaimoğlu sandalyede oturuyor” cümlesindeki ayakta durma karşıtı eylemin anlamından farklıdır ve önceki cümlede yaşamak, ikamet etmek anlamı kazanmıştır. Bulunma durumlu öge “Zaimoğlu oturuyor” şeklinde düşürüldüğünde kastedilen anlam kaybolacaktır. Başka bir deyişle bu örnekte ikamet edilen yer bir eklenti değil, eylemin anlamını tamamlayan bir üyedir.

Samim Sinanoğlu (1957) “Basit Cümlede Nesne ve Tümleç” adlı makalesinde makalenin küçük hacmine rağmen; nesne tanımı ve nesnenin alabileceği durum ekleri, doğrudan ve dolaylı nesne gibi konulardaki tartışma başlıklarını ve farklı görüşleri bir araya getirmiş, bunun yanı sıra çok önemli tespitlerde bulunmuştur. Makale, anlaşıldığı kadarıyla Türkçe öğretmenlerinin Türk Dil Kurumu Gramer Koluna “haklı olarak” nesne ve tümleç konulu çok sayıda soru yönelmesi üzerine bu konudaki karışıklığa açıklık getirmek amacıyla yazılmıştır. Sinanoğlu gerçekten de gramer yazarlarının bu konuda birbirlerinden farklı görüşlere sahip olduklarını belirtir. Makale, değindiği konular ve vardığı sonuçlar açısından bugün de aynen yayımlanabilecek derecede güncelliğini korumaktadır. Bu durum Türkçe dilbilgisi ve özellikle sözdizim çalışmaları açısından düşündürücüdür. Sinanoğlu okullarda okutulan bazı gramer kitaplarında nesnenin öznenin yaptığı işten doğrudan doğruya etkilenen kelime olarak tanımlandığını ve nesnenin *-i* halinde ve yalın halde bulunabileceğinin belirtildiğini, bazı yazarların bunlara ek olarak bir *-e*’li nesnenin varlığını ileri sürdüklerini aktarır. Deny’nin “dolaylı tümleçlerden ayrı birer unsur olarak bir *complément direct*, bir de *complément indirect* diye adlandırdığı iki ögeden” bahsettiğini, “*complément indirect*’in a) *-e* hali ile; b) *-den* hali ile; c) edatlı veya edatsız *-e* veya *-den* haliyle; d) edatlı yalın hal ile ifade edildiğini” bildirdiğini aktarır (Sinanoğlu, 1957, 369).

Sinanoğlu “Fiillerin hangi hallerde kullanıldığını göstermeyi de görevlerinden sayan” Türkçe Sözlük’ün tutumunun Deny’nin görüşüne yakın olduğunu, kısaltmalar tablosunda “*-i*’li nesne alan fiillerden başka, sırası ile *-den*’li, *-e*’li ve *-le*’li nesne alan fiillerden” bahsedildiğini, ama “*-e* veya *-den* hali veya (ile edatı ile kullanılanlar hariç) edatlı yalın hal ile meydana gelen nesnelere” bahsedilmediğini belirtir (Sinanoğlu, 1957, 369). Oysa bugün Türk Dil Kurumu’nun *Türkçe Sözlük*’ünün kısaltmalar tablosuna bakılırsa *-i* kısaltması dışında Sinanoğlu’nun bahsettiği “nesne alan fiil” ibaresinin geçmediği görülmektedir. Kısaltmalar tablosunda kullanılan terimler sembolik olmanın ötesinde Sinanoğlu’nun makaleyi yazdığı dönemden sonra Türk Dil Kurumu’nun nesne kavramına yaklaşımında bir tutum değişimi olduğunu göstermektedir. Anlaşıldığı kadarıyla önceleri bir eylemin “*-den*’li nesne”, “*-e*’li nesne”, “*-i*’li nesne” ve “*-le*’li nesne” alabileceği öngörülmüşken sonraları sadece “*-i*” eki nesne ile bağdaştırılmış ve nesne alan/nesne almayan şeklinde ikili bir

ayırma gidilmiştir. Kısaltmalar tablosundaki ibarelerin yıllar içindeki değişimi için bkz. Boz (2011, 38).

Sinanoğlu nesnelere hakkındaki tartışmaları beş maddede özetler: Dilbilgisi yazarlarından bazıları “Yalnız -i hali ile veya yalın hal ile ifade edilen tamamlayıcı öğeler birer nesnedir” görüşünderken diğerleri nesnenin “-e’li”, “-den’li”, “edatlı yalın hal” ve “edatlı -e ve edatlı -den halleri” ile imlenebileceği görüşündedir (Sinanoğlu, 1957, 369). Sinanoğlu’nun bu beş maddeyi oluştururken doğrudan nesne ve dolaylı nesne ayrımı yapmadığı görülmektedir. Yazıda “edatlı” olarak geçen, İngilizce *adposition* (preposition ve postposition) Türkçe ön/art ilgeç, çekim edatı, ön veya son takı terimleriyle de karşılanan öbekler dolaylı nesne için önerilmiştir. Sinanoğlu’nun görüşlerini alıntıladığı yazarların hiçbirinin bulunma durumunu nesne imleyicisi olarak gözönünde bulundurmamış olması dikkat çekicidir.

Görüldüğü gibi tartışma biçimbirimler ve durumun sözcük üzerinde imlenmesi üzerinden sürmektedir. Buna karşılık Sinanoğlu anlam bütünlüğü üzerinden konuya yaklaşır ve “bir lingüistik birlik teşkil eden cümlelerde biri özne, ötekisi yüklem olmak üzere, ikişer temel öge” olduğunu, “Kolum ağrıyor” gibi cümlelerde anlamca bir eksiklik olmadığını ama “Ali incitmiş” dendiğinde anlamın eksik olduğunu, “bir tamamlayıcı öge ile eksiksiz duruma” getirilmesi gerektiğini açıklar (Sinanoğlu, 1957, 370). Böylece nesne tanımını eylemin anlamının tamamlanması açısından yaptıktan sonra “Çocuk dokundu” cümlesinde de aynı türden bir eksiklik duyulduğuna dikkat çeker. Yokluğunda eylemin ve dolayısıyla cümlenin anlamının eksik kaldığı bu öge “bulunması *gerekli* olan bir *tamamlayıcı* öge olduğu için, bir nesne, daha doğrusu bir -e’li nesnedir”. Sinanoğlu üstteki örnekte -i eki alan nesneyi “düz nesne”, -e eki alan nesneyi ise “dolaylı nesne” olarak adlandırır. Bazı eylemlerin farklı durumlar ile farklı anlamlara gelebildiğine dikkat çeker (birini vurmak – birine vurmak gibi). “Bazı fiiller de her iki nesne ile kullanılır” diyerek üç üyeli *ver-*, *danış-*, *koy-* eylemlerini cümlede kullanır. Sinanoğlu nesneyi gereklilik ve eylemin anlamını tamamlama yönleriyle tanımlar, bu özellikleri taşımayan, eklenti için *tümleç* terimini kullanır:

"Yukarıda yazdıklarımızdan, cümle teşkilinde esas rolü olan fiil yüklemine çok defa anlamı eksik bıraktığı, anlamın tamamlanması için yükleme yeni bir unsurun katılması, daha doğrusu bağlanması gerektiği, bu unsura da nesne adı verildiği anlaşılıyor. Şu halde nesne ile tümleç arasında, cümlenin kurulması bakımından esaslı bir fark vardır" (Sinanoğlu 1957, 370)

Sinanoğlu ayrıca nesnenin yalnızca nesne gerektiren eylemlerle (Sinanoğlu bunları *nesnel* olarak adlandırır) zorunlu olarak kullanılabilceğini, tümleçlerin ise her çeşit yüklemle kullanılabilceğini vurgular. Sonra nesnelerin yalnız yalın hal, -i ve e- hali mi alabileceğini sorup “kimseden saklama-”, “kartaldan kork-”, “sakat kimselerle alay etme-” gibi örnekler üzerinden şu sonuca varır: “Türkçede -den hali ile ifade edilen nesnelere başka, ile edatı ve yalın hal ile bildirilen (dolaylı) nesnelere de bulunduğunu görürüz”. Son örnekte *ile* bitişik yazılmasına rağmen onu birliktelik durumu olarak değil, son takı olarak alır ve “yalın hal” diye ile’den önce gelen ada son takının atadığı durumdan bahseder. Buradan Sinanoğlu’nun son takılı ifadeleri de dolaylı nesne olarak kabul ettiği sonucu çıkmaktadır. Son cümlede “Deny’nin, edatlı -e ve edatlı -den halleri ile de ifade edilen nesnelere bulunduğu” (dolaylı nesne görevinde, nesnesine verme ve uzaklaşma durumu atayan son takılar olduğu) iddiasına şüpheyle bakan Sinanoğlu yine de bir açık kapı bırakır (Sinanoğlu, 1957, 371).

Makaleden 1957’de ve öncesinde bu konuda canlı tartışmaların yaşandığı ama o sıralarda özellikle TDK çevrelerinde nesnenin farklı durumlar alabileceği görüşünün daha baskın olduğu anlaşılmaktadır.

Leyla Karahan, “Fiil Tamlayıcı İlişkisi Üzerine” adlı makalesinde (1997), gramerlerimizde fiil-tamlayıcı ilişkisini esas alan tek sınıflandırmanın geçişli-geçişsiz fiil sınıflandırması olmasından yakındır. Karahan bazı fiillerin bir tamlayıcıya ihtiyaç duymayan bir anlam özelliğine sahip olduğunu ama bazılarının ise ancak bir tamlayıcı ile kullanım alanına çıktıklarını belirtir ve fiillerin fiil-tamlayıcı ilişkisi esası üzerinden “tamlayıcısız fiiller” ve “tamlayıcı fiiller” olarak iki grupta sınıflandırılmasını önerir. Karahan:

“‘Çocuk kitabı aradı’ cümlesinde ‘ara-’ fiili -I ekli; ‘Adam ata bindi.’ cümlesinde ‘bin-’ fiili -A ekli, ‘O, çalışmaktan vazgeçti.’ cümlesinde ‘vazgeç-’ fiili -DAn ekli, ‘O, başarısıyla övündü.’ cümlesinde de ‘övün-’ fiili -IA ekli bir tamlayıcı ile kullanım alanına çıkmıştır. Bu dört fiil de taşıdığı hâl ekinin niteliği ne olursa olsun, mutlaka bir tamlayıcı istemektedir” (Karahan, 1997, 212)

diyerek farklı durum ekleri alan eylemlere örnekler verir. Ve gramerleri şu şekilde eleştirir:

“Gramerlerimizdeki geçişlilik-geçişsizlik kabulü çerçevesinde biri tamlayıcı almayan, diğeri -A ekli tamlayıcı alan mesela ‘öl-’ ve ‘kız-’ fiilleri aynı; -I ekli bir tamlayıcı alan mesela ‘sev-’ fiili ayrı grupta değerlendirilir. Fiil-tamlayıcı ilişkisinin varlığını-yokluğunu esas alan bakış açısına göre göre ise ‘kız-’ fiili ‘öl-’ fiiline değil, ‘sev-’ fiiline daha yakındır ve bu sebeple ‘sev-’ ve ‘kız-’ fiilleri aynı grup içinde değerlendirilmelidir” (Karahan, 1997, 212).

Karahan; *sev-* ile *kız-*, *öv-* ile *söv-* eylemlerini karşılaştırır ve “Bu fiiller özne dışında bir nesne almadan gerçekleşebilirler mi?” diye sorar (Karahan, 1997, 212). Verilen örneklerdeki fiil-tamlayıcı ilişkisinin şeklinin birbirinden farklı olduğunu, zaten bundan dolayı farklı ekler aldıklarını ancak bunun “sözü edilen fiillerin mutlaka bir tamlayıcıya ihtiyaç duymaları gerçeğini” değiştirmeyeceğini söyler. Makalenin sonunda Karahan tekrar tamlayıcı sayısı konusuna döner ve “Meselâ ‘*gönder-*’ fiilinin gerçekleşmesi iki nesnenin varlığına bağlıdır” diye örnek verir. Sonuç olarak; “fiil-tamlayıcı” ilişkisinin; tamlayıcıya ihtiyaç olup olmaması, tamlayıcı sayısı, tamlayıcının niteliği (içinde bulunduğu hâl ve taşıdığı hâl eki) bakımlarından da değerlendirilmesi” gerektiğini ve “geçişlilik-geçişsizlik sınıflandırması dışında başka sınıflandırmaların da yapılabileceğini” öne sürer (Karahan, 1997, 213).

Karahan diğer çalışmalarında “yükleme ve ilgi hâli ekinin” işlevlerinin “ismin kendi dışındaki kelimelerle münasebetini ifade eden bir gramer kategorisi” şeklinde tanımlanan “hâl” kavramına uygun düşmediğini dolayısıyla bu iki ekin “hâl eki” sayılmasının doğru olmadığını, yükleme durumunun eksiz olduğunu, ekin yükleme hâlindeki nesnenin belirticisi olduğunu savunur (Karahan, 1996).

Sev, “Çıkma Durumu Ekinin Nesne Görevinde Kullanımı” makalesinde verdiği örneklerdeki eylemlerin geçişli olduğunu, “+DAn’lı tamlayıcılar” diye adlandırdığı adların tıpkı nesne gibi işlediğini savunur ve bazı örneklerde yükleme durumu ile değiştirilebilmesini buna delil gösterir; örneğin *sütünden emzir-* yerine *sütünü emzirdenebildiğini* belirtir. Ayrıca çok anlamlılık ile farklı tamlayıcılar kullanımı arasındaki bağlantıya dikkat çeker. Yani bir eylemin bir anlamı bir durum ile kullanılıyorsa diğer anlamı başka bir durum ile kullanılabilir. Verilen örneklerin önemli bir kısmının parçacıl durum gösterdiği görülmektedir. Sev sadece nesne terimini kullanır, bağlamdan doğrudan nesneyi kastettiği anlaşılmaktadır (Sev, 2004).

Göksel ve Kerlake (2005) *Turkish: A Comprehensive Grammar* “Türkçe: Kapsamlı bir Dilbilgisi” adlı eserlerinde kitabın adında belirtildiği gibi Türkçe dilbilgisini kapsamlı bir şekilde ele alırlar. Kitabın üçüncü bölümünü oluşturan *Syntax: The Structure of Sentences* “Sözdizim: Cümlelerin Yapısı” ana başlığı, *The Verb Phrase* “Eylem Öbeği” (2005, 126) alt başlığı altında *A verb phrase consists of a verb, its complements, and adverbials that modify the verb.* “Bir eylem öbeği bir eylem, onun

tümleyenleri ve eylemi niteleyen belirtecimsilerden oluşur” denir. *Complements Of The Verb* “Eylemin Tümleyenleri” başlığı altında:

“Bir eylem öbeğinde, bir **tümleyen**, eylemin anlamını ‘tamamlayan’ ve onunla belli bir yapısal ilişki içinde bulunan bir bileşendir. Bir eylemin tümleyeni her zaman, basit veya karmaşık, bir ad öbeğidir. Özne dışında eylemin hareketinden etkilenen kişi(ler)i veya şey(ler)i temsil eder. Bazı eylemlerin (ör. *gül-* veya *yüz-*) anlamları kendi içlerinde tamdır ve herhangi bir tümleyene gerek duymazlar. Diğer eylemler, *yık-*, *anla-*, *kork-*, tümleyenleri gerektiren hareket veya durumları bildirirler. İki tür tümleyen vardır: **doğrudan nesnelere** ve **eğik nesnelere**” (Göksel ve Kerslake, 2005, 127).

Görüldüğü gibi Göksel ve Kerslake eğik nesne terimini kullanırken dolaylı nesne kavramına Türkçe için vermezler.

Göksel ve Kerslake (2005) *Direct Object* “Doğrudan Nesne” başlığı altında “bir doğrudan nesne, öznenin hareketiyle meydana getirilen veya kendisine bir şeyin yapıldığı bir kişi veya bir şeyi bildirir” diye tanımlar ve doğrudan nesneyi üç grupta incelerler: *Indefinite direct object* “Belirsiz doğrudan nesne”, *Categorial direct object* Kategorik doğrudan nesne, *Definite direct object* “Belirli doğrudan nesne”. Bunlardan ilki önüne “bir” alan (“Bir mektup yazdım”), ikincisi almayan (“...film seyret-”) yalın sözcüklerdir, belirli örnek için “bu parça+yı...” örneği verilmiştir. “Türkçede, doğrudan nesneyi oluşturan ad öbeği belirli değilse (belirsiz veya kategorik) genellikle durum-imsizdir ama eğer belirliyse yükleme durumu imini taşır” diye ayırım yapılır (Göksel ve Kerslake 2005, 128). Sonra *Oblique Object* “Eğik Nesne” bölümüne geçilir. Eğik nesnelere, “eylemin hareketinden doğrudan etkilenmeyen ama anlamının bütünleyici bir parçası olan kişiler veya şeyleri bildirir” diye tanımlanır. Eğik nesnelere verme, bulunma, uzaklaşma veya birliktelik/araç imleyicilerden birini taşıdıkları belirtilir. Geçişsiz eylemlerle, özellikle; *hoşlan-*, *kork-*, *sevin-*, *üzül-* ve *kız-*” gibi duygu gösteren eylemlerle buldukları savunulur. Hangi durum imleyicinin tümleyen ad öbeğine atanacağını eylemin belirlediği belirtilir. Bu durumlara örnek verilir. Bazı eylemlerin birden fazla durum eki atayabileceği söylenir; “konuşmaya/konuşmaktan utan-” örneği verilir. *Adverbials* “Belirtecimsiler” başlığı altında yer, zaman ve tarz bildiren zorunlu olmayan öğeler sıralanır, bunlar arasında *ver-* ve *bak-* eylemleri de örnek verilir. Göksel, neden *ver-* eyleminin dolaylı nesnesini Eklentiler başlığı altında ele aldıkları, yani neden zorunlu öge olarak kabul etmediklerini: “*ver-* eylemi üç konumlu gibi görülse de sözdizimsel olarak kullanılan bazı testlere göre iki konumlu. Açıklamak için İngilizceyle karşılaştırabiliriz: İngilizcede *ver-* gerçekten üç konumlu, bunu çatı ile ilgili testlerden anlıyoruz: *I gave the book to John* iki şekilde edilgen yapılabiliyor: *The*

book was given to John / John was given the book. Edilgen, nesnelere hedef alır ve özne yapar. Türkçede ise: Kitap Ali'ye verildi. > *Ali kitabı verildi. Bu nedenle nesne değil diyoruz” şeklinde açıklamış ama yine de bir açık kapı bırakarak sözdizim alanında yoğunlaşan dilbilimcilere danışılmasını önermiş, başka bazı testlerin farklı sonuçlar verebileceğini belirtmiştir³⁰. Edilgen yapma testinin dolaylı nesne için geçerliliği tartışılmalıdır, ayrıca İngilizce çift geçişli yapılar kendi içlerinde çeşitli tartışmaların konusudur (bkz. 2.2.2).

Durgut (2006³¹), “Türkçede Yalın Hâl Kavramı Üzerine” adlı makalesinde, makalenin adından da anlaşıldığı gibi Türkçede “yalın hâl” teriminin kullanımı üzerinde durmuş ve bu terimin özne dışındaki terimler için kullanılmasını eleştirmiştir. Durgut “Türk dili hakkında yazılmış gramer kitaplarının isim çekiminden bahseden bölümlerinde” pek çok problem olduğunu savunarak “... isim hâl ekleri terimlerinin kapsamı ve sınırları; isim hâl eklerinin isimlendirilmesi, sınıflandırılması ve sayısı gibi konularda” görüş birliği olmadığını belirtir ve şöyle devam eder:

“Bu problemleri konulardan birisi de, isimlerin hâl kategorisi bölümünde ilk sırada incelenen *yalın hâl (nominatif)* konusudur. Uluslar arası terminolojide *nominativus / nominative / nominativ / nominatif* diye adlandırılan, Türkiye Türkçesinde ise yaygın olarak *yalın hâl* terimiyle karşılanan bu hâlin eksiz olmasından dolayı Türkçenin hâl sisteminde karışıklıklar ortaya çıkmakta ve ismin hâllerinin bir birine girdiği görülmektedir. Bunun sebebi, cümlede eksiz olarak görülen ismin *yalın hâl (nominatif)* olarak değerlendirilmesidir. İsimlerin hâl kategorisinde *ilgi* (genitif) ve *yükleme* (akkuzatif) hâllerinin hem ekli hem eksiz şekilleri bulunmaktadır. Bu hâllerin eksiz olarak kullanılan şekilleri çoğu zaman yalın hâl ile karıştırılmaktadır. Ayrıca cümlede, herhangi bir çekim eki almadan kullanılan zarflar ile sıfatlar da yalın hâlin sınırları içinde değerlendirilmektedir. Halbuki Türkçede isimler, çeşitli ekler alarak çekime girebildikleri gibi ek almadan da çekilebilmektedir. Cümlede eksiz olarak kullanılan bütün bu şekiller yalın hâlde değildir” (Durgut, 2006, 71-72)

Durgut “Hâl kategorisi, isimlerin kelime grupları ve cümleler içinde diğer kelimelerle, özellikle de fiille münasebetini gösteren gramer kategorisidir” diyerek *hâl* (durum) kavramını tanımladıktan sonra, “Türkçede ismin hâlleri gramer kitaplarında morfoloji (şekil bilgisi / biçim bilgisi) başlığı altında incelenmekle beraber aslında morfo-sentaks (sentaks unsurlarıyla morfoloji) başlığı altında incelenmelidir” tespitinde bulunur. Gerekçe olarak “Çünkü ismin hâlleri Türkçede her ne kadar eklerle yapılıyorsa da bu hâllerin fonksiyonları, ancak kelime gruplarında ve cümle içinde ortaya çıkabilmektedir” der ve “çağdaş Türk şivelerinde bazı hâller (özellikle ekleri çekim eki olma özelliğini kaybetmiş vasıta, eşitlik ve yön

³⁰ 23/09/2019 tarihli kişisel yazışma

³¹ Derginin 2004 sayısı, 2006’da yayımlanmıştır

gösterme hâlleri) sentaktik yolla yapılabilmektedir” tespitinde bulunur (Durgut, 2006, 75). Durgut Latince de sözcük gövdesinin yalın durum ile aynı olmamasını örnek göstererek bir sözcüğün eksiz olmasının yalın durumda olması anlamına gelmeyeceğini vurgular (Durgut, 2006, 75). Ayrıca bazı kitaplarda “*yalın hâlin diğer isim çekim eklerinin yerine kullanılması*” ifadesinin görüldüğünü söyler, örnekler arasında “Eksiz Belirtme Hali Yerine Kullanılması” ifadesini sayar, bu tür ifadelerden kaçınılması gerektiğini savunur (Durgut, 2006, 77).

Üstünova (2007) eksiz nesne ve diğer ögeler için yalın durum teriminin kullanılmasını eleştirir; “Kimi kaynaklarda belirtisiz ad tamlamalarında tamlayanın, sözde öznenin, belirtisiz nesnenin, sıfatların, zarfların yalın durumda olduğu ileri sürülse de bu görüşlere katılmak mümkün değildir” der, “Dilbilgisi kitaplarında yer alan bu tür görüşler, Türkolojinin handikabı, zaafı olarak görülmekte özellikle dilbilim alanında çalışanlarca eleştirilmektedir” tespitinde bulunarak “Yalın durum konusunun pek çok dilbilgisi kitabındaki işleniş biçimi, tarafımızdan da eleştirilmektedir. Hatta bu çalışmanın nedeni de bunu ortaya koymaktır” dedikten sonra bunun “tüm Türkolojiyi içine alacak biçimde” sunulmasından yakınır ve “Bugün üniversitelerde son yıllarda yapılan çalışmalarda, mevcut dilbilgisi kitaplarında yer alan eskimiş bilgilerden çok uzak, çağdaş, bilimsel görüşlerin sergilendiğini ve öğretimin bu doğrultuda yapıldığını” savunur (Üstünova, 2007, 740).

“Belirtisiz nesne, yalın durumda değildir: Ekli ya da eksiz belirtme durumuna giren ad, geçişli eyleme bağlanmak ister. Söz diziminde belirtme durumuna giren bu birime, nesne adı verilir. Nesne, geçişli eylemin dışa dönük olan hareketinin işi yapanın (öznenin) dışında yöneldiği varlığın, kavramın adıdır. Dolayısıyla adın ekli ya da eksiz belirtme durumuna girmesi de, nesne olmanın koşulu olarak görülür. İlgin, cam kırdı. örneğinde eylem, eylemi yapan ve eylemden etkilenen, sırasıyla İlgin: gerçek özne, cam-ø: belirtisiz nesne, kırdı: yüklem dizgisinde verilmiştir. Özne (İlgin), yalın durumdadır; ancak nesne (cam), yüzey yapıda eksiz gözükmekle birlikte eksiz belirtme durumuna girmiştir. Zaten özneyle nesne arasındaki fark; öznenin yalın durumda, nesnenin belirtme durumunda oluşu ise, bir nesnenin eksiz belirtme durumuna girdi diye yalın durumda sayılması, çelişki yaratır” (2007, 744).

Üstünova makalede yaptığı atıflar, alıntılar ve kullandığı kavramlarla ED çizgisinde yaklaşımlar sergiler fakat “Sözde özne, yalın durumda değildir” başlığı ve bu başlık altındaki bilgiler ile ED’nin görüşlerinden ayrılır:

“Sözde özne, yalın durumda değildir: Edilgen-geçişli eylemlerin yaptığı işten etkileneni gösteren birime geleneksel dilbilgisinde sözde özne denmektedir. Edilgenlik eki, gerçek öznenin kestirilebilir olmasına ya da yüzey yapıya taşınmasına izin vermez. Geçişli-edilgen eylemin, eksiz belirtme durumuna girmiş bir adla olan bağlantısı, eylemi yapanı değil; eylemden etkileneni gösterir. Bu durumda, edilgen-geçişli eylemlerin kurduğu cümlelerde sözde özne terimiyle karşılanan birimin aslında belirtisiz nesneden başka bir şey olmadığı ortaya çıkar. “Çamaşırlar yıkandı.” örneğinde yıkamak işini yapan biri var; ama işi yapan

kestirilemiyor. Söz konusu işten etkilenen ise, çamaşırlar-Ø'dır. Örneğimizi “Kadın çamaşırları yıkadı.” biçimine getirdiğimizde “çamaşır”ın belirtme durumuna girdiği daha net görülecektir” (Üstünova, 2007, 744).

Minimalist Program'da ED'nin önceki evrelerinde bulunan derin yapı/yüzeysel yapı ayrımı terk edilmiştir, ama taşıma (movement) işlemi geçerlidir. Üstünova'nın yaklaşımı taşıma işlemi öncesi üyenin sözdizim ağacına ilk girdiği konum açısından savunulabilir. Başka bir deyişle ad öbeği ağaca nesne olarak girer ama özne boş kalamayacağı için en uygun ad öbeği yukarıya özne konumuna kayar. Yayım lanma (spell out) aşamasında ad öbeğinin nesne konumundan özne konumuna taşınması ve yalın durum atamasının yapılması işlemleri tamamlanmıştır (bu konudaki tartışma için bkz. bu çalışmanın 1.4.8.1. bölümü). Üstünova'nın nesne-özne yaklaşımı şu ana kadar yaptığımız biçimbilimsel yaklaşım / yapısal yaklaşım ayrımı dışında anlambilimsel yaklaşım / yapısal yaklaşım ayrımının da sözkonusu olduğunu hatırlatmaktadır.

Boz (2007) da, edilgen cümlelerin öznesi hakkında Üstünova ile benzer düşünceler savunmuştur. Boz “... mantıksal olmayan öznenin yani nesnenin, sözde özne olarak kabulü yerine bu tür tümcelerin öznesiz kurulduğunu ve edilgen tümcelerin de nesne alabileceklerini kabul etmek daha doğru olmaz mı?” diye sorar ve “Ör. ‘Ayşe çok sevildi’ tümcesinde ‘sevilen’ yani nesne ‘Ayşe’dir, diğer taraftan ‘seven’ yani özne yoktur. Bu durumda ‘Ayşe’nin sözde özne olarak kabul edilmesinin gereği var mıdır?” (Boz, 2007, 106) diye örnek verir. Görüldüğü gibi sorun Türkçede *özne* teriminin hem ÖZNE (subject) hem de EDİCİ (agent) (Boz’un örneğinde *experiencer* “DENEYİMLEYEN”) anlamlarında kullanılmasından kaynaklanmaktadır. Özne bir sözdizim kavramı iken tematik roller anlambilim kavramlarıdır. “Ayşe çok sevildi” cümlesinde Ayşe öznedir, edici/deneyimleyen yoktur. Dikkat edilirse üçüncü kişi üzerinden verilen örnekler yanıltıcı olmaktadır, oysa örnek “çok sevildim” şeklinde verilseydi eylemdeki kişi uyumu edilgen cümlelerin öznesini açıkça gösterecekti.

Doğan (2010), “Nesne ve nesnenin biçimbirimi Türkçe dil bilgisinin önemli sorunlarından biridir” tespitinde bulunur, bu konuda farklı fikirler önerilmesinin “karmaşa” doğurduğundan bahisle “nesnenin kolayca belirlenebilmesi” için biçimbirimlerin kullanılmasını önerir:

“Türk dilcileri genellikle nesneyi ya nesnenin biçimbirimi ve işlevinden ya da sadece işlevinden hareket ederek belirlemiştir. Bazı dilciler ise fiil-tamlayıcı ilişkisi bakımından nesneyi zorunlu sentaktik bir unsur olarak kabul etmiştir. Bu farklı yaklaşımların bir sonucu olarak Türkçede +E, +DE, +LE durum ekli nesnelerin olduğu ileri sürülmüştür. Böylece birbirleriyle çelişen nesne türleri ortaya çıkmıştır. Nesne hakkında ileri sürülen tüm fikirler,

nesne belirleme sorununu ve karmaşasını doğurmuştur. Bu noktada nesnenin kolayca belirlenebilmesi için, +I ve +Ø akuzatif durum biçimbirimlerinden hareket edilmesi gerektiği, nesnenin “etkilenen” semantik rolü dışında farklı rolleri işaretleyebileceği ve fiilin gerek duyduğu zorunlu sentaktik istemlerinden ayırt edilmesi gerektiği anlaşılmıştır” (Doğan, 2010, 225).

Farklı görüşlerin ortaya atılması, bunların tartışılması bilimsel çalışmanın gereğidir. “Nesne belirleme sorununu” ortaya çıkaran “nesne hakkında fikirler ileri sürülmesi” değildir, bir sorun olduğu için çözüme yönelik farklı fikirler öne sürülmüştür. Bu fikirlerin sahiplerine düşen; fikirlerini destekleyen argümanlar sunmak ve karşı argümanları çürütmeye çalışmak, kendi argümanları arasında zayıf olanları eleyerek tezlerini yeni deliller doğrultusunda gözden geçirerek yenilemektir. Biçimbilimsel yöntemi savunanların da öne sürdükleri geçerli argümanları olabilir ama “nesneyi kolayca belirlemek” bunlardan biri olmasa gerektir.

Doğan, “Nesne görevindeki unsurun karşıladığı varlık ya da mefhumun ‘etkilenen’ şeklinde verilen semantik niteliği, bilim adamlarının verdiği örneklerle çoğu zaman örtüşmez” tespitinde bulunur ve ilgili gramer yazarlarının verdikleri örneklerden alıntılar yaparak bu yazarların nesne tanımı yaparken “etkilenen” ifadesini kullanmalarına rağmen verdikleri örneklerin bazılarında nesnenin etkilenmediğine, bunun bir çelişki oluşturduğuna dikkat çeker. Nesnenin belirlenmesindeki yaklaşımları üçe ayırır: “a) Nesnenin Durum Biçimbirimi b) Nesnenin İşlevi ya da Semantik Rolü c) Fiil-Tamlayıcı İlişkisi ve Geçişlilik Algılamaları”. Doğan, sorunun farklı dil düzeylerinin birbirine karıştırılmasından kaynaklandığını ve bunların ayrıştırılmasıyla sorunun çözüleceğini savunur (Doğan, 2010, 226). Bu amaçla öncelikle “bir gramatikal ilişki olarak” nesneyi ele alır, bunun için Chomsky’ye ve “Üretici-Dönüşümsel Dilbilgisi”nin görüşlerine başvurur. Ancak başvuru kaynağın Chomsky’nin ilk baskısı 1965’te yayımlanan bir eseri olması şaşırtıcıdır. Chomsky dünyanın en çok kendini yenileyen düşünürlerinden biri, belki en başta gelenidir. Yukarıda 1990’larda şekillenen MP ile ne kadar temel farklılıklar ortaya çıktığı Chomsky’den alıntı ile verilmiştir, 1965’ten beri kuramın ne kadar değiştiği tahmin edilebilir. Nitekim Doğan’ın makalesinde verilen ve Chomsky’nin “cümle çözümleme yaklaşımı”nı yansıttığı varsayılan sözdizim ağacı (Doğan, 2010, 227) bugün geçerli değildir (krş. Chomsky, 2015b, 324). Buna karşılık, geçişli eylemin doğrudan nesnesinin eylemin kardeşi ya da diğer bir deyimle tümleyeni (complement) olarak ağaçtaki yeri aynı kalmıştır. Doğan, “Gramatikal ilişkiler fiilin

belirlediği yapısal ölçütlere göre belirlenmelidir” (Doğan, 2010, 227) der, ancak Türkçede bu yapısal ölçütlerin “yüzey yapıya” durum ekleriyle yansıdığını savunur:

“Gramatikal ilişkiler Türkçede yüzey yapıya durum ekleriyle yansır. Her durum ekli unsur bir yapı unsurudur ve fiilin gerek duyduğu zorunlu veya seçimli tamlayıcılardan biridir. Cümlenin unsurları arasındaki yapısal ya da gramatikal ilişkileri belirleyen durum ekleri öğelerin belirlenmesinde en önemli ölçüttür. Bir durum dili olan Türkçe söz diziminde, cümlenin yapı unsurları belirli durum biçimbirimleriyle görünecektir. Dolayısıyla cümlenin öğelerinin de aldığı durum biçimbirimine göre belirlenmesi gerekir” (Doğan, 2010, 227).

Doğan yukarıdaki kabullere dayanarak; “Cümlenin yüzey yapıdaki gramatikal ilişkilerinin sınırlarını durum ekleri çizdiğine göre bu yapısal ilişkiler durum eklerine göre kolaylıkla belirlenebilir” sonucuna varır. Oysa aynı durum eklerini alan ad öbeklerinin yapısal konumları farklı olabilmektedir. Kaldı ki ED tüm dilleri açıklama iddiasındadır, nesnelere tüm dillerde sözdizim ağacında aynı yerde olduğu, yani eylemin tümleyeni konumunda olduğu kabul edilir. Oysa durumlu dillerde bu konumdaki ögenin aldığı durumlar değişebilmekte, bazı dillerde farklı çekim sınıflarına göre farklı biçimbirimleri görülmektedir.

Doğan ikinci olarak “Bir Semantik Rol Olarak Nesne” başlığı altında Durum Dilbilgisi’nin yaklaşımlarına yer verir (2010, 228). Anlambilimsel rollerin evrensel, buna karşılık durum biçimbirimlerinin dile özgü olduğuna, rollerle belli biçimbirimler arasında birebir ilişki olmadığına dikkat çeker ve “etkilenen” gibi bir rolün cümlede farklı biçimlerle gösterilebileceğini belirtir. Doğan, *gör-* eyleminde “+İ durum ekli” varlığın görme işleminden etkilenmemesine karşılık *çarp-* eyleminde “+E durum ekli” varlığın etkilendiğini belirtir; “Dolayısıyla nesne ögesine semantik rolü açısından yaklaşmak başka yönlerde, sentaktik biçimi açısından yaklaşım ise başka yönlerde araştırmacıyı götürür” sonucuna varır (Doğan, 2010, 228). Doğan biçimbirimler yani biçimbilimsel yapı ile sözdizimsel yapıyı özdeşleştirdiği için yukarıdaki cümlede *morfolojik* (biçimbilimsel) yerine *sentaktik* (sözdizimsel) terimini kullanmaktadır, oysa “biçim”, biçimbilimin alanına girer, sözdizim ise cümledeki öğelerin birbirleriyle yapısal ilişkilerini inceler; bu ikisinin kesişim kümesi biçim-sözdizimsel (morpho-syntactic) olarak adlandırılır. Yapısal yaklaşımda sözdizim ağacında aynı konumda bulunan, yani eylemin tümleyeni olan ögenin biçimbirimine bakılmaksızın nesne kabul edilmesi sözkonusudur. Doğan bir cümle için iki ayrı çözümleme yapılmasını önerir: “*Söz dizimsel çözümleme* ve *semantik çözümleme*; başka bir ifadeyle gramatikal ilişkiler ve semantik rol çözümlemesi” (Doğan, 2010, 228). Doğan alıntılanan bölümde görüldüğü gibi *gör-*

gibi bazı eylemlerin yükleme durumlu nesnelere “etkilenen” rolünde olmamasını gündeme getirir; gerçekten bu adlar “konu” (theme) rolündedirler, ancak Doğan KONUSU rolünü semantik roller arasında saymaz. Bu çalışmada edilgen çatı ve yüklemesiz eylemler ile ilgili olarak (bkz. 1.4.8.1 ve 4.2) tartışıldığı gibi ETKİLENEN/KONU (patient/theme) rolündeki varlık her zaman nesne değildir ama doğrudan nesne, ETKİLENEN/KONU rollerindedir.

Doğan bundan sonra üçüncü olarak “Bir Fiil Tamlayıcısı Olarak Nesne” başlığı altında Tesnière ve “Bağlantılı Dilbilgisi” okulunun görüşlerinden alıntılarla “fiil-tamlayıcı” ilişkisini açıklar (Doğan, 2010, 228). Deny ve başka bazı “dilcilerin” “akuzatif durumlu olmadığı ve eylemden etkilenmediği halde nesne olarak kabul ettiği unsurları fiil-tamlayıcı ilişkisine” dayandırdığının anlaşıldığını belirterek “J. Deny, ‘bakmak ve şaşmak’ gibi fiillerin istediği +E durum ekli unsurunun; ‘korkmak’ fiilinin ise +DEN durum ekli unsuru ya da tamlayıcısının geçişli fiillerin nesnesine eşit olduğunu söyler” (Doğan, 2010, 229) der³². Doğan, tamlayıcılara göre eylemin anlamın değişebildiğini belirterek bu konunun da farklı bir dil düzeyine ait olduğu için fiilin aldığı ikinci tamlayıcıya nesne demenin yanlış olduğunu savunur: “Çünkü nesne sentaktik bir unsurdur, fiilin iki ya da daha fazla tamlayıcı alabilmesi ise fiilin istemiyle ilgilidir” der (Doğan, 2010, 229). Bu konuyla ilgili olarak sözcüğün sözlükbirim kütüğünde tutulan yorumlanamaz özellikleri, baş-tümleyen ilişkisi içindeki ögeler vb. konular bu çalışmanın 1.4. bölümünde tartışılmıştır. Sonuç bölümünde tekrar “Yapısal çözümlemede nesne, yüzey yapıda, +İ ekli ya da eksiz akuzatifle gerçekleşen bir yapısal ilişki olarak görülmüştür” iddiası tekrarlanır ve “söz dizimsel çözümlemenin yapısal temellere oturtulmasına” gerek olduğu belirtilir, ancak görüldüğü gibi Doğan, “yapısal” ve “söz dizimsel” terimlerini daha çok biçimbilimsel yerine kullanmaktadır (Doğan, 2010, 229).

Taylan (2015), *The Phonology and Morphology of Turkish* adlı eserinde, adından da anlaşıldığı gibi Türkçenin sesbilim ve biçimbilim konularını ele alır, eserde sözdizim bölümü bulunmaz. Ancak biçim-sözdizimin konusu olan DURUM kavramı kitapta geniş yer bulur. Ayrıca eserde yeri geldikçe sözdizim ile ilgili açıklamalara yer verilir. Kitap, esas olarak lisans düzeyinde Türkçe gramer derslerinde okutulmak üzere hazırlandığından Taylan’ın makalelerinde tartıştığı tüm konuları ayrıntılı

---

³² Yukarıda Deny’nin (1921, 186) orijinal sözlerinden yapılan alıntıda görüleceği gibi Deny *nesne* sözcüğünü kullanmaz.

olarak içermez, öz bilgi verir. Bununla birlikte aşağıdaki alıntılarda da görüleceği gibi durum kavramı etrafındaki birçok tartışma konusuna öğrencilerin ve araştırmacıların dikkati çekilmiştir.

Taylan doğrudan nesnenin tipik olarak anlambilimsel rollerden *theme/patient* “konu/etkilenen” rolünde olduğunu belirtir (2015, 133). Göksel ve Kerslake (2005) gibi nesneyi *doğrudan nesne* ve *eğik nesne* olarak iki kısımda inceler. Yükleme durumu taşıyan her adın doğrudan nesne olduğunu ama doğrudan nesnenin her zaman yükleme durumu taşımadığını söyler (bağlamdan ve örneklerden Taylan’ın durum ekini kastettiği anlaşılmaktadır). Taylan daha sonra ekini; i. hangi koşullarda zorunlu olduğunu, ii. hangilerinde doğrudan nesnenin ek almasının mümkün olmadığını ve iii. hangilerinde alma ve almamasının mümkün olduğunu araştırır (Taylan, 2015, 133-137).

i. İster özden gelen (inherent) belirli, yani benzersiz bir gönderimi olan, adların, adılların, soru sözcüklerinin; isterse bir işaret sıfatı ya da sıfat fiil üzerinden belirli hale getirilmiş doğrudan nesnede yükleme durumunun [imlenmesinin] gerekli olduğunu örneklerle gösterir. *düşün-*, *sev-* ve *bil-* eylemlerinin zaman çekimsiz (infinitive) tümleyenlerinin yükleme durumu imlemesi gerektirdiğini, aksi takdirde cümlenin kuralsız olacağını belirtir.

ii. Taylan, *kaç*, *çok az*, *hiç* gibi niceleyicilerce belirsiz yapıldığında doğrudan nesnenin yükleme durumu kullanılamayacağını söyler, örnekler verir: “Günde kaç (tane) *gazete*/*gazeteyi alıyorsunuz?”; “Çok *portakal*/*portakalı yedik”; “Bu hafta az *mektup*/*mektubu yazdım”; “O bu sınavda hiç *yanlış*/*yanlış yapmadı”. Ancak bu kural tüm örnekler için işlememektedir. Öncelikle nesne iyelik eki aldığında niceleyiciye bakmaksızın yükleme durumu ekini gerektirmektedir: “Çok *portakalım/portakalımı yedi”; “Bu tatilde hiç *ödevin/ödevini yapmadım”. İkincisi araya öge girdiğinde yükleme eki gerekmektedir: “Günde kaç *gazete/gazeteyi baştan sona okuyorsunuz?” Taylanın verdiği örneklerde *kaç* dışındaki niceleyicilerin hem ad hem eylem için kullanılabildiği görülmektedir. İlgili bölümde belirtilmemiş olmakla birlikte niceleyici; ekli örnekte adı, eksiz örnekte ise eylemi nicelemektedir. Dolayısıyla eksiz örneklerin kurallı olması bunların birleşikleşmesi ile ilgilidir. Ör. “çok mektup yazdım” cümlesi “mektup yazma eylemini çok yaptım” anlamına gelmektedir (konuyla ilgili tartışma için bkz. Taylan, 1984, 24-26). Fakat tam bir

birleşikleşme de olmadığından bunların birleşik-görünümlü oldukları söylenebilir (ilgili tartışma için bkz. 1.4.8.4).

iii. Taylan, bunlar dışında kalan örneklerde yükleme durumu biçimbiriminin eklenmesinin veya eklenmemesinin mümkün olduğu, eklenmesinin nesneye belirli (definite), eksikliğinin belirsiz (indefinite), özgün olmayan (non-specific) bir anlam verdiğini söyler. Öyleyse, durum eki imlemesinin, kendisinin doğrudan nesneyi göstermek şeklindeki dilbilgisel işlevine ek olarak, özgünlük/belirlilik (specificity/definiteness) imi işlevi de gördüğü sonucuna varır (Taylan, 2015, 135).

Doğrudan nesnede durum imi olmadığı ve önüne “bir” geldiğinde doğrudan nesnenin belirsiz (indefinite), gönderimsiz (non-referential), tek olgu (single instance) anlamı kazandığını söyler: “Çocuk denize bir taş attı”. Taylan “gönderimsiz” ile “belli bir nesneye” gönderim olmadığını kastetmiş olmalıdır. Sonraki cümlede bir adılın bulunabilmesi *bir* ile kullanımlarda bağlam içi gönderim bulunduğunu göstermektedir: “Bir deli kuyuya bir taş atar; kırk akıllı (onu) çıkaramaz”. Oysa birleşik ve birleşik-görünümlü ögelerde bu mümkün değildir: Bütün gün denize taş attım. *Onu/onları çok beğendim (bu konudaki tartışma için bkz. bu çalışmanın 1.4.8.4. bölümü). Nitekim Taylan, durumla imlenmemiş bir nesnenin önüne “bir” de gelmezse, bunun, adın sayısının belirtilmemiş olduğu ve doğrudan nesnenin çoğul olarak da yorumlanabileceği anlamına geldiğini belirtir, “Çocuk denize taş attı” örneğini verir. Görüldüğü gibi örnekteki çocuğun tek bir taş mı yoksa birçok taş mı attığı belirsizdir (Taylan, 2015, 135).

Taylan, bazı durumlarda (eyleme ve bağlama bağlı olarak) bir doğrudan nesnenin yükleme durumu ile imlenmiş olduğu halde önüne “bir” alabileceğini, bunun nesneyi belirsiz (indefinite) ama özgün kıldığını belirtir. Durum imli olmayan belirsiz doğrudan nesnelerin (“bir kitap” gibi) gönderimsiz (non-referential) olduğunu tekrarlar, konuşanın herhangi bir kitap aradığını söyler. Yükleme durumu imlemesi olduğunda ise konuşanın belli/özgün bir kitabı aradığı ama dinleyenin gönderme yapılan kitabı bilmediği anlamının çıktığını belirtir.

Yükleme durumu imli nesnenin cümlede gezme özgürlüğü kazandığını, oysa durum imli olmayanların hemen eylemin önüne sabitlenmiş kaldıklarını söyler. İmsiz ad öbekleri ile eylem arasına girebilen ögeler ve nesne birleşikliğinin olup olmadığı konusunu Taylan (1984, 24-26) tartışmıştır. Taylan, dipnotta konu (topic) ve odak

(focus) değişimleriyle eşgüdümlü sözcük sırası değişimlerinin alanyazınında çok ilgi çeken Türkçe sözdizim ve bilgi yapısı meselelerinden biri olduğunu not düşer.

Taylan yükleme durumu imli ad veya ad öbeğinin daima doğrudan nesne olduğunu, yani bu durum ile imlenmiş eklenti (adjunct) bulunmadığını belirtir (Taylan, 2015, 137). Kitabın ilerleyen bölümlerinde (eylem tarafından atanmayan ilgi durumu bir yana bırakılırsa) diğer durumların hepsi için tümleyen kullanımları yanı sıra eklenti olarak da kullanımlarına örnekler verilmiştir. Yükleme durumu bu açıdan benzersizdir.

Dative “Verme Durumu” başlığı altında “tipik olarak tümleyenlerinin verme durumunda olmasını gerektiren bazı eylem ve yüklemeler” denerek şu eylemler sayılır: *inan-*, *rastla-*, *benze-*, *telefon et-*, *bak-*, *hakaret et-*, *bin-*, *güven-*, *geç kal-/gecik-*, *yönel-*, *alış-*, *eşlik et-* (ayrıca yüklem olabilen hayran, kızgın, bağlı gibi sıfatlar). Bu eylemlerin tümleyeni olan ad veya ad öbeklerinin üye (argument) işlevinde olduğu, yani eğik nesne (oblique object) oldukları belirtilir. Çift geçişli (ditransitive) eylemlerin hem yükleme durumlu hem de verme durumlu bir nesne istediği belirtilir, örnek olarak *söyle-*, *ver-*, *sor-*, *koy-*, *anlat-* eylemleri verilir (Taylan, 2015, 138). Ayrıca, ettirgen yapıların sözdiziminin anlatıldığı bölümde yeni bir edicinin eklenmesiyle ettirgen yapılan eylemin üye yapısının değiştiiği, tek üyeli yani geçişsiz bir eylemin doğrudan nesne alan iki üyeli, geçişli eylem haline geldiği, geçişsiz yapının öznesinin ettirgen yapıda eylemin nesnesi haline geldiği belirtilir. Buna karşılık eylem yükleme durumlu nesne alan geçişli bir eylemse ettirgen yapıldığında asıl cümlenin öznesi ettirgen yapıda *dative object* “verme durumlu nesne” olmaktadır. Eğik nesneli bir cümle ettirgen yapıldığında ise asıl cümlenin öznesi yükleme durumlu nesne olur (Taylan, 2015, 165-166). *Locative* “Bulunma Durumu” başlığı altında; çoğu durum bildiren (stative) sınırlı sayıda eylemin bulunma durumlu tümleyen gerektirdiği belirtilir, *otur-*, *yaşa-*, *bulun-*, *kal-*, *dur-*, *ısrar et-* eylemleri sayılır (Taylan, 2015, 139). *Ablative* “Uzaklaşma Durumu” başlığı altında tümleyeni uzaklaşma durumu alan eylemler olarak *hoşlan-*, *kork-*, *uzaklaş-*, *nefret et-*, *sıkıl-*, *bık-*, *bunal-*, *ayrıl-*, *rahatsız ol-*, *in-* eylemleri sayılır. Uzaklaşma durumu imli ad veya ad öbeklerinin eklenti işlevinde de olabileceği belirtilir; “Bu kitabı o kitapçıdan aldım” ve “Hırsız arka kapıdan kaçmış” örnekleri verilir. Görüldüğü gibi bu örneklerde uzaklaşma durumlu ad cümleden çıkarıldığında cümle kurallı kalmakta, sadece yer bilgisi eksilmektedir. Ayrıca “Nesnenin yükleme

durumuyla imlenmesi nesnenin tamamen etkilenmesini ifade ederken, uzaklaşma durumu imlemesi kısmen etkilenme anlamı verir” denir (Taylan, 2015, 141). Bu konudaki tartışma için bkz. 5.4. *Comitative* “birliktelik durumu” başlığı altında bu durumun *ile* şeklinde bağımsız formu yanı sıra bir bağımlı formu olan bir biçimcik (enclitic) olduğunu belirtir³³. Taylan karşılıklılık gösteren ve dolayısıyla işteş çatıda olan eylemlerin tümleyenlerinin birliktelik durumunda olmasını gerektirdiğini belirtir. İşteş yapıda olmadıkları halde *ilgilen-*, *iştigal et-* eylemlerinin de birliktelik durumu aldıklarını ekler. Aynı biçimciğin araç durumunu da imlediğini ama zorunlu olan ve düşürülemeyen birliktelik tümleyeninden farklı olarak araç öbeğinin seçimlik öge olduğunu örneklerle gösterir (Taylan, 2015, 144-145).

Türkiye Türkçesi Söz Dizimi (Özkan, Toker ve Aşçı, 2016) adlı eserde nesne şu şekilde tanımlanmıştır: “Yüklemün tesir ettiği varlığı, şahsı, şeyi karşılayan cümle unsuruna nesne denir. Geçişli fiilin yüklem olduğu cümlelerde nesne bulunur” (Özkan, Toker ve Aşçı 2016, 27). Nesneye anlambilimsel olarak yüklendiği görev (tematik rol) açısından bakılarak, bu rollerden biri, ETKİLENEN (patient), üzerinden bir tanım getirilmiştir. Dipnotta bazı kaynaklarda NESNE terimi yerine *düz tümleç* terimi kullanıldığı belirtilmiştir. Nesnenin isim cinsinden kelime veya kelime grubu yanı sıra cümle de olabileceği belirtilmiştir. “Cümlede birden fazla nesne bulunabilir. Ancak bu nesnelere belirli veya belirsiz olarak aynı cinsten olmalıdır” denmiştir. Bu açıklama altında verilen örnekler virgülle ayrılan öğelerdir. Bundan sonra *Belirtili nesne* “ekli yükleme hâlinde olan” ve *Belirtisiz nesne* “eksiz yükleme hâlinde olan” nesne olarak, ek üzerinden tanımlanmıştır. Belirtili nesnenin belirli olduğu ve “belki de bilindiği”, belirtisiz nesnenin ise belirsiz ve “umumi” olduğu açıklanmıştır. Yüklem ile belirtisiz nesne arasına başka bir unsurun giremeyeceği iddia edilmiş, bu özellik Türkçede eksiz birleşmelerde (eksiz ad tamlamaları gibi) araya başka bir unsurun girememesine bağlanmıştır (eksiz nesne ile eylem arasına girebilecek öğelerle ilgili tartışma için bkz. 1.4.8.4). Bir fiilin cümledeki anlamına bağlı olarak geçişli ve geçişsiz olabileceği belirtilmiş, buna *çık-* örneği verilmiştir (Özkan, Toker ve Aşçı, 2016, 28). Bundan sonra “+A yönelme hâli” ekini alan bazı kelime ve kelime gruplarının da NESNE olarak değerlendirilebileceği belirtilmiş ve “*hastaya bak-*”, “*çocuğa kıy-*” örnekleri verilmiştir. Ancak önceki sayfada *başla-* eylemi nesne almayan geçişsiz eylemlere örnek olarak verilmiştir. Dipnotta; “Nesne ekli

³³ Orhon Türkçesinde birliktelik durumu {+(I)n} ektir.

veya eksiz yükleme hâlinde bulunur. Ancak bazı fiillerin yükleme hâli ekli nesne yerine yönelme hâli ekli nesne aldıkları görülür” denmiş, şeklin değil anlamın esas alınması gerektiği vurgulanmış, “Şekli esas aldığımız zaman +A’lı tamlayıcının nesne değil, yer tamlayıcısı olması gerekirdi” diye açıklanmıştır (Özkan, Toker ve Aşçı, 2016, 29). Bu şekilde EĞİK NESNE (oblique object) tarif edilmiş ama bir ad verilmemiştir. Nesne tanımı, alabileceği durumlar ve verme durumlu (“+A’lı”) örnekler konusunda daha çok Banguoğlu’nun izlendiği anlaşılmaktadır. Türkiye Türkçesinde iyelikli kelimelerin nesne görevinde mutlaka “yükleme hâli eki” aldığı altı çizilmiştir (Özkan, Toker ve Aşçı, 2016, 31). Dolaylı nesne kavramına değinilmemiş, örneğin *ver-* eyleminin dolaylı nesnesi “Yer Tamlayıcısı” başlığı altında eklentilerle birlikte ele alınmıştır (Özkan, Toker ve Aşçı, 2016, 32).

Türkçenin Sözdizimi (Özmen, 2016) adlı eserde; yüklemi edilgen olan öznenin “sözde özne” olarak adlandırılmasına karşı çıkmış, edilgen öznenin “yapıcı veya kılıcı olmayan, maruz kalan” özne olduğu, yapıcı veya kılıcı olmamanın sadece edilgen cümlelerin öznelerine özgü olmadığı belirtilmiş, “Yapraklar, havada uçtu” gibi örneklerde etkin olmayan öznenin varlığına dikkat çekilmiştir. Bu şekilde anlambilimsel tematik rollerle sözdizim kavramı olan özne arasında ayırım gözetilmiştir (Özmen, 2016, 25). Nesne tanımı yapılırken nesnenin eylemden etkilenen varlığı gösterdiği ama “duyu fiilleri” ile etkilenen değil algılanan da olabileceği savunulmuştur (Özmen, 2016, 36). “Nesne, belirtme durumunda olur” denmiş, nesnelere *belirtili* ve *belirtisiz* olarak ikiye ayrılmış, aradaki ayırım ek üzerinden yapılmıştır. “Belirtili nesne, ya bilinen bir nesnedir, ya da belirtmek istenen bir nesnedir”; “Eksiz belirtme durumunda olan nesne belirtisiz nesnedir” denmiş, dolayısıyla eksiz nesnelere yalnızca durumda değil, belirtme durumunda oldukları kabul edilmiştir (Özmen, 2016, 36-37). Bir cümlede birden fazla nesne olabileceği iddia edilmiştir ancak bunlar aynı görevdeki virgülle ayrılmış nesnelere. “Belirtme durumu dışındaki durumlar nesne olamaz” (Özmen, 2016, 36) denilerek EĞİK NESNE veya DOLAYLI NESNE kavramları kategorik olarak dışlanmış, eğik biçimbirimleri taşıyan öğelerin hepsi *Dolaylı Tümleç* ve *Zarf Tümleci* kavramları altında toplanmıştır.

Türkiye Türkçesinin Söz Dizimi (Aktan, 2016) adlı eserde; “Edilgen çatılı fiil ile kurulan cümlede özne bulunmaz” denilmiş, gerçekte nesne olan ögenin “kim ve ne sorularına cevap verdiği için” özne görünümünde olduğu savunulmuştur (Aktan,

2016, 91). Özne gibi görünen “iş yapan değil, olaydan etkilenen” öge *sözde özne*, bu tür cümlelerde iş yapan varlık ise *örtülü (mantıkça) özne* olarak adlandırılmıştır (Aktan, 2016, 96). Nesne, “Cümlede yüklem bildirdiği, öznenin yaptığı işten etkilenen öge” olarak tanımlanmıştır. Nesnenin geçişli fiillerin zorunlu ögesi olduğu belirtilmiştir (Aktan, 2016, 97). Nesne belirtili ve belirtisiz olmak üzere ikiye ayrılmış, bu ayrım eke göre yapılmıştır. Belirtili nesnenin cümlede belli bir yeri olmadığı, vurguya göre yer değiştirebildiği açıklanmıştır. Belirtisiz nesnenin her zaman yüklem önünde yer aldığı, yüklem ile arasına sadece pekiştirme görevli *da, de, bile* vb. girebileceği belirtilmiş, bu durum “belirtisiz nesne ile yüklem arasında sürekli bir ilişki” olmasına bağlanmıştır. Bir cümlede birden fazla nesne olabileceği iddia edilmiş, bunların hepsinin belirtili veya belirtisiz olması gerektiği söylenmiştir (birden fazla nesne ile virgülle ayrılmış, sıralı nesnelere kastedilmektedir). “Belirtili nesnenin” aldığı ek “yükleme (belirtme) eki” olarak adlandırılır (Aktan, 2016, 98-99). Eserde yükleme eki dışındaki durum eklerini alan ögeler *Yer Tamlayıcısı* ve *Zarf* başlıkları altında incelenmiş, tümleyen ve eklentiler arasında ayrım gözetilmemiştir.

Türkçenin Sözdizimi (Karaağaç, 2017) adlı eserde, nesne, “öznenin gerçekleştirdiği yapmadan etkilenen varlık” olarak tanımlanmıştır. Nesnenin geçişli eylemler için zorunlu olduğu belirtilmiştir. Nesnenin durumu için “yapma hali” terimi kullanılmış; nesnenin ekli de eksiz de olsa bu durumda olduğu belirtilmiştir (Karaağaç, 2017, 231). Nesne belirtili ve belirtisiz olarak ikiye ayrılmıştır. Belirtili nesne adı “determined direct object” olarak, belirtisiz nesne ise “undetermined direct object” şeklinde İngilizceye çevrilmiştir. Belirtili nesnenin cümle içinde belli bir yeri olmadığı, belirtisiz nesnenin yüklem önünde yer alması gerektiği, yüklemle arasına sadece *da, de, dahi, bile* gibi “kuvvetlendirme edatlarının” girebileceği belirtilmiştir (Karaağaç, 2017, 232-233). “Yer Tamlayıcısı” ve “Zarf” ekler üzerinden tanımlanmıştır.

Özkan (2018) “Evrensel Dilbilgisi ve Türkçede İstem” adlı eserinde *istem* kavramına hemen her açıdan bakarak bu kavramla ilgili bilgileri kapsamlı bir şekilde bir araya getirmiştir. Kitap büyük ölçüde Fransız dilbilimci *Tesnière* (1893–1954) tarafından kurulduğu kabul edilen *Bağımsal Dilbilgisi* çizgisinde açıklamalar yapar. Kitabın adında geçmekle birlikte ED ile ilgili bölümler kısıtlıdır ve olan bölümler MP öncesi aşamalara ait olup verilen bilgilerin bir kısmı eskimiştir. Bununla birlikte *Tesnière*’nin bazı görüşleri ED ile örtüşmektedir. *Tesnière* tarafından atomun yapısı

ve birleşik oluşturma kuralları için kullanılan bir terimken dilbilime kazandırılan *valence* “değerlik” kavramı bir eylemin kaç üyeli olabileceğini ifade eder. Eser dilbilim çalışmalarını da içine alan geniş bir alanyazını taraması içerir ve bunun da etkisiyle özellikle durumlar ile ilgili çeşitli konulara ve farklı görüşlere yer verir. Böylece kitap diğer Türk Dili ve Edebiyatı eğitimi almış yazarların dilbilgisi veya sözdizim adıyla yayımladıkları çalışmaların çoğunda görülen alışılmış konulardan, düzenleniş şekliyle ve yaklaşımlardan büyük ölçüde ayrılır. Nitekim “geleneksel dilbilgisi” aşağıdaki şekillerde eleştirilir:

Geleneksel çalışmalarda özellikle durum biçimbirimlerinin şekilsel yapısı üzerinde çok durulur. Oysaki durum kategorisi çoğunlukla ad öbeği ve eylem ilişkisi ile ilgilidir. Yani sözcüğün herhangi bir biçimbirim alıp almamasının ya da belli bir biçimbirimle işaretlenmiş olmasının durumu belirlemede birincil bir önemi yoktur. Ancak sözcüğün aldığı biçimbirimin şekli çalışmalarda daha ön planda tutulmakta ve bu durum, durum işaretleyicisiyle işaretlenmiş sözcüğün tümcedeki görevini ortaya koyarken çeşitli yanlışlara yol açmaktadır. Herhangi bir durum işaretleyicisi ile işaretlenmemiş bir sözcüğün tümce yapısı söz konusu olduğunda otomatik olarak özne olduğunun düşünülmesi ya da yönelme durumu almış, aslında nesne görevinde olan bir ögenin geleneksel çalışmalarda dolaylı tümleç olarak gösterilmesi vb. Halbuki öbek yapıda veya tümcede sözcüğün baş üye ile yani yüklemle olan ilişkisi, durumunu ve öbek ya da tümcedeki işlevini belirlemede daha önemlidir (Özkan 2018, 55-56).

‘Geleneksel dilbilgisinin DURUMA yaklaşımı da şöyle eleştirilir’:

Durum kategorisi geleneksel dilbilgisinde “biçimbilgisi” başlığı altında ele alınsa da aslında sözdizimi içerisinde değer kazanan bir ulam olduğu için biçimbilgisi ve sözdizimin kesiştiği bir alanda yer alır. Bu nedenle modern dilbilim bu kategoriyi biçimsözdizimsel (morphosyntactic) bir ulam olarak ele alır ve bu bakış açısıyla inceler (Özkan, 2018, 54).

Eserde, zaman, yer ve biçim gösteren seçimlik öğelerle nesne arasında zorunluluk açısından fark gözetilir, eklentilerin “tümcede sayıca sınırsız ve konumsal olarak serbest bir şekilde” bulunabileceğine ve eklentilerin yapısının yönetici eylem tarafından belirlenmediğine değinilir (Özkan, 2018, 18). Ayrıca doğrudan nesne (eserde dolaysız nesne çevirisi tercih edilmiştir) ile dolaylı nesne arasında da ayırım yapılır ve “çiftgeçişli” yani bir doğrudan, bir dolaylı nesne alan eylemlerden bahsedilir. Durum kavramının kendisi ile “durum işaretleyiciler” diye adlandırılan durum biçimbirimleri arasında ayırım gözetilir; “Durum işaretleyicilerinin üyeler üzerinde kodlanması üyelerin tümcede üstleneceği görevi belirler ve bu üyelerin birbirinden ayırt edilmesini sağlar” denir (Özkan, 2018, 72). Durumların anlam çerçevesi ile ilgili Türkçe dilbilgisi kaynaklarında çok görülmeyen bazı bilgilere yer verilir, örneğin Yavuz ve Balcı’dan (2011, 103) alıntılanarak “Belirtme durumunun bir diğer işlevi de bütünlük belirtmektir” denir (Özkan, 2018, 87). “İstem ve Kılınış-Görünüş İlişkisi” (2018, 284) başlığı altında durumlarla kılınış ve görünüşün etkileşimine ve bu arada “bitmişlik” (telic), “bitmemişlik” (atelic) kavramlarına

değnilir. Rol kavramına eserde önemli yer verilmiş, rollerle eylemin üyeleri arasındaki ilişkiye dikkat çekilmiştir. Bununla birlikte yer yer rollerin saptanmasında yanlışlıklar gözlenmektedir. Örneğin “Ali ölüyor” cümlesinde Ali’nin rolü “eden” olarak tespit edilmiş, hemen altındaki açıklamalarda ise *öl-* eyleminin gerçekleşmesi için ‘bu işten etkilenecek’ bir varlığa gerek olduğu belirtilmiştir (Özkan, 2018, 133), Ali, *öl-* eyleminin öznesidir ama *edeni* değil *etkilenenidir*. Yine aynı sayfada örnek verilen *git-* eyleminin tek rol atadığı doğrudur ama söylendiği gibi “eden” rolünü üstlenen bir üye gerektirdiği doğru değildir, özellikle *haber, mektup, ses, ölüsü git-* örneklerinde öznenin edici rolünde olmadığı açıkça görülmektedir. Bu da, taşıma işlemleri tamamlanarak yayımlanmış (spell out) cümlede eylemin üyeleri ile teta roller arasında bire bir bağlantı kurulamayacağını göstermektedir. Konu (Theme) tanımında “Bu rol genel olarak tümcede sözü edilen varlığa gönderimde bulunur” denilerek bu ögenin tümce başında olacağı, özne ya da öznenin önce gelen pozisyonlarda yer alan üyeler tarafından temsil edileceği belirtilir (Özkan, 2018, 48). Bu tanımdan ve verilen örnekten (“Defter masada duruyor”) anlambilimsel konu (theme) rolü ile cümlenin bilgi yapısı (information structure) terimi olan konu (topic) kavramlarının karıştırıldığı anlaşılmaktadır. Bilgi yapısı ile ilgili olan KONU (topic) eski bilgidir ve ODAK (focus) kavramının karşıtıdır. KONU (topic) cümlenin başında yer alırken KONU (theme) bilgi yapısına bağlı olarak cümlenin her yerinde olabilir. Muhtemelen bu karışıklığın sonucu olarak dolaysız nesne ile konu (theme) rolünün bağlantısı kurulmaz; “belirtme durumu” hakkında bilgi verilirken: “Temel olarak tümcede dolaysız nesne konumunda bulunan ögenin ve ETKİLENEN rolünü üstlenen üyenin aldığı durumdur” denir. Yükleme durumlu nesnelere her zaman eylemden etkilenmediği göz önünde bulundurularak KONU (theme) rolünün eklenmesinde fayda bulunmaktadır. Aynı bağlamda “Bu durum, yönetici eylem tarafından [ODAK] konumundaki belirli adlara yüklenir” denir; “yani sözkonusu varlık konuşucu ya da dinleyici için bilinmekte, ancak söylem alanına yeni girdiğinden yeni bir kavramı işaret etmektedir” diye açıklanır (Özkan, 2018, 84). Oysa ek alarak imlenmiş yükleme durumlu sözcükler genellikle KONU (topic) konumundadırlar, yani cümle başındadırlar. Vurgulanmak istenen ve yeni bilgi olan ögeler eyleme yaklaştırılarak ODAK konumuna çekilir. Belirli adlar genel olarak eski bilgidir ve özellikle vurgulanmak istenmediklerinde ODAK konumunda bulunmazlar.

Örnek olarak alınan yukarıdaki eserlerden yola çıkarak şu genellemelere varmak mümkündür:

Geçişli eylem için nesnenin zorunlu bir öge olduğu genellikle vurgulanmıştır. Bu şekilde aslında farklı terimler kullanılsa da eylemin üye yapısından bahsedilmektedir. Ancak özellikle Türkçe eserlerde eylemler genellikle geçişli ve geçişsiz olarak ayrılmış, çift geçişli eylemler olabileceği göz ardı edilmiştir. Bazı yayınlarda cümlede birden fazla nesnenin bulunabileceği söylenmişse de örnek verilen nesnelere bağlaç ile (virgül bu cümlelerde bağlacın yerini tutmaktadır) ayrılmıştır, aslında bunlar sözdizim açısından tek nesneyi göstermektedir. Bazı örneklerde ise ikinci nesne olduğu söylenen ad önceki sözü açıklayan bir ara söz niteliğinde olup o da sözdizimi açısından tek nesnedir. Genel olarak nesne deyimiyile doğrudan nesne kastedilmiştir. Bazı eserlerde eğik nesneden bir ad koymaksızın bahsedilirken, Türkçe eserlerin çoğunda dolaylı nesneden hiç bahsedilmemiştir. Bazı yayınlarda “dolaylı nesne” terimi “eğik nesne” kavramını kapsayacak şekilde kullanılmıştır. Bazı eserlerde ise “eğik nesne” terimi “dolaylı nesne” yerine kullanılmıştır. Doğrudan nesnenin aldığı durumun adlandırılmasında geniş bir çeşitlilik görülmektedir. Durum daha çok biçimbirimler üzerinden tanımlanmıştır. Temelde nesnenin ya eksiz olacağı, ya da yükleme durumu eki alabileceği kabul edilmiştir. Ancak Türkçe eserlerin çoğunda Banguoğlu'nun istem kavramı üzerinden bazı eylemlerin bazı durumları istediğini belirtmesi örnek alınarak bu sınır biraz genişletilmiş, nesnenin istisnai olarak yönelme/verme durumunda da görülebileceği not düşülmüştür. Nispeten az sayıda araştırmacı nesneyi eylem ile ilişkisi üzerinden tanımlayarak nesnenin farklı durum biçimbirimleri alabileceğini kabul etmektedir. Eksiz nesnenin yalın durumda olduğunu kabul eden araştırmacılar olduğu gibi eksiz yükleme durumunda olduğunu düşünen araştırmacılar da vardır. Durumsuz olma seçeneğinin ise pek üzerinde durulmamıştır. Tartışma konularına tarihsel olarak bakıldığında çizgisel bir gelişimden çok gelgitler gözlenmektedir. Örneğin son zamanlarda savunulan bazı görüşler 50'li yıllardaki yayınlarla örtüşmektedir. Bununla birlikte Türkçe çalışmalarında biçimbilimsel yaklaşımın baskın olduğu açıktır.

Görüldüğü gibi Türkçedeki NESNE ve DURUM ile ilgili tanımlar ve adlandırmalar oldukça çeşitlilik göstermektedir. Terimler kavramların kendileri oturdukça yerleşeceklerdir. Fakat şunu belirtmek gerekir ki NESNE ve DURUM etrafında dönen

tartışmalar Türkçeye özgü değildir. Genel Ağ'da yapılacak (İngilizce) basit bir arama NESNENin neliğinden başlamak üzere tematik roller, NESNENin cümledeki yeri, DURUM atanması, DURUMLARIN biçimbirimlerle gösterilmediği çağdaş İngilizce gibi dillerde bu atamanın yapılıp yapılmadığı, gösterildiği diğer dillerde anlambilimsel bağlantılar, örneğin belirlilik, özgünlük ve gönderimli olma bağlantısı, sayı açısından tekillik çoğulluğun yanı sıra parçacıl (partitive) veya bütünlüklü olma anlamı vermesi, eylemin sonuçlu (telic) veya diğer anlambilimsel özellikleri mesela istemli olması ile ilgisi ve bunlarla sınırlı olmayan çeşitli konular hararetle tartışılmaktadır. Tüm dünya dillerinin konuşurları kendi dillerindeki örnekleri ortaya koyarak evrensel bir tanıma ulaşmak için katkı sunmaya çalışmaktadırlar.

4. ESKİ TÜRKÇEDE ATADIKLARI ÜYELERİNE GÖRE EYLEMLER

Eylemler üye sayılarına göre bir üyeli GEÇİŞSİZ (intransitive), iki üyeli GEÇİŞLİ (transitive) ve üç üyeli ÇİFT GEÇİŞLİ (ditransitive) olarak üçe ayrılırlar.

Bir rol atayan, yani bir üyesi olan eylemler GEÇİŞSİZdir. Atanan üye cümlede özne görevi yapar ve yapısal olarak YALIN DURUM alır. Geçişsiz eylemler bir EDİCİ (agent) veya bir ETKİLENEN/KONU (patient/theme) rolü atayabilir.

İki rol atayan, yani iki üyesi olan eylemler GEÇİŞLİdir. Üyelerden EDİCİ/DENEYİMLEYEN rolünde olan cümlede özne görevi yapar ve YALIN DURUM alır. Bu üyeye eylem öbeğinin (EÖ) dışında kaldığı için *dış üye* de denir. Diğer üye ETKİLENEN/KONU (patient/theme) rolündedir ve cümlede nesne işlevindedir. Nesne tipik olarak yükleme durumundadır ancak birçok iki üyeli eylem, sözlükbirim kütüğünden gelen ikinci üyelerine YÜKLEME DURUMU dışında bir durum atamaktadır. Bu durumlara EĞİK DURUM adı verilir. EĞİK DURUM alan tümleyenin nesne olarak adlandırılıp adlandırılmayacağı gerek Türkçe gerekse diğer diller için çok hararetli tartışmaların konusudur. Bu üye eylem öbeğinin içinde kaldığı için *iç üye* olarak da adlandırılır.

Üç rol atayan, yani üç üyesi olan eylemler ÇİFT GEÇİŞLİdir. Bu türde eylemlerin dünya dillerinde en tipik ve yaygın örnekleri *ver-* (bir kişi, bir şeyi, birine), *koy-* (bir kişi, bir şeyi, bir yere), *gönder-/yolla-* (bir kişi, bir şeyi, bir yere) gibi genellikle bir nesnenin sahiplik ve/veya yer değiştirmesi anlamına gelen eylemlerdir. Nesne, *söyle-* (bir kişi, bir sözü, bir kişiye) örneğinde olduğu gibi soyut da olabilir. Üyelerden biri cümlede özne görevi yapar ve yapısal olarak YALIN DURUM alır. Bu üyeye eylem öbeğinin dışında kaldığı için *dış üye* denir. İkinci üye ETKİLENEN/KONU (patient/theme) rolündedir ve YÜKLEME DURUMU alır; cümlede doğrudan nesne görevi yapar. Üçüncü üye ise ALICI/HEDEF (recipient/goal) rolündedir ve genellikle VERME DURUMU alır; cümlede dolaylı nesne işlevindedir.

4.1. Durum Eksiz Adlar ve Üyelik Açısından Konumları

(Çağdaş) Türkçede eylemden hemen önce gelen, belirsiz belirtici “bir” almamış, durum eki taşımayan adlar birçok makaleye ve oldukça hararetli tartışmalara konu olmuştur. Aynı sorun, birtakım farklarla Eski Türkçe için de geçerlidir. İlk bakışta nesne gibi görünen, o durumda da eylem öbeğinin üyesi olması gereken bu adlar belirsiz belirtici “bir” alan veya yükleme durum eki alan adlardan çeşitli açılardan ayrılmaktadır. Özellikle eylemin hemen önünde yer alan, belli bir varlığa gönderimi (referans) olmayan, sayı yansız (tekil biçimde olsa da tekillik veya çoğulluk göstermeyen) eksiz adların ad-baş olarak eylem-baş ile birleşmesi söz konusudur. Tam birleşme olduğunda adın sözdizim açısından bağımsız bir öge olarak görünürlüğü ortadan kalkar, dolayısıyla ad nesne işlevinde olamaz ve kendisine durum atanamaz. İkinci bir olasılık adın tam olarak bir birleşme göstermeyip ad öbeği olarak eylemle birleşik-görünümlülük (pseudo-incorporation) ilişkisi içinde olmasıdır (bu konudaki kuramsal tartışma ve baş birleşikliği, birleşik-görünümlülük ve katkısız eylemin yapısal farkları için bkz. 1.4.8.4).

Yazıtlarda eksiz adlar ile eylem arasına vurgulu ögelerin (özellikle *ança* “öylece” gibi belirteçlerin) girmesi istisna sayılamayacak kadar sık görülür:

37. *altun : kümüş : eşgiti : k^ootay : buşsuz : ança bérür* (KT G 5)
altın, gümüş, ipek, ipekli kumaş sıkıntısız öylece verir

38. *anıg bilig : anta öyür ermiş* (KT G 5)
kötü bilgi (düşünce) orada düşünür imiş

39. *tavgaç kağanta : bedizçi : kop : kelürtüm* (BK K 14)
Çin kağan(ın)dan nakkaş hep getirdim

40. *tavgaçka : bonça : sünüşüp : alpin : erdemin : için : kü bonça : tutdı* (KÇ B 12)
Çinli(ler)e (karşı) bunca savaşıp alplığı erdemi için ün bunca kazandı

Son örnekte özellikle Eski Türkçede sözün etkisini ve belagatını arttırmak için koşut (paralel) ifadelerin kullanılması geleneğinin etkisi görülmektedir. *bonça ... bonça* tekrarı bir koşutluk hissi sağlamaktadır. Böyle bir koşutluk olmasaydı belki de *bonça kü tutdı* şeklinde kullanılabilirdi. Bununla birlikte cümlenin kuralsız olduğu söylenemez.

Sıfat alabilirler, bu da baş A değil AÖ olduklarını göstermektedir:

41. *küli çor : yêti yaşına : yegir : ölörti : tokuz : yaşına : azıglıg : tonuz : ölörti*
(KÇ D 18)

Küli Çor yedi yaşında ceylan öldürdü dokuz yaşında azılı domuz öldürdü

42. *edgü beji : körti* (KÇ B 3)

iyi talih (mutluluk) gördü (yaşadı)

Aşağıdaki örnekte *ertiñü* “pek çok” niteleyicisi hem konuyu (theme) *timag*, hem de eylemi niteleyecek şekilde okunabilir:

43. *begler : kañım : kaganka : ertiñü : ertiñü : timag : kullu.....tür^{ik} :*
beglerin : bodunin : ertiñü : timag : êtdi (BK G 15)

beyler babam kağana (cenaze töreni için) çok çok hazırlık kıldı ... beyleriyle halkıyla çok büyük hazırlık (tören) düzenledi.

Bu özellik bir birleşikleşmeye işaret etmektedir.

Genellikle sayı-yansızdırlar (number-neutral):

44. *çıt : tikdi örgin : yaratdı* (Tes G 2)

çit dikti taht kurdu

45. *ırak erser : yavlak : ağı bérür : yaguk : erser : edgü : ağı bérür* (KT G 7)

uzak ise kötü ipekli verir yakın ise iyi ipekli verir

Ama sayı alan örnekler bulunmaktadır:

46. *üç otuz balık : sıdı* (T 19/D 2)

yirmi üç şehir kırdı (harap etti)

47. *bir tümen : bodun : kazgantı* (Tar K 1)

bir tümen (on bin) halk kazandı

Krş: *bir tümen : artokı : yêti biñ : süg : ilki : kün : ölörtüm* “bir tümen artı yedi bin askeri ilk gün öldürdüm” (BK G 1).

Alışkanlık veya tekrarlanan faaliyet (habitual) göstermeyebilir:

48. *bo yolun : yorisar : yaramaçı tédim : yérçi tiledim* (T 23)

bu yolla ilerlersek (işe) yaramaz dedim kılavuz istedim

Bu örnekte belirsizlik belirtici olarak *bir* cümlede görünmez ama bağlam böyle bir okumaya izin vermektedir: “bir kılavuz istedim”. İncelenen yazıtlarda nesnenin önüne gelen “bir” çok az sayıdadır, bunların da sayı “1” olarak okunması mümkündür.

Eksiz ad ögeler genellikle gönderimsiz (unreferential) olurlar, dolayısıyla bağlam içinde kendilerine referans verilemez. Aşağıda bunun bir istisnası görülmektedir:

49. *érig yerte : beŋgü taş : tokıtdım : bititdim : anı körüp : ança bilin* (KT G 13)

ulaşılabilir yerde bengi taş kazıttım, yazdırdım. onu görüp öylece öğrenin

Örnekteki *beŋgü taş* ekli olmadığı halde bir referansı bulunmaktadır, sonraki cümlede adıl (*anı* “onu”) ile gönderim yapılabilmesi bunu göstermektedir. Ancak bengi taş gibi çok büyük, çok önemli varlıklar için bir istisnadan söz edilebilir. Nitekim diğer dillerde de böyle istisnalar görülebilmektedir³⁴.

Birleşikleşme (incorporation) daha çok sıfat fiil ve zarf fiillerde görülmektedir ve tersinden söylersek sıfat fiil ve zarf fiillerde güçlü bir birleşikleşme eğilimi, buna bağlı olarak da adın yalın kullanımı gözlenmektedir.

Zarf fiiller:

50. *at yête yadagın : ıgaç tutunu : agturtum* (T 25)

at(ları) yedeğe alarak, yaya olarak, ağaç(lara) tutunarak tırmandırdım

51. *yêrçi : yêr yanılıp : boguzlantı* (T 26)

kılavuz yer yanılıp (yolu karıştırıp) boğazlandı

52. *kéyik yéyü : tavişgan yéyü : olorur ertimiz* (T 8)

av hayvanları yiyerek, tavşan yiyerek oturur (yaşar) idik

53. *kü eşidip* (KT D 12)

haber işitip

Bu örneklerde de eksiz ad sıfat alabilir, dolayısıyla A değil AÖ oldukları anlaşılmaktadır:

54. *beŋgü : él tuta* (KT G 8)

sonsuz il (ülke) tutarak

55. *özlüki : yegren at : binip* (KÇ D 15)

kendisine ait kestane renkli at(a) binip

Zarf fiillerdeki birleşikleşme eğiliminin güçlü olduğunu destekleyen bir örnek nesne konumundayken mutlaka ek alan iyelikli adların yükleme durumu eki almamış bir örneğine rastlanmasıdır.

56. *kızıl kanım : töküti : kara terim : yügürti* (T 52/D 2)

kızıl kanım(1) dökerek kara terim(i) akıtarak

Sıfat fiiller:

³⁴ Macarca ve Danca “singular pronominal anaphora” (tekil adıl argönderimleri) örnekleri için bkz. Dayal (2011, 160).

57. *él étmiş* (O B 4)

il (ülke) düzenlemiş”

58. *bilig bilmez kişi* (KT G 7)

bilgi bilmez kişi

59. *bark étgüçi : bediz : yaratıgma : bitig taş : étgüçi* (KT K 13)

kabir düzenleyici nakış yapan yazıt taş düzenleyici

60. *bo bitig : bitigme* (KT G 13)

bu yazı(yı) yazan

Yazıtların yazarları aynı zamanda askeri komutanlardır ve konuları gereği yazıtlarda çok sayıda askeri ifade bulunmaktadır. Bunların çok tekrarlanmaktan dolayı kalıplaştığı ve birleşikleşmeye gittiği gözlenmektedir:

61. *sünüş bolsar : çerig : éter³⁵ erti* (KÇ B 9)

savaş olsa (olduğunda) asker organize ederdi

62. *sü éltim* (T 18)

asker sevkettim

63. *sü yorıtdım* (T 25)

asker ilerlettim

Askerlik, devlet yöneticiliği, güç sahibi olmak ile yakından ilgili olan ad (unvan) almak, bulmak, vermek yapılarında *at* “ad, unvan” genellikle eksizdir.

64. *inim : kül tegin : er at bultı* (KT D 31)

kardeşim Kül Tegin er ad(ı) buldu

Bunlar dışında çok tekrarlanan kalıplaşmış ifadelerde de birleşikleşme görülmektedir:

65. *teñri : bilig bértök için* (T 6)

Tanrı bilgi (akıl, bilinç) verdiği için

Yazıtların sınırlı söz varlığı içinde iki kez ettirgen yapılmış örnekler çok değildir. Bulunabilen bir örnek *yarattur-/yaratıt* olabilir. Geçişsiz *yara-* eylemi {-t-} ekiyle *yarat-* şeklinde geçişli yapılmış, ikinci bir ettirgenlik eki {-tur-, -(I)t} almıştır. Aşağıda eylemin üç biçimine örnek verilmiştir:

66. *yeme : yaramatın* (MÇ D 10)

yine yararlı olmayarak

67. *özüm : olortokuma : tört : bulımdaıku bodunug : étdim yarattım* (BK K 9)

³⁵ Orhon Türkçesinde *ét* eylemi bir katkısız eylem değil “düzenlemek, organize etmek” anlamlarında bir eylemdir.

kendim (tahta) oturduğumda dört taraftaki halkı düzenledim yarattım (yararlı hale getirdim)

68. *içreki : bedizçig : idti... : añar adınçig : bark.....yaratırdım* (BK K 14)
(saray) tebasından nakkaş gönderdi ... ona muhteşem kabir yarattırdım
(yaptırdım). Eylemin *yaratturtum* biçimi ile (KT G 12)

Çift ettirgenlik eki alan bu örnekte EDİCİ, yani kabri yapan *añar* “ona” verme durumu almıştır. Çağdaş Türkçede de geçişli bir eylemden yapılmış ettirgen çatıda işin yaptırıldığı kişinin, yani etken cümledeki öznenin verme durumuna geçmesi söz konusudur. Bu değişim aynı cümlecik (clause) içinde birden fazla yükleme durumlu öge bulunamama kısıtına bağlanır (Göksel ve Kerslake, 2005, 158). Bu örnek, çağdaş Türkçedeki kısıta benzer bir kısıtın Orhon Türkçesinde de olduğuna ve eksiz adın tümüyle birleşikleşip durumsuz (caseless) kalmadığına işaret etmektedir (bu konudaki kuramsal tartışma için bkz. bu çalışmanın 1.4.8.4. bölümü). Benzer bir örnek *sogdak : tavgaçka : seleñede : bay balı'k : yapıtı bértim* “Soğud ve Çinliye Selenge’de Bay Balık(ı) yaptııverdim” olabilir, ama çağdaş Türkçede olduğu gibi cümle, “Soğud ve Çinliler için” veya “Soğud ve Çinliler tarafından” şeklinde iki anlama da gelebilir.

Erdal, geçişli bir eylemin iki adı veya adılı nesne olarak alabileceğini; bu yapılarda yalın olan ikinci adın, yükleme durumundaki birinci adın neye dönüştüğünü anlattığını söyler. Yazıtlardan *özümün öñrä bñña başı itti* “beni binbaşı (olarak) gönderdi” (MÇ K 6), *äki kızın tapıg berti* “İki kızını haraç (olarak) verdi” (MÇ B 4-5) örneklerini verir. Ayrıca *yarat-* ‘yaratmak’ ve *ata-* ‘atamak’ eylemlerinin de çift nesne ile kullanıldığını söyler (Erdal, 2004, 420). Burada iki nesneli eylemlerle kastedilen çift geçişli eylemler, yani bir doğrudan nesne, bir de dolaylı nesne alan eylemler değil, çift doğrudan nesneli gibi görünen kullanımlardır. Bu nesne görünümündeki adlardan biri eylemden önce gelir ve yalın (eksiz) addır, diğeri ise yükleme durumu eki taşır.

Yazıtlarda çok sayıda geçen balbal dikme kullanımları bu tartışma açısından oldukça ilginçtir.

69. *alp erin : ölorüp : balbal : kılı : bértim* (BK G 7)
Alp erini (/erlerini) öldürüp balbal kılıverdim

70. *alp : erin : balbal : kışdı* (O B 3)
Alp erini (/erlerini) balbal kıldı

71. *ulug : oglum : agrıp : yok bolça : k'og : seşünüg : balbal : tike : bértim*
(BK G 9)

Büyük oğlum hastalanıp ölünce (mezarına) General Ko'yu (Kog'u?)
balbal dikiverdim.

Erdal “Eylemler, birincisi yükleme, ikincisi yalın durumda iki doğrudan nesneyi yönetebilirler, *kirkiz xaganig balbal tikdim* (KT) örneğinde olduğu gibi.” diyerek Eski Türkçede bir eylemin çift doğrudan nesne alabileceğini kabul eder. Bununla birlikte, “Öbür yandan *balbal tik-* Orhon Türkçesinde sözlükbirimleşmiş bir ifade de olabilir (lexicalised phrase)” diye not düşer. Erdal, adsoylu biçimin önüne ‘as’ “olarak” ekleyerek çevirirsek, “Kirkiz hükümdarını insansı dikili taş olarak diktim” cümlesini elde edeceğimizi söyler (Erdal, 2004, 363).

Bu çalışmada, bir cümlecikte (clause) birden fazla doğrudan nesne olamayacağı kabul edilecektir. Erdal’ın “sözlükbirimleşme” olarak terimleştirdiği ikinci olasılık birleşikleşme (incorporation) terimine karşılık gelmektedir. Aşağıda açıklanan sebeplerle bu eylemlerin tam birleşikleşme (incorporation) özelliği göstermedikleri tespitiyle, üçüncü bir açıklama getirilmeye çalışılacaktır.

Balbal sözcüğü *balbal kış-*, *balbal kıl-*, *balbal tik-* şeklinde üç şekilde görölmektedir. Olayın doğası gereği kendisini temsil eden balbalı dikilen kişi belirlidir ve yükleme durum eki almıştır. Hiçbir örnekte balbal ile eylem arasına başka bir öge girmemiştir. Ancak bu giremeyeceği anlamına gelmez. Günümüz Türkçesindeki gibi araya *ml* soru parçacığı (clitic) girebiliyorsa tam bir birleşiklikten bahsedilemez. Eğer bu dilin konuşurlarından birine aşağıdaki cümlenin kurallı olup olmadığını sorabilseydik kurallı bulur muydu?

72. *alp : erin : balbal mu : kışdı*
Alp erini (/erlerini) balbal mı kıldı?

Balbal örneğinde bu sorunun yanıtı olabilecek yukarıdaki gibi bir örnek (incelenen yazıtlarda) bulunmamaktadır ama benzer bir örnekte (*kagan kış-*) araya öge girmesine rastlanmaktadır:

73. *kagan mu kışayin tedim* (T 5)
“[Elteriş’i] kağan mı kılalım?” dedim

74. *özüm ök : kagan kışdım* (T 6)
Ben, kendim [Elteriş’i] kağan kıldım

Görüldüğü gibi *kış-* yardımcı eylemi ile kullanılan başka bir ad öbeği arasına *mu* girebilmektedir. Bu örnekler için tam birleşiklik ile tam üye konumu arasında oldukları, yani birleşik-görünümlü oldukları görüşü savunulabilir. Ancak günümüz Türkçesinde birleşik-görünümlü olarak analiz edilen AÖ'ler geçişsiz yapılar oluştururken *balbal dik-* örneği doğrudan nesne almaktadır, geçişlidir.

Başka bir analiz bu adların eksiltili belirteç olabileceğidir. Dikkat edilirse bu ifadeler çevrilirken İngilizce '*as*', Türkçe '*olarak*' eklenmesi gerekmektedir: "...i balbal (olarak) dikti". Bu bağlamda *kagan olor-* eylemi üzerinde durulabilir. *olor-* "otur-" eylemi tek başına "(tahta) oturmak/çıkma, hâkim olmak" anlamlarında çeşitli kereler geçer. Ör:

75. *türk kagan çak : elig yıl : olormiş* (MÇ K 4)
Türk kağan tam elli yıl (tahtta) oturmuş

Bununla birlikte yer yer *kagan olor-* şeklinde kullanımlara rastlanmaktadır.

76. ... *üze : kagan : olortum : olortokuma* (BK D 2)
üzerine kağan oturdum, oturduğumda

Burada bir eksiltili ifade var gibi görünmektedir: "kagan (olarak) oturdu". Aynı şey yukarıdaki çift yükleme durumlu nesne var gibi görünen yapılar için de savunulabilir.

Çift doğrudan nesneli gibi görünen başka bir örnek şudur:

77. *için : taşın : adınçığ : bediz : urturtum* (KT G 12)
içini dışını muhteşem nakış vurdurdum (işlettim)

Bu örnekte *bediz* "nakış" sözcüğü sıfat (*adınçığ* "muhteşem") aldığı için eylemle tam bir birleşiklik içinde olamaz. Birleşik-görünümlülük özelliklerine de uymamaktadır. Cümle, incelenen yapılardan en çok katkısız eyleme uygun görünmektedir. Ancak Orhon Türkçesinde *ur-* eyleminin katkısız eylem olarak kullanımının olup olmadığı ve *bediz* sözcüğünün cümlede yüklemcil özellik taşıyıp taşımadığı soruları şu an için yanıtız görünmektedir.

Eksiz adların çift geçişli ve ettirgen eylemlerle kullanıldığı bazı cümleler şunlardır:

bér- "ver-" ile:

78. *kagan at : bonta : biz : bértimiz* (KT D 20)
kağan ad(ını) burada biz verdik

ı(d)- “gönder-” ile:

79. *arkış : tırkiŝ : ısar* (KT G 8)
kafile-kervan gönderirse(n)

kelür- “getir-” ile:

80. *kağaç : kaganta : bedizçi : kelürtüm* (KT G 11)
Çin kağan(ın)dan süslemeci getirdim

tokıt- “dokut-, dövdür-” ile:

81. *beñgü taş : tokıtdım* (KT G 12-13)
ölümsüz taş dokuttum (hakkettirdim, oydurdum)

bitit- “yazdır-” ile:

82. *beñgü taş : tokıtdım : bititdim* (KT G 13)
ölümsüz taş dokuttum yazdırdım

kigür- “sok-” ile:

83. *yavlak : kigürtün* (KT D 23, BK D 19)
kötülük saktun

Örneklerin incelenmesi tüm konu/etkilenen rolündeki eksiz adların aynı yapıda olmadığı sonucuna götürmektedir. Orhon Türkçesindeki eksiz adların bir kısmı birleşiklik, bir kısmı birleşik-görünümlülük özellikleri göstermektedirler. Birleşiklik özellikle zarf fiiller ve sıfat fiiller için söz konusudur. Geri kalan bir kısmı ise gerçek üye özellikleri göstermektedirler, dolayısıyla yapısal olarak da nesne konumunda oldukları düşünülebilir. Öyle ise Orhon Türkçesinde yükleme durumunun düz adlar için (iyelik eki almayan ve adıl olmayan) eksiz olduğu, {+(X)g} yükleme durumu ekinin asıl işlevinin nesneyi imlemek, öznenen ayırmak olduğu sonucu ortaya çıkar.

4.2. Geçişsiz Eylemler ve Atadıkları Rol Açısından Ayrımları

Geçişsiz eylemler eylemin tek üyeli olduğu, yani sadece özne alan eylemlerdir. Eylemin üyesine atadığı role göre geçişsiz eylemler ikiye ayrılmaktadır: YÜKLEMESİZLER³⁶ (unaccusatives) ve ÖZEGEÇİŞSİZLER³⁷ (unergatives). ETKİLENEN/KONU

³⁶ “Yükleme durumu atamayan” anlamında önerilmiştir. İmer, Kocaman ve Özsoy (2013) *unaccusative* için “ayrık geçişsiz” ve *unaccusative verb* karşılığı olarak “tümleçli geçişsiz eylem” karşılıklarını önermişlerdir. Bu karşılıklar orijinal addan oldukça uzaklaşmış olmalarının yanı sıra türetilme mantığı açısından da farklılaşmışlardır. *unaccusative* DURUM ile ilgili bir kavramdır. Bu

(patient/theme) rolünde olmasına rağmen cümlede özne işlevi taşıyan ve yalın durum alan eylemlere, yükleme durumu (accusative) alamayan anlamında YÜKLEMESİZ, tek üyeli olup üyesi EDİCİ (agent) rolünde olan eylemlere ise özegeçişli (ergative) özelliği göstermeyen anlamında ÖZEĞEÇİŞSİZ denir. Bu eylemlerin birbirlerinden ve geçişli eylemlerden farkları ve sözdizim ağacındaki yerleri alanın önemli tartışma başlıkları arasındadır (Chomsky 2015b; Trask, 2013; Adger 2003; Fromkin ve diğ. 2000; Carnie 2013).

Geçişsiz eylemlerin kendi içinde YÜKLEMESİZ (unaccusative) ve ÖZEĞEÇİŞSİZ (unergative) olarak ikiye ayırdıkları düşüncesi dilbilim tarihi için de yeni sayılabilecek bir gelişmedir. 1970'lerde dilbilimciler EDİCİSİZ EDİLGEN (impersonal passive) kavramını ve neden bazı eylemlerin EDİCİLİ EDİLGEN yapılabılırken bazılarının yapılamadığını tartışmaktaydılar. Tartışmalar geçişsiz eylemlerin anlambilim ve sözdizim açısından farklı iki sınıfa ayrıldığı düşüncesine yol açtı. Bu tartışmalarda İngilizce gibi bazı dillerden farklı olarak geçişsiz bazı eylemlerin de edilgen yapılabildiği Türkçenin de önemli bir yeri vardı. Bu çalışmada YÜKLEMESİZ ve ÖZEĞEÇİŞSİZ olarak çevrilen *unaccusative* ve *unergative* terimlerine ilk kez Perlmutter tarafından yazılan bir makalede (1978) rastlanır³⁸. Bu makalede Perlmutter, *Unaccusative Hypothesis* “Yüklemesiz Varsayımı”nı ortaya atar. Bu varsayıma göre geçişsizler kendi içlerinde ikiye ayrılmakta ve bu ayırım anlambilim tarafından belirlenmekte, sözdizim tarafından gösterilmektedir. Bu tarihten sonra diğer diller ve özelden Türkçe üzerine birçok çalışma yapılmış, Perlmutter’ın tezlerine eleştiriler getirilmiş, bazı tezleri yetersiz bulunarak genişletilmiş ama sonuçta geçişsiz eylemlerin kendi içinde sözdizim açısından farklı iki gruba ayrıldığı tezi çeşitli dillerden toplanan verilerle büyük ölçüde doğrulanmış ve benimsenmiştir.

çalışmada *unaccusative* teriminin *accusative* “yükleme durumu” teriminden türetilmiş olduğu göz önünde bulundurularak Türkçe karşılığında DURUM adından türetilmiş bir terim tercih edilmiştir.

³⁷ “Özegeçişli durumu atamayan” anlamında önerilmiştir. İmer, Kocaman ve Özsoy (2013) *unergative* için “özneli geçişsiz” karşılığını önermişlerdir. Bu karşılık *unaccusative* için önerilen “ayrık geçişsiz” terimi ile aradaki ilişkiyi göstermediği gibi *özne* terimi kullanım amacı açısından sorunludur. Ayrıca türetme mantığı açısından orijinal terimden farklılaşmıştır. *unergative* DURUM ile ilgili bir kavramdır. Bu çalışmada *unergative* teriminin *ergative* “özegeçişli” teriminden türetilmiş olduğu göz önünde bulundurularak Türkçe karşılığında DURUM adından türetilmiş bir terim tercih edilmiştir. Türkçede bulunmayan bir durum olan *ergative* için “özegeçişli” karşılığı ise İmer, Kocaman ve Özsoy (2013) tarafından önerilmiştir.

³⁸ Perlmutter makalenin notlarında terimlerin adlarının Geoffrey Pullum tarafından konulduğunu belirtir.

Geçişsiz eylemler tek üye atarlar ve o üye cümlede özne görevinde bulunur. Ancak ÖZEĞEÇİŞSİZ eylemlerin atadıkları üyeler EDİCİ/DENEYİMLEYEN rolünderken YÜKLEMESİZ eylemlerin atadıkları üyeler ETKİLENEN/KONU rolündedir.

Örneğin “Ayşe koştu” cümlesinde *Ayşe* koşma eyleminin edicisidir, etkilenen bir varlık ise yoktur.

84. *koş-*

<u>Edici</u>
AÖ

Şekil 8: Özegeçişsiz *koş-* Eyleminin $\emptyset$ Çizelgesi

Buna karşılık “Çiçek soldu” cümlesinde *çiçek* özne olmasına rağmen solma eyleminin edicisi değil, etkilenenidir.

85. *sol-*

<u>Etkilenen</u>
AÖ

Şekil 9: Yüklemesiz *sol-* Eyleminin $\emptyset$ Çizelgesi

Görüldüğü gibi yüklemesiz eylemlerin özneleri eylemden etkilenen olmaları nedeniyle anlambilimsel olarak nesne tanımına uymaktadırlar.

YÜKLEMESİZ eylemler etken çatılı olmalarına rağmen etkilenenin özne görevine gelmesi açısından edilgen cümlelere çok benzerler. Bu nedenle bazı kaynaklarda bu eylemlere özden gelen edilgen (inherently passive) adı verilmiştir (Carnie 2013). Aynı bağlamda farklı okullarda yüklemesiz eylemlerin “Sıfır ($\emptyset$) biçim birimini alan edilgen fiiller” olarak da adlandırıldığı görülmektedir (Kara, 2016). Bu eylemlere yüklemesiz adının verilmesinin nedeni anlam açısından nesne olmalarına rağmen üyelerine yükleme durumu (accusative case) atamamalarıdır.

86. Buz eridi.

87. Gemi battı.

88. Dinamit patladı.

89. Bebek doğdu.

90. Adam öldü.

Örneklerde görüldüğü üzere yüklemesiz eylemlerin özneleri edici (fail/agent) değildir. Özne olmalarına rağmen örneğin buzun erime üzerinde, geminin batma konusunda hiçbir inisiyatifi yoktur, tamamen edilgendirler. Öznenin insan olduğu örneklerde bile özne eylemin edicisi değildir, eylem öznenin başına gelmiştir. Buz ve gemi, rolleri açısından eylemin etkileneni, konusu (patient/theme) konumundadırlar. Aynı cümlelerin genellikle edici eklenerek kurulması da mümkündür. İngilizcede ve benzer dillerde eylemde görünen bir biçim değişikliği olmayabilir (Ör: *The ice melted*. “Buz eridi” ile *Ali melted the ice* “Ali buzu eritti” cümlelerinde eylemde ettirgen çatıyı gösteren bir biçim değişikliği gözlenmez). Türkçede ise eylem genellikle oldurgan çatıdadır, edici özne olurken yüklemesiz eylemlerin özneleri nesne olur ve yükleme durumu alabilir:

91. Ahmet buzu eritti.
92. Düşman gemiyi batırdı.
93. İşçi dinamiti patlattı.
94. Ayşe Ahmet’i doğurdu.
95. Katil adamı öldürdü.

Bazı dillerde geçişsiz eylemler hiçbir koşulda edilgen yapılamaz. Çünkü edilgen çatıda nesne özne konumuna yükselir, nesne yoksa özne konumuna yükselecek öge kalmaz ve edilgen çatı olamaz. Ancak Türkçe gibi dillerde özegeçişsiz eylemler, başka bir deyişle bir edicisi olan ama nesnesi olmayan eylemler edilgen yapılabilmektedir. Yüklemesiz eylemlerin özegeçişsiz eylemlerden ayrıldığı asıl noktalardan biri budur. Yüklemesiz eylemlerin genel kural olarak edilgen yapılamayacağı varsayılır³⁹. Örneğin:

96. *Bu hastanede çok doğuldu.
97. *Savaşta çok öldü.

Bunun nedeni zaten edilgen bir eylemin ikinci bir kez edilgen yapılmasının mümkün olmamasıdır.

Geçişsiz eylemler edicilik (agentivity) dışında anlamına, görünüşüne (aspect) ve olay yapısına göre sınıflandırılmış, bazı eylem sınıflarındaki eylemlerin yüklemesiz, bazı

---

³⁹ Genel kuralın istisnası olarak Türkçede geniş zaman kullanılarak ve özellikle [insan +] öznelerde yüklemesiz eylemlerin de edilgen yapılmasının örnekleri bulunmaktadır. Ör: *Bu vatan için ölünür*. Dikkat edilirse bu cümlede bir isteyerek ölme, edicilik ve istem hissedilmektedir.

eylem sınıflarındaki eylemlerin ise özegeçişsiz olduğu, bazılarının ise arada olduğu ve iki tarafın özelliklerini de taşıdıkları savunulmuştur. Dillerarası genel kabul gördüğü şekliyle durum değişimi (change of state) eylemleri; *büyü-*, *hastalan-*, *yaşlan-*, *öl-*, vb. ve yer değişimi (change of location) eylemleri; *gel-*, *gir-*, *var-*, vb. yüklemesiz iken hareket biçimi (manner of motion) *yürü-*, *koş-*, *gül-*, vb. eylemleri özegeçişsizdir. Yer değiştirme eylemleri insan özneli olsa bile öznenin kendi istemiyle hareket edip etmediği bilinemez. Örneğin “Ahmet geldi” cümlesinde Ahmet’in hangi yolla geldiği belli değildir, sadece sonuç olarak geldiği anlaşılmaktadır. Bu eylemler edicisiz ve istemsiz de olabilir, örneğin; ses, haber, mektup, koku gelmesi gibi. Eylemin kendisi bir edici gerektirmemektedir. Özegeçişliliği belirlemede edicilik yerine YAKIN SEBEP (immediate cause) kavramı önerilmiştir (Rappaport-Hovav ve Levin, 2000). Benzer şekilde içeriden başlatmalı (internally instigated) ve dışarıdan başlatmalı (externally instigated) kavramları kullanılmıştır (Nakipoğlu-Demiral, 2001). Geçişsiz eylemlerin sınıfını belirlemede sadece edicili (agentive) olma değil, eylemlerin anlam ve görünüşlerine göre başka ölçütler de önerilmiştir.

4.2.1. Yüklemesiz ve Özegeçişsiz Eylemleri Ayırt Etme Ölçütleri

Geçişsiz eylemlerden yüklemesiz olanlarla özegeçişsiz olanların ağaç yapılarının farklı olduğunu destekleyen bazı sözdizimsel özellikler görülmekte ve tanılama için bazı ölçütler önerilmektedir. Ancak bu özellikler ve tanılama ölçütleri dilden dile değişmektedir. Aşağıda bir kısmına değinilen ölçütler ve ilgili tartışmalar için genel sözdizim başvuru kaynakları yanısıra şu çalışmalara başvurulabilir: Sorace (2000), Rappaport-Hovav ve Levin (2000), Nakipoğlu-Demiral (2001), Acartürk ve Zeyrek (2010), Baturay ve Meral (2018).

Bazı dillerde bitmişlik görünümünde yüklemesizlerde *olmak*, özegeçişsizlerde *etmek* (/sahip olmak) anlamı veren yardımcı eylemler gerekmesi ayırım ölçütleri arasında başta gelenidir. Bu ayırım Türkçede olsaydı örneğin *erimiş oldu* diyebilirken *koşmuş oldu* diyemeyip onun yerine *koşmuş etti* dememiz gerekecekti. Bu fark günümüz İngilizcesinde de görülmemekte, tüm eylemler üye yapısına bakılmaksızın bitmişlik görünümü için *have* yardımcı eylemini almaktadır, ancak çağdaş İngilizcenin başlarında yüklemesizler, Latin dillerinde olduğu gibi, *be* “ol” yardımcı eylemini almaktaydılar (Radford, 1997), bu ayırım zaman içinde ortadan kalkmıştır.

Çağdaş Türkçe için kendi yapısına uygun sözdizimsel ve anlambilimsel ayırt edici ölçütler öne sürülmüştür. Örneğin bitmişlik görünümü ve ortaç (sıfat fiil) için ortak kullanılan *-mİş* eki alabilme bir ayırt edici ölçüt olarak önerilmiştir. ÖZEĞEÇİSSİZ eylemler Türkçede rahatlıkla edilgen yapılırken YÜKLEMESİZ eylemler genellikle edilgen yapılamazlar ve öznenin eklenti olarak belirtildiği “tarafından” yapısını taşıyamazlar:

98. *Sonbaharda çiçekler tarafından solundu.
99. *İkinci dünya savaşında insanlar tarafından öldü.
100. *Yarışmacılar tarafından tepeden düşüldü.

Türkçe geçişsiz eylemlerin hangi sınıfa girdiğini belirlemek için sözdizimsel sekiz ve anlambilimsel dört ölçütten bileşik bir sonuç çıkaran bir yazılım üretilmiştir (Acartürk ve Zeyrek, 2010). Bu ölçütlerden sözdizimsel olanların çoğu, aynı yapılar kullanılmadığı ya da örneğine rastlanmadığı için, Orhon Türkçesi için uygulanamaz ancak içlerinden {-mİş} ile eylemden yapılan ortaçların (participle) yüklemesiz eylemler için (solmuş çiçek vb.), özeğeçişsizlere oranla (*gülmüş çocuk) daha geçerli olduğu savı denenebilir. Bu biçimbirim geçişli eylemlerde ya dış üyenin (öznenin) nitelenmesi için iç üyeye (nesneye) eklenir, ya da iç üyenin edilgen biçimine eklenebilir. Her durumda bir iç üye (nesne) gerektirmektedir. Yazılımın çıktıklarına göre sözdizim ölçütleri içinde en tutarlı olan ve yüklemesiz eylemleri en iyi ayırt eden {-mİş} ortacıdır (Acartürk ve Zeyrek, 2010).

Geçişli eylemden yapılan ortaç için yazıtlardan aşağıdaki örnek verilebilir:

101. *igidmiş : kaganıñın : savın : almatın* (KT G 9)
[seni] beslemiş kağanının sözünü tutmadın

Bu yapının geçişsiz eylemlerde de genellikle yüklemesiz eylemlerle kullanıldığı görülmektedir. Aşağıdaki alıntılanan cümlede arka arkaya yüklemesiz eylemlerden yapılmış ortaçlar kullanılmıştır:

102. *élsiremiş : kagansıramış : bodunug : küñedmiş : k^uladmış : bodunug : tür^ük : törösün : ıçgınmış : bodunug* (KT D 13)
ilsiz (vatansız) kalmış, kağansız kalmış halkı, (kadın ve erkek) köle olmuş halkı, Türk töresini (devletini, düzenini) yitirmiş halkı

Yer değişimi gösteren *bar-* “git” eylemine {-mİş} biçimbiriminin eklendiği örnekler bulunmaktadır:

103. *y r sayu : barmış : bodun*(BK D 22)
yer sayarak (mec. her yere) gitmiş halk

Yönlendirilmiş hareket (directed motion) eylemlerine örnek olarak *toğıt-* “yere bak-,
mec. utanmak, ümitsiz olmak vb.” ile oluşturulmuş bir ortaç  rneği tespit edilmiştir:

104. *toğıtmış : közi : yügerü körti* (BK D 2)
yere bakmış gözü yukarı baktı

Anlambilimsel  l tler; SONUÇLU (telic), İSTEMLİ (volitional), DINAMİK (dynamic),
YöNLENDİRİLMİş HAREKET (directed motion) olma  l tleri Orhon Türkçesinde de
Çağdaş T rkedekine benzer sonuçlar vermektedir. Yüklemesiz eylemlerin bu
 l tlerden sonuçluluk özelliğini taşıması, istemli olmaması, özegeçişli eylemler için
de tersi olması beklenmektedir. Beklentiye uygun olarak yüklemesiz eylemlerin
genellikle SONUÇLU (telic), özegeçişsiz eylemlerin genellikle SONUÇSUZ (atelic)
olduğu, yüklemesiz eylemlerin istemsiz, özegeçişli eylemlerin ise genellikle istemli
olduğu görülmektedir. Ancak edicisiz olup sonuçsuz eylemler de bulunmaktadır.
Örneğin *y g r-* “ak-” eylemi bir yandan SONUÇSUZ öbür yandan EDİCİSİZDIR:

105. *kanığ : suva : y g rti* (KT D 24)
kanın su gibi aktı

İlginç olan başka bir nokta *y g r-* eyleminin Orhon Türkçesinde aynı zamanda
koşmak karşılığı kullanılmış olmasıdır. İki şekli de içine alacak şekilde hızla hareket
etme anlamı taşıdığı söylenebilir. Öyleyse hareket biçimi (manner of motion)
eylemlerine giren, dolayısıyla özegeçişsiz olması gereken bu eylemin öte yandan
yazıtlarda geçmese de *y gr k*, *y g r k* biçimleri Orta Türkçede (Erdal, 1991) ve
y r k biçimi (atlar ve müzik makamı için sıfat) günümüz Türkçesinde
bulunmaktadır. Ayırt etme aracı olarak kullanılan ve ortaç yapan {-Ik} biçim
biriminin geçişsiz eylemler içinde yüklemesiz eylemleri (*soluk*, *s n k* gibi) seçtiği
savunulmuştur. Yazıtlardan bu biçimbirimin eklendiği yüklemesiz eylemlere örnek
olarak *tor-* “zayıf olmak, güçsüz düşmek” eylemi verilebilir. İncelenen yazıtlarda
ekimli biçimine rastlanmayan bu eylem *-uk* ekiyle sıfat olarak bulunmaktadır: *ati* :
toruk : *azukı* : *yo k erti* “atı zayıf, aızığı yok idi” (KT D 39), *toruk buka* “zayıf boğa”
(T 6).

4.2.2. Yüklemesiz ve Özegeçişsiz Eylemlerin Sözdizim Ağacında Gösterimi

Anlambilim kavramı olan rollerin ve eylemlerin sözlükbirim özelliklerinin sözdizimi etkilediğini söylemiştik. Geçişsiz eylemlerle kurulan cümlelerin yayımlandıktan sonraki görünüşleri aynı olsa da türetim süreçlerinin, dolayısıyla sözdizim ağacında gösterildikleri yapıların da farklı olduğu düşünülmektedir.

Yüklemesiz eylemlerin öznelerinin ağaca nesne olarak, yani eylemin kardeşi olarak girdiği ve sonra cümlenin öznesi görevini yüklenmeye daha uygun bir ad öbeği bulunmadığından ve cümle öznesiz bırakılamayacağı (EPP kuralı) için ağaçta yukarıya taşındığı, burada konumundan dolayı yalın durum (nominative) atandığı öne sürülmüştür. Yüklemesiz adı da zaten buradan gelmektedir. Eylem nesnesine yükleme durumu atayamaz.

Radford (1997), İngilizce için bazı cümle yapılarında yüklemesiz eylemlerin öznelerinin eylemden sonra gelebildiğini, yani normalde nesnenin olduğu konumda bulunabildiğini söyler. Örneğin: “There arose *an unfortunate misunderstanding*” (Radford, 1997). Bu durum yüklemesiz eylemlerin tek üyesinin aslında ağaca nesne olarak girdiği savını desteklemektedir. Türkçede taşıma işlemi uygulanmamış bir cümlede özne başta, nesne eylemin önünde ve eylem sondadır. Yüklemesiz eylemlerin belirsiz öznelerinin nesne gibi yükleme yakın durduğu, yer belirtecinin arkasından geldiği görülür. Oysa özegeçişsiz özneler yerlerinde kalabilmektedir:

106. Evden bir çığlık geldi.

107. *Bir çığlık evden geldi.

108. Bir köpek eve koştu.

Yazıtlarda da yüklemesiz eylemin öznesinin eyleme yakın olduğu, yer belirtecinden sonra geldiği görülmektedir:

109. *tavgaç : kaganta : işiyi : liken : kelti* (KT K 12)
Çin kağandan İşiyi Liken geldi

110. *toglada : oguz kelti* (T 15/G 8)
Togla'da Oğuz geldi

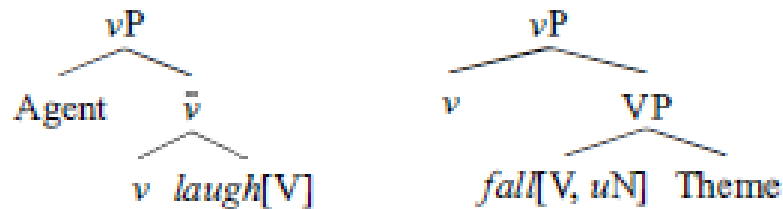
Roller ile öbek yapıları arasında sıkı bir ilişki olduğunu, bir bebeğin dil edinirken her eylem için başka bir sözdizim ağacı benimsemesinin zor olacağını (Linking Problem) savunan dilbilimciler tarafından ortaya atılan “ θ -Atama Tektipliği Varsayımı” (Uniformity of θ -Assignment Hypothesis - UTAH) yüklemle üyeleri arasındaki

aynı rol ilişkilerinin sözdizimsel olarak aynı yapı ilişkileriyle temsil edileceğini öngörür (Adger, 2003; Culicover, 2009; Radford, 1997). Başka bir deyişle bu varsayıma göre hangi cümle yapısında, hangi çatıda olursa olsun edici, etkilenen, hedef gibi roller sözdizim ağacında aynı yerde bulunur, sonra güdülenerek başka yerlere taşınabilir. Bu varsayım tüm dilbilimciler tarafından benimsenmemektedir. Bu varsayımı benimseyenlere ve katkısız eylemin (light verb/küçük v) varlığını kabul edenlere göre:

- a. eÖ'nün AÖ kızı > Edici
- b. EÖ'nün AÖ kızı > Konu
- c. E'nün İÖ kızı > Hedef

olarak yorumlanır (Adger, 2003, 139). Türkçede ilgeç öbeği yerine verme durumu almış AÖ'den bahsedebiliriz. Dolayısıyla cümle yayımlandığında özne görevinde görünen ama ETKİLENEN/KONU rolünde olan edilgen cümlenin veya yüklemesiz eylemin ağaçtaki yeri EÖ içindedir, başka bir deyişle nesne konumundadır. Daha sonra özne boş kalamayacağı için bu üye önce öznenin ilk konumuna oradan da ZÖ'ye (TP) taşınır. Minimalist Program'a göre Z (T) bir özellik olarak üstünde [yalın] durumu taşır ve özne ile birleştiğinde bu durumu özneye atar. Katkısız eylem ise normalde üstünde [yükleme] durumu taşır ve nesne ile birleştiğinde bu durumu özneye atar. Ancak yüklemesiz bir yüklem söz konusu olduğunda ya yapıda katkısız eylemin bulunmadığını, ya da katkısız eylemin durum özelliğinden yoksun olduğunu kabul etmemiz gerekir.

Adger özegeçişsiz *laugh* “gül-“ eylemi ile yüklemesiz *fall* (“düş-”) eylemlerinin sözdizim ağacına ilk girişlerini aşağıdaki gibi gösterir (2003, 140):

Şekil 10: Yüklemesiz ve Özegeçişsiz Eylemlerin Sözdizim Ağacında Gösterimi

David Adger. *Core syntax: A Minimalist Approach* (Oxford: Oxford University Press, 2003), 140.

Görüldüğü gibi *göl-* eyleminde eylemin edicisi söz dizim ağacına özne konumunda, yani katkısız eylemin göstericisi konumunda girerken; ikinci ağaçta *düş-* eyleminden etkilenen varlık ağaca nesne konumunda, yani eylemin kardeşi olarak girer. Bundan sonra taşıma işlemi ile yukarıya, zaman öbeğinin göstericisi konumuna taşınır. Taşıma işlemlerinden sonra iki cümle aynı görünür.

Aşağıda yazıtlarda geçen yüklemesiz *öl-* eylemi analiz edilmiş ve ağacı çizilmiştir. Aradaki farkın görülmesi için oldurgan çatıdaki edicili versiyonu (*ölör-* “öldür”) ile karşılaştırmalı ağaç çizimine yer verilmiştir. Sözdizim ağacında gösterim, farklı görüşler ve tartışmalar için sözdizim başvuru kaynaklarına başvurulabilir (Adger, 2003; Culicover, 2009; Radford, 1997) vb.

öl- “öl-”

111. *ataçım ölti* (O Ek 7)
babacığım öldü

Ölme eylemi üzerinde öznenin hiçbir etkisi olmadığı, öznenin eylemin etkileneni olması nedeniyle sözdizim ağacı aşağıdaki aşamalardan geçerek oluşur:

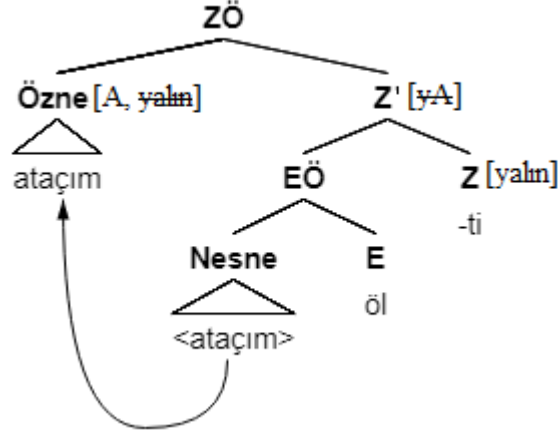
- Özne ağaca nesne konumunda (eylemin kardeşi olarak) girer.
- Eylem yüklemesiz olduğu için nesne burada yükleme durumu alamaz.
- Özne konumu boş olduğu ve bu konumu dolduracak daha uygun ve daha yakın bir üye olmadığı için nesne özneye taşınır.
- Z (zaman/T tense) tarafından özneye yalın durum atanır.

Minimalist programda önemli bir yeri bulunan katkısız eylem (küçük v) katmanının yüklemesiz eylemlerde ve edilgen çatıda bulunup bulunmadığı tartışma konusudur. Katkısız eylem aralarında Adger’ın da bulunduğu bir kısım dilbilimci tarafından doğrudan ettirgen (causative) çatı ile ilişkilendirilmektedir. Bu düşünce kabul edildiğinde edici bulunmayan yüklemesiz eylemlerin ağaçlarında katkısız eylem katmanının bulunmaması gerektiği savunulabilir. Çünkü edicili cümlelerde özne ağaca katkısız eylemin göstericisi (specifier) olarak girer. Aynı zamanda yapısal olarak atanan yükleme durumu katkısız eylem tarafından nesneye atanır. Yüklemesiz eylemlerde ise özne edici olmadığına ve nesnesi yükleme durumu alamadığına göre katkısız eylem katmanının olmadığı sonucu çıkarılabilir. Adger, Yansıtma Hiyerarşisi’ni (Hierarchy of Projections) uygulamak adına yüklemesiz eylemlerde de katkısız eylem (küçük v) katmanının korunması gerektiğini ama bu katkısız eylemin

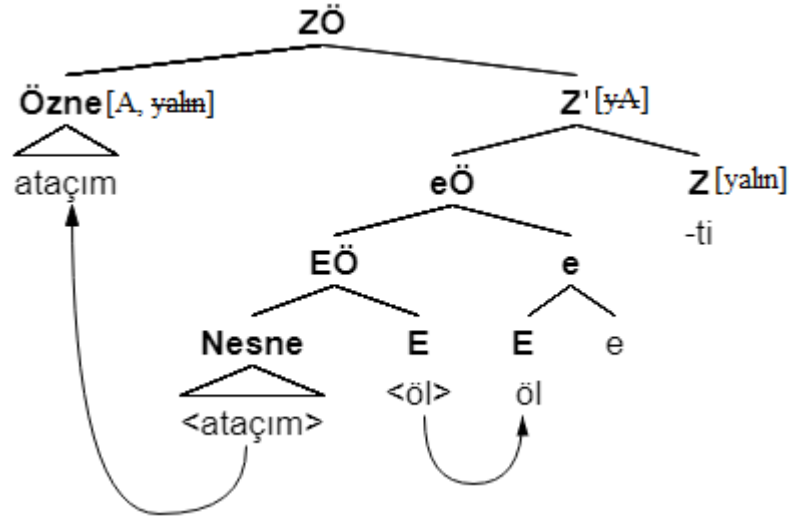
bir göstericisi olmadığını ve yükleme durumu özelliği olmadığı için durum ataması yapmadığını savunur (Adger, 2003, 147, 223).

Katkısız eylem katmanının olmadığını varsayırsa ağaç şöyle görünür:

Şekil 11: ataçım ölti Cümlesinin Sözdizim Ağacında Gösterimi (Katkısız Eylem Olmaksızın)

Katkısız eylem katmanının olduğu ama katkısız eylemin göstericisinin ve yükleme durumu özelliğinin olmadığı kabul edilirse ağacın görünümü şöyle olur:

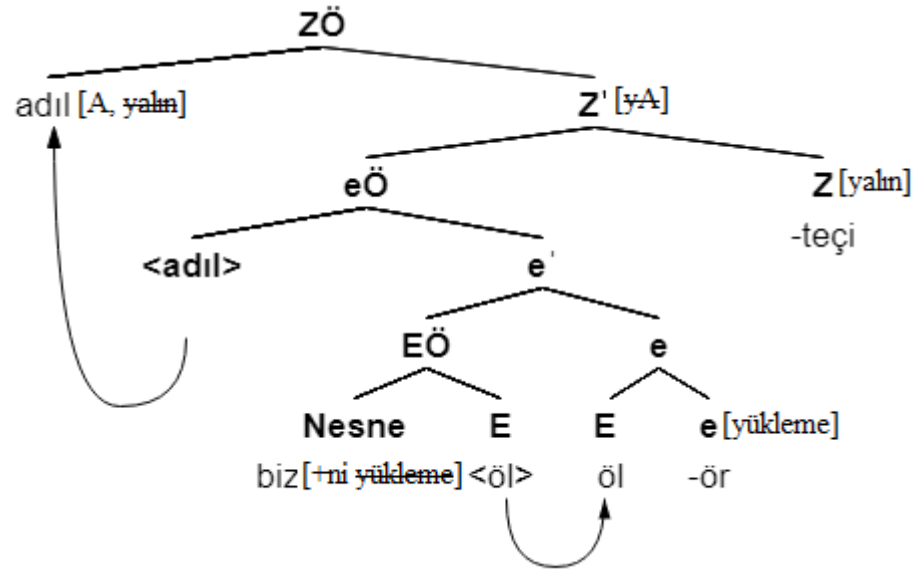
Şekil 12: ataçım ölti Cümlesinin Sözdizim Ağacında Gösterimi (Katkısız Eylemli)

Özneye Z (T) budağı tarafından yalın durum (nominative case) ataması yapılır. Dolayısıyla öznenin aldığı durum ağaçtaki yerinden kaynaklanan, yapısal bir durumdur. Eylemin yüklemesiz olmasından dolayı ağaca nesne olarak girmesine rağmen *ataçım* öbeğine *öl-* eylemi YÜKLEME DURUMU atayamaz. Ancak bir çatı değişikliği ile eylem EDİCİLİK özelliği kazanırsa YÜKLEME DURUMU atayabilir.

Aşağıda karşılaştırma için aynı eylemin oldurgan çatılı ve yüklemeli biçimine yer verilmiştir.

ölör- “öldür-”

112. *bizni : ölörteçi* (T 30/K 6)
bizi öldürecek

Şekil 13: *bizni ölörteçi* Cümlesinin Sözdizim Ağacında Gösterimi

4.2.3. Yazıtlardan Yüklemesiz Geçişsizlere Örnekler

yit- “yit-, kaybol-”

113. *kara : bodunum : öltünj : yitdiñ* (MÇ D 5)
sıradan halkım öldün, yittin

uç- “(ruhu) uç-, (mecazen) öl-”

114. *kañım kağan : uçdı* (MÇ K 12)
babam kağan uçtu/öldü

kal- “kal-”

115. *biñ yunt : kalmış tümen : koñ : kalmış* (MÇ B 9)
bin at kalmış on bin koyun kalmış

tüş- “düş-”

116. *ol at anta : түşди* (KT K 4)

o at orada düştü

tüş- “düş-” eyleminin edicili versiyonları da bulunmaktadır. Bunlarda anlam farklıdır ve günümüz Azeri kullanımı gibidir: *ben evgerü : tüşeyin* “ben eve ineyim/döneym” (T 30), *evime : tüşdümm* “evime indim/döndüm” (MÇ G 5).

bat- “bat-”

117. *yaruk batar : erkli* (MÇ D 1)
güneş batar iken

agrı- “hastalan-”

118. *ulug : oglum : agrıp* (BK G 9)
büyük oğlum hastalanıp

karı- “yaşlan-”

119. *kaşgan : kagan : elinte : karıp* (KÇ B 3)
Kaşgan kağan ilinde (ülkesinde) yaşlanıp

tu- “kapan-”

120. *k^oögmen : yolu : bir ermiş : tumiş teyin* (T 23)
Kögmen yolu tekmiş, kapanmış

törö- “türe-”

121. *kişi oğlu : k^oop : ölgeli : törömiş* (KT K 10)
insan oğlu hep ölümlü türemiş (yaratılmış)

tüke- “tüken-, bit-”

122. *barça : tükep : teze* (MÇ G I 1)
hepsi tükenip kaçıp

kız- “kız-, kızar-”

123. *örtçe kızıp* (T 40/B 5)
ateş gibi kızıp

yüğüür- “ak-” ve *yat-* “yat-”

124. *kaniņ : suvça : yüğüürti : süņüküņ : tağça : yatdı* (KT D 24)
kanın su gibi aktı, kemiğin dağ gibi yattı (yığıldı)

kel- “gel-, ak-, kop-” eyleminin cansız özne ile yüklemesiz örnekleri:

125. *közde : yaş kelser : tida : köñülte : sıgıt : kelser : yanturu : sakıntım* (T 40/B 5)

gözden yaş gelse durdurarak gönülden feryat gelse döndürerek
(bastırarak) düşündüm

126. *yalavaçı : edgü : savı : ötügi : kelmez tēyin* (BK D 39)

elçisi, iyi sözü, dilekleri gelmez diye

127. *tün udısıkım : kelmedi : küntüz : olorsıkım kelmedi* (T 12/G 5)

gece uyuyasım gelmedi gündüz oturasım gelmedi

Bu eylem köklü eylemler dışında addan eylem yapan ve dönüşmek, olmak anlamı veren {+Ad} ve yoksun kalma anlamı veren {+sIrA} ekiyle yapılan eylemler bu kategoride sayılabilir. Bu eylemlerden bazıları yazıtların sınırlı sözvarlığı içinde çekimli eylem biçiminde görülmez, sıfat fiil (participle) olarak bulunur: *ëlsiremiş : kagansıramış : bodunug : küñedmiş : k “ilsiz (vatansız), kağansız kalmış halkı, (kadın ve erkek) kul olmuş halkı” (KT D 13). Bunların bazılarının oldurgan çatıda edicili biçimleri çekimli eylem olarak bulunur: *ëlligig : ëlsiretdimiz : kaganlıgıg : kagansıratdımız* “illiyi ilsiz (vatansız) bıraktık, kağanlıyı kağansız bıraktık” (KT D 18).*

yokad- “yok ol-”

128. *[tür^ük : bodun] yokadu : barır : ermiş* (KT D 10)

[Türk halkı] yok olup gider imiş

{+lAn} biçimbirimiyle yapılan ve durum değişimi gösteren eylemler de bu listeye eklenebilir:

kanlan- “hanlan-, kağanlı olmak”

129. *türk bodun : kanin bulmayin : tavgaçda : adrılı : kanlantı* (T 2/B 2)

Türk halkı hanını bulamayıp Çin’den ayrıldı, hanlandı

Bunlar dışında bir ad veya adsoylu sözcük ve *bol-* “ol-” yardımcı eylemiyle oluşturulan ve durum değişimi gösteren eylemler yüklemesiz, *kıl-* “et-, yap-” yardımcı eylemiyle oluşturulan eylemler ise geçişlidir. *bol-* yardımcı eylemi için birçok örnek arasından *yagı bol-* “düşman ol-”, *yavlak bol-* “kötü ol-”, *yok bol-* “yok ol”, *kul bol-* “kul ol”, *karı bol-* “yaşlı ol-” sayılabilir. Ayrıca *kör-* “gör-” eylemi ile emgek “emek, eziyet, çile”, *edgü* “iyi, iyilik”, *edgü beñi* “neşe, mutluluk” sözcüklerinden oluşan birleşik eylemler de bu sınıftadır.

Görüldüğü gibi yüklemesiz (unaccusative) örnekler geleneksel özne tanımı ile örtüşmemekte, anlambilimsel olarak daha çok nesne rolüne uymaktadır. Bu örneklerde özne olarak görünen ve yalın durum (nominative case) alan ad öbeğinin aslında sözdizim ağacına NESNE konumundan girdiği ama EPP (yaklaşık karşılığıyla her cümlecüğün bir öznesi olma zorunluluğu) nedeniyle kendisinden daha yukarıda özne olmaya daha uygun bir ad öbeği olmadığı için özne konumuna taşındığı düşünülmektedir.

Yüklemesiz (unaccusative) yapısı edilgen yapıya benzemektedir. İkisinde de özne konumunun boş kalmaması için aslında nesne olan öge ağaçta taşınarak özne konumuna yükselmektedir.

4.2.4. Özegeçişsiz (Unergative) Örnekler:

yan- “dön-”

130. *yantımız* (T 28/K 4)
döndük

tez- “kaç-”

131. *oguz : tezip* (BK D 38)
Oğuzlar kaçıp

yel- “acele git-, atı dört nala sürmek”

132. *kⁱün yeme : tün yeme : y^elü : bardımız* (T 27/K 3)
gündüz de gece de acele ederek gittik

udı- “uyu-”

133. *tün : udımadım : küntüz : olormadım* (BK D 22)
gece uyumadım, gündüz oturmam

ögir- “kıvan-”, *sevin-* “sevin-”

134. *tür^k : begler : bodum : ögirip : sevinip* (BK D 2)
Türk beyler, halk kıvanıp sevinip

Alanyazınında yayımlama (emission) eylemlerinin (ses, ışık, koku, madde yayma) hangi gruba girdiği tartışmalıdır. Bu eylemlerin hepsini aynı grupta toplamak yerine öznenin edici olmasına izin vermesine göre ayırım yapılabilir. Yazıtlarda hem davul

hem geyik için kullanılabilen *et-* eylemi yüklemesiz, boğa için kullanılan *böle-* eylemi özegeçişsiz olarak değerlendirilebilir:

et- “gümbürdemek, böğürmek”

135. *üze : teñri.....kövürgesi : eterçe : ança.....tagda : sıgun : etser* (BK 3, 4, 5)
yukarıda gök .....davulu gümbürdercesine, ...dağda geyik böğürse

böle- “böğür-”

136. *toruk bu^ukalı : semiz bu^ukalı : irakda böleser⁴⁰* (T 5-6)
cılız boğa ile semiz boğa uzakta böğürse

Görüldüğü gibi geçişsiz eylemlerin bu türünde eylemin tek üyesi edicidir. Nesne almazlar ve etkilenen/konu rolleri atamazlar. Bununla birlikte şaşırtıcı biçimde özegeçişsiz eylemler hem Türkçede, hem de başka dillerde, nesne konumunda EŞSOYLU (cognate) bir AÖ alabilmektedirler. Genellikle nesneden önce bir niteleyici bulunmaktadır. İngilizceden örnekler: *laughed a hearty laugh* “candan bir gülüş güldü”, *died a painful death* “acı verici bir ölüm (ile) öldü” (Fromkin ve diğ., 2000, 126). Orhon Türkçesinde de bunun örneklerine rastlanmaktadır. Örneğin *süle-* “ordu sevk etmek, sefere çıkmak” ve *sünüş-* “savaş-“ eylemleri yazıtlarda birçok kez geçişsiz olarak görülürken birkaç örnekte kökteş nesne ile kullanımına rastlanmaktadır:

süle- “sefere çık-” ve *sünüş-* “savaş-” geçişsiz:

137. *kamağı : beş otuz : süledimiz : üç yegirmi : sünüşdümüz* (KT D 18)
tamamı yirmi beş [kez] sefer ettik on üç [kez] savaştık

süle- “sefere çık-” *sü* “asker, ordu” ile:

138. *ulug sü : eki yegirmi : süledim* (KT D 18)
büyük ordu on iki [kez] sevkettim

sünüş- “savaş-” *sünüş* “savaş” ile:

139. *eki ulug : sünüş : sünüşdüm* (BK D 34)
iki büyük savaş savaştım

yakala- “sınır çek-” *yaka* “sınır” ile:

---

⁴⁰ Okunuşu ve anlamı tartışmalı olan bu eylem burada Ölmez 2015’ten farklı okunmuş, *mele-* eylemi benzeri *böle-* biçiminde ses taklidi bir sözcük olarak anlaşılmıştır.

140. *yaka : anta : yakaladım* (MÇ G 2)
sınır orada sınırladım

yayla- “yazı geçirmek-” eylemi de geçişsiz olmasına rağmen bir kez kökteş yay eylemi ile kullanılır:

141. *yay anta : yayladım* (MÇ D 8)
yaz[1] orada geçirdim

4.3. İki ve Üç Üyeli Eylemler

Bunlar eylem tümleyeni olarak. yükleme durumlu veya eğik durumlu bir nesne alan eylemlerle bir doğrudan, bir de dolaylı nesne alan eylemlerdir.

4.3.1. İkinci ve Üçüncü Üyenin Alabileceği Durumlar

Birinci üyenin (özne) ve ikinci üyenin (nesne) durumları yapı tarafından atanır. Bazı görüşlere göre üçüncü üyenin (dolaylı nesne) durumu da yapı tarafından atanır. Ancak eylemin sözlükbirim kütüğünden gelen durum atamaları yapının atadığı durumun üzerine yazılabilir.

142. *kör-* 1 “gör-, mec. yaşa-”

<u>Deneyimleyen</u>	Konu
AÖ	AÖ

Şekil 14: Yükleme Durumu Atayan *kör-* (1) Eyleminin θ Çizelgesi

Yukarıdaki örnekte konu rolündeki yani görme eylemine konu olan, görülen varlık cümlede nesne görevine gelecek ve ağaçtaki yerinden dolayı kendisine yükleme durumu atanacaktır. Bu durum atamasına yapısal durum denir.

143. *kör-* 2 “bak-, -nin egemenliğini kabul et-, -e itaat et-”

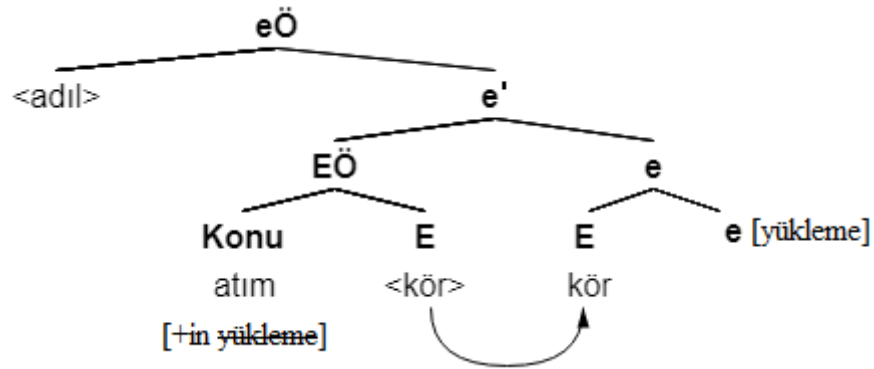
<u>Edici</u>	Konu
AÖ	AÖ _[Yönelme]

Şekil 15: Eğik Durum Atayan *kör-* (2) Eyleminin θ Çizelgesi

Yukarıdaki örnekte ise eyleme konu olan varlık ağaçta diğer örnekle aynı yerde yer alacak ve yerinden dolayı kendisine yükleme durumu atanacak ama eylemin sözlükbirim kütüğünde üzerine atadığı durum yapısal yükleme durumunun üstüne yazılacaktır. Bu şekilde sözlükbirim kütüğündeki özellikten gelen duruma sözlükbirimsel durum (lexical case) adı verilir.

kör- 1 “gör-, mec. yaşa-” anlamıyla:

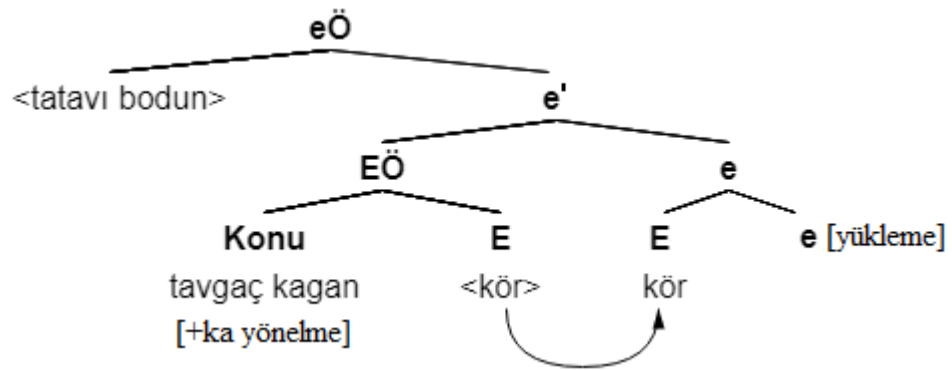
144. *atımın : körtüm* (S 8)

Şekil 16: *atımın körtüm* Cümlesinin Sözdizim Ağacında Gösterimi

kör- 2 “bak-, -nin egemenliğini kabul et-, -e itaat et-”

145. ~~tatavı~~ : *bodun : tavgaç kaganka : körti* (BK D 39)

Şekil 17: *tavgaç kaganka körti* Cümlesinin Sözdizim Ağacında Gösterimi

4.3.2. Yükleme Durumlu Bir Nesnesi Olan Eylemler

Bu eylemler ya geçişli ya da ettirgenlik eki alarak geçişli hale gelmiş eylemlerdir. Bu eylemler çok sayıda olup aşağıda bir kısmı örnek olarak verilmiştir.

bas- “bas-, baskın yap-”

146. *oguz yağı : ordog : basdı* (KT K 8)
Düşman Oğuzlar karargâhı bastı.

kötür- “yükselt-, kaldır-”

147. *tür^{ik} : bodunuğ : atı küsi : yok bolmazun : teyin : kañım kaganıg : ögüm
katunug : kötürmiş* (KT D 25)
Türk halkının adı ünü yok olmasın diye babam kağanı anam hatunu yükseltmiş

İki konumlu eylemlerden bir öznesi ve yükleme durumlu bir doğrudan nesnesi olanlar büyük ölçüde günümüz Türkçesi ile benzerdir. Bununla birlikte hem biçimbirimler hem de sözlükbirimler bazında farklılıklar görülmektedir. Önemli farklılardan biri nesnenin yükleme durumunda aldığı ekin iyelik ekli AÖ’ler ile iyelik eksiz düz AÖ’ler için ve adıllar için farklı olması; iyelik ekli nesnelere $\{+(I)n^{41}\}$ eki alırken iyelik eksiz düz adların $\{+(X)g\}$, adılların ise $\{+nI\}$ eki almasıdır.

148. *ol savıg : eşidip* (T 12/G 5)
o söz+YÜK işitip
o sözü işitip

savıg: sav + (X)g

149. *ol savın : eşidip* (T 22/D 5)
o söz+3Kİ+YÜK işitip
o sözünü işitip

savın: sav + I + (I)n

150. *on ok süsin* (T 43/B 8)
on ok ordu+3Kİ+YÜK
On ok ordusunu

---

⁴¹ Ekin yazılışında bazen n^1 bazen n^2 harflerinin kullanıldığı ama genellikle ön ünlülü n harfinin kullanıldığı görülmektedir. Aşağıdaki örnekte arka arkaya gelen iki satırda aynı sözcüğün eki farklı n harfleri ile yazılmıştır: *savımın : tüketi : eşidgil* (KT G 1) *bo savımın : edgüti : eşid* (KT G 2). *savımın, kaganın, ağin, kanın* gibi yazımlara rastlanmakla birlikte ön ünlüden sonra arka ünlülü ek gelmemektedir.

süsin: sü + sI + (I)n

151. *savımın* : *tüketi* : *êşidgil* (KT G 1)
Sözümü sonuna kadar dinle

savımın: sav + I(m) + (I)n

152. *bizni* : *ölörteçi* (T 30/K 6)
biz+YÜK öldürecek
bizi öldürecek

bizni: biz + nI

153. *tür^{ik}* : *begler* : *bodun* : *bonı* : *êşidiñ* (BK K 8)
Türk beyler[i], halk[ı], bunu işitin

bonı: bo + nI

Doğrudan nesne konuşanın bağlamdan anlaşıldığını düşündüğü durumlarda düşürülebilir. Yazıtlarda buna birçok örnek bulunmaktadır. Örneğin:

kazgan- “kazan-” geçişli, doğrudan nesne alan bir eylemdir. Yazıtlarda hem nesneli hem de nesnesi düşmüş örneklerine rastlanmaktadır:

154. *bonça* : *törög* : *kazganıp* (KT D 30)
Bunca töreyi (devleti, düzeni) kazanıp

155. *êltəriş kagan* : *kazganmasar* : *udu ben özüm* : *kazganmasar* (T 54-55/D 4-5)
êltəriş kağan kazanmasa sonra ben kendim kazanmasa(m)

Eylemlerden bazılarının biçimleri aynı olmakla birlikte geçişli ve geçişsiz kullanımları olabilir. Bu, aslında anlamın biraz farklı olmasından kaynaklanmaktadır. Aynı şekilde bazı eylemler nesnelere farklı durum ekleri atayarak farklı anlamlar kazanabilirler (ör. *kör-* “-i gör/-e bak”). Bu eylemlere sözdizim açısından eş sesli iki ayrı eylem gibi yaklaşmak gerekmektedir.

Orhon Türkçesindeki bazı eylemler günümüz Türkçesiyle hem ses hem anlamca aynı olmalarına rağmen nesnelere farklı durum ekleri atıyor olabilirler. Bunun ilk akla gelen örneği *bin-* “bin-” eylemidir. Günümüz Türkçesinde nesnesine yönelme durumu atayan *bin-* eylemi yazıtlarda yükleme durum ekleri ile ve eksiz olarak kullanılmaktadır.

bin- “bin-”

{+(X)g} eki ile

156. *kül tegin : azman akıg : binip : oplayu tegdi*
Kül Tegin Azman kır [at]ı binip boğa gibi saldırdı

{+(I)n} eki ile (iyelik eklerinden sonra)

157. *alp şalçı : ak atin : binip* (KT D 40)
Alp Şalçı[nın] ak atını binip

bazen eksiz:

158. *kül tegin : başgıl boz at : binip* (KT D 37)
Kül Tegin alını akıtmalı boz at binip

159. *külü çor : özlüki : yegren at : binip* (KÇ D 15)
Külü Çor kendisi kestane at binip

bir yerde ilgeç ile:

160. *at üze : bintüre* (T 25)
at üste (üstüne) bindirerek

bin- eylemi günümüz Türkçesinde iki anlamda kullanılmaktadır. Birincisi atın üstüne çıkmayı, ikincisi ise atı sürmeyi anlatmaktadır. Bunlardan birincisinin yönelme durumlu ad öbeği veya İÖ (PP) alması, ikincinin ise yükleme durumu alması beklenir. Eski Türkçede muhtemelen böyle olduğu, iki eylemin durum ekleriyle ayrıldığı fakat çağdaş Türkçeye gelirken durumların birleştiği, yani iki eylem için de aynı durumun (yönelme) kullanılmaya başlandığı düşünülebilir.

Ettirgenlik eki alarak geçişli hale getirilmiş eylemlere örnekler:

161. *başlıgıg : yüküntürmiş : tizligig : sökürmiş* (KT D 2)
Başlıyı secde ettirmiş, dizliyi diz çöktürmüş

162. *bo tür^uk bodun ara : yarıklıg yağıg : ...türmedim : tügünlüg atıg*
yügürtmedim (T 54/D4)
bu Türk halk(ı) arasına silahlı düşman [gir]dirmedim (sokmadım)
dügümlü atı koşturmadım ([düşmanın] savaş simgesi olarak kuyukları
dügümlenmiş atlarını halkın arasında koşturmadım)

163. *örgin : bonta : yaratıtdım : çıt bonta : tokıtdım : bıy yıllık : tümen künlük*
: bitigimin : belgümin : bonta yası taşka : yaratıtdım : tolku : taşka : tokıtdım
(Tar B 2-3)

taht burada kurdurdum çit (sınır) burada dokuttum (çektirdim) bin yıllık
tümen (on bin) günlük yazımı belgemi burada yassı (düz) taşta yaptırdım
yekpare taşta dokuttum (işlettim)

4.3.2.1. Konaklama Eylemleri Yükleme Durumu İlişkisi

Yazıtların dili ile günümüz Türkçesi arasındaki ilginç farklardan biri yerleşme, konaklama anlamı taşıyan eylemlerle birlikte kullanılan yer gösteren AÖ'lerin her zaman eğik durumlar ile değil, sıkça yükleme durumu ile gösteriliyor olmasıdır. Bu kullanım, bugünkü Türkçede eklentilerle (yer belirteçleri) aynı biçimbirim yani bulunma durumu ile gösterilen AÖ'lerden bazılarının aslında eylemin üyesi ve doğrudan nesnesi olduğunu destekleyici bir argüman oluşturabilir.

Uzun (2000, 143), *otur-* eyleminin eş biçimli fakat farklı yapıları iki kullanımına şu şekilde dikkat çeker: “Dolaylı tümleç görevindeki AÖler, eğer birer eklenti olarak görülecekse, sorun yoktur; tıpkı ZÖler gibi başa aşama kaydettirmezler. Örneğin, odada, (41)de gösterildiği gibi yapıya bir eklenti olarak girecektir” der ve (41) “büyük bir şevkle odada kitap oku-” örneğini verir. Görüldüğü gibi kitap okuma eylemi ile *oda* arasında yapısal bir ilişki bulunmamakta, *oda* sadece eylemin yapıldığı yeri göstermektedir, bu nedenle geleneksel dilbilgisi adlandırması ile dolaylı tümleç, işlev olarak belirteç, yapı açısından eklentidir. Uzun, *otur-* eyleminin “yaşamak, ikamet etmek” anlamı için aynı şeyin söylenemeyeceğini belirtir:

Ne var ki, kalmalı dolaylı tümleçler her zaman (41)de olduğu gibi seçmeli değildir. Bazı eylemler kalmalı dolaylı tümleç görevindeki öğeleri, tıpkı geçişli eylemlerin nesne görevindeki ad öbeklerini gerektirmesi gibi gerektirir. Örneğin 'yaşamak, ikamet etmek' anlamındaki *otur-* eylemi için kalmalı dolaylı tümlecin yapıda bulunması zorunludur, yani (42)de olduğu gibi seçmeli olamaz:

(42)

Ali *(Ankara'da) oturuyor

Eğer (42)deki dolaylı tümleç yapıda bulunmazsa, *otur-* eylemi başka bir sözlüksel anlam taşıyor olur veya başka bir eylemdir. (Uzun, 2000, 143-144)

Görüldüğü gibi aynı biçim birim ile işaretlenmiş olmalarına rağmen yer gösteren iki adın cümle yapısındaki yerleri farklıdır⁴².

Yazıtlarda bulunma durumu ezici çoğunlukla eylemin yerini ve {-Dok} ile birlikte başka bir eyleme oranla zamanını gösterir (zaman gösteren öğeler genellikle verme durumundadır). Aşağıdaki örnekte de bulunma durumu eki ile işaretlenen *yış* sözcüğü *sünüş* “çarpış-” eyleminin yapıldığı, gerçekleştiği yeri gösteren bir eklentidir.

164. *kaganin : birle : soña yışda : sünüşdümüz* (KT D 35)
kağanı ile Soña dağ[ın]da çarpıştık

⁴² Uzun bu farka dikkat çekmekle birlikte geleneksel adlandırmayı izleyerek hem zorunlu hem de seçmeli öğeleri DOLAYLI TÜMLEÇ olarak adlandırmaya devam etmektedir.

165. *bêş yêgirmike ..... taygan : kôlte : têriltim* (MÇ G 3)
on beşinde ..... Taygan Göl’de toplandım

Ancak yaşamak, iskân etmek anlamındaki *olor-* “otur” eylemi söz konusu olduğunda yer gösteren ad oturma eyleminin nerede yapıldığını göstermemekte, eylemin anlamını tamamlamaktadır (bkz. Taylan, 2015, 139). Çağdaş Türkçede bulunma durumu ile kullanılan konaklama, yerleşme, ikamet etme eylemleri yazıtlarda yükleme durumu ekli veya eksiz yer adı alabilmektedirler. Çağdaş Türkçede de yükleme durumu ile kullanılan; *bir yeri mesken tutma, mesken edinme, kaplama, işgal etme, iskân etme* gibi bazı eylemler bulunmaktadır.

Şöyle bir ayırım yapılabilir: Bir AÖ eylemin gerçekleştiği yeri gösteriyorsa ve yer gösteren AÖ cümleden çıkarıldığında cümlede eylemin nerede gerçekleştiği bilgisi dışında bir eksilme ve bozulma olmuyorsa eklentidir. Ancak AÖ eylemin bir parçası ise, eksikliğinde eylemin anlamı bozuluyor veya eylem başka bir anlama geliyorsa eylemin üyesidir. Yazıtlarda bulunma/ayırılma durumu ile işaretlenmiş, yer belirteci işlevinde olan AÖ’lerin eklenti olarak kullanıldığı birçok cümle bulunmaktadır. Ör:

166. *bars beg : erti : kagan at : bonta : biz : bêrtimiz*(KT D 20)
Bars bey idi kağan unvan[ını] burada biz verdik

167. *ol at anta : ölti* (KT D 33)
o at orada öldü

168. *ol ay : bêş yêgirmike : keyre : başı : üç birküde : tatar : birle : kata :*
tokıdım (MÇ D 6)
O ay[in] on beş[in]de Keyre Başı Üç Birkü’de Tatar ile sert çarpıştım

169. *yurtda : yolta : yatu kaltaçı : ertiñiz* (KT K 9)
yurtta yolda yatıp kalacak idiniz (mec. ölecektiniz)

Görüldüğü gibi adıl, özel ad ve cins adı olarak yer belirteçleri bulunma durumu ile eylemin gerçekleştiği yeri göstermektedir. Bütün bu örneklerde eylemin yerini gösteren adlar dolaylı tümleç/belirteçtir.

Buna karşılık, zaman zaman yükleme durumuyla veya eksiz tümleyen ile yerleşme bildiren eylemler şunlardır: *kon-* “konakla-, yerleş-”, *olor-* “otur-, yaşa-, yerleş-”, *kışla-* “kışı geçir-”, *yayla-* “yazı geçir-”.

olor- “otur-, yaşa-” yükleme durumu ekli örnekler:

170. *çugay kuzin : kara kumug : olorur : ertimiz* (T 7/B 7)
Çugay[in] kuzeyini Kara Kum’u mesken tutmuş (oturur) idik

171. *ürünj : begig kara bulukug : anı olormuş* (MÇ D 10)
Ürün Beg'i, Kara Buluk'u, Anı [ırmağını] mesken tutmuş (oturmuş)

eksiz örnekler:

172. *ötüken : yer : olorup : arkış : térkiş : ısar : neş buşun yok ötüken : yış : olorsar* (KT G 8)
Ötüken yer[i] mesken tutup kervan gönderirsen hiç sorunun yok. Ötüken dağ[ı] mesken tutarsan

173. *tür^{ik} : kagan : ötüken : yış : olorsar* (KT G 3)
Türk kağan Ötüken dağ[ı] mesken tutarsa (oturursa)

kon- “konakla-” yükleme durumu ekli örnekler:

174. *ol yerimin : suvumın : konar köçer ben* (Tar B 4)
o yerimi suyum konar göçerim

eksiz:

175. *bériye : çugay : yış : tögültün : yazı konayin : tésar* (BK K 5)
güneyde Çugay dağ, Tögültün ova yerleşeyim dersen

Bir yerde *kontur^{ur}tamuz* şeklinde tamamlanan “*tabarda : ko...*” şeklinde bulunma durumunu izleyen bir eylem görülür ama burada *kontur-* eylemi olduğu kesin değildir.

kışla- “kışla-” yükleme durumu ekli:

176. *ötüken irin : kışladım* (MÇ D 7)
Ötüken[’in] kuzeyini (kuzeyinde) kışladım

yükleme durumu eksiz:

177. *amga korıgan : kışladokda* (BK D 31)
Amga kalesi[nde] kışladı[ımız]da
178. *amga korıgan : kışlap* (KT K 8)
Amga kalesi[nde] kışlayıp

4.3.3. Eğik Nesneli Eylemler

İki konumlu eylemlerden bir kısmı eğik (oblique) nesne alan eylemlerdir. Günümüz Türkçesinde de hararetle tartışmaların konusu olan bu eylemler bir özne ile bir eğik nesne almaktadır. Eğik nesnelere ile dolaylı nesnelere biçim olarak aynı görünümde olabilirler. Bazı özellikleri ile üç konumlu eylemlerin dolaylı nesnesine benzerlik taşırlar ancak üç konumlu eylemler bir doğrudan nesne ve bir dolaylı nesne (tipik

olarak hedef/goal) alırken bu tür iki konumlu eylemler en azından görünen bir ikinci nesne taşımamaktadırlar. Eğer bu nesnelere dolaylı nesne olarak kabul edilirlerse açıklanmaları zorlaşır, birincil bir öge bulunmadan ikincil bir ögenin bulunması, cisimleri sayarken birinciyi atlayıp ikinciye geçmek gibi, akıl karıştırıcıdır. Aşağıda bu sınıftaki eylemlerden bazılarının ağaç yapısında örtük bir doğrudan nesne ve açık bir dolaylı nesne barındıran üç üyeli eylemler olabileceğine dair alternatif bir çözümleme önerilecektir.

Orhon Türkçesinde {+kA} biçimbirimi ile gösterilen verme durumuna ek olarak; anlamca yönelme bildiren (genellikle bir durum kabul edilen ve yönelme durumu eki gibi adlarla anılan) bir grup ek vardır. Bu kullanımda yazıtlardaki örneklerde {+gArU, +rU} biçimbirimi ile “yönelme durumu⁴³” görülür. Gramer kitaplarında genellikle durum imi kabul edilen bu eki Clauson durum kabul etmez. Örneklere bakıldığında geçişsiz eylemlerle yön bildiren eklentilerin genellikle bu yönelme (durum) eki ile imlendiği görülmektedir: *basml : yagıdıp : evimerü bardı* “Basmıl düşman olup evime (karargahıma) gitti” (MÇ G 4). Hareket yönü göstermek için kullanılan diğer bir yol son takılardır: *üküşı seleşe : kudi : bardı* “çoğu Selenge(’den) aşağı gitti” (MÇ D 4). *çik tapa : yorıdım* “Çik tarafına ilerledim” (MÇ D 7).

Yazıtlardaki örneklerde genel bir eğilim olarak konum bildiren eklentilerin (yer tümleci/dolaylı tümleç veya belirteç) bu yönelme (durum) eki ve son takılarla sağlandığı, verme durumu ekli adların ise daha çok eylemin anlamını tümleyen ögeler olduğu, birçok örnekte verme durumu imli bir ögenin eksikliğinde eylemin ya geçişsiz olarak ya da yükleme durumlu bir nesne ile başka bir anlam kazandığı görülmektedir. Ayrıca verme durumu üç üyeli eylemlerin dolaylı nesnesi konumundadır. Ancak zaman gösteren eklentiler hemen hemen her zaman verme durumu ile imlenir. Bunun dışında eylemin kimin yararına yapıldığını gösteren ögeler de verme durumu ile imlenir.

Şu örnek ilk ses dışında taşın yıpranması nedeniyle okunamaz, tahminen *bar-* eylemi ile tamamlanır: *anı suvkə bardırmız* (T 27). Aynı satırda sonra gelen eylem de *bar-* eylemidir: *anı suvkə bardırmız : ol suv k“udi : bardımız*. Eğer birincinin de *bar-* olduğu kabul edilirse birinci verme durumu, ikinci son takı ile imlenmiş olur. *bar-* (Türkiye Türkçesindeki biçimiyle *var-*) Orhon Türkçesinde *gitmek* anlamındadır, *varmak, ulaşmak, erişmek* anlamlarında değildir. Fakat bu örnekte “Anı ırmağına

⁴³ Çağdaş Türkçede bu ekin kalıntıları *içeri, dışarı, yukarı, taşra* gibi çok az örnekte yaşamaktadır.

vardık (eriştik). İrmaktan aşağı gittik” şeklinde çevrilebilir. Bu okuma doğru kabul edilirse durum eki değiştirilerek anlam farkı oluşturulmuş olur.

Temel anlamı hareket gösteren, dolayısıyla geçişsiz olan bazı eylemler verme durumlu nesne ile yakın ama farklı ve genellikle mecaz anlamlar ile kullanılmaktadır:

kir- “gir” eylemi verme durumu ile bir kavme katılmak, sığınmak anlamında kullanılır.

179. *oguz : tezip : tavgaçka : kirti* (BK D 38)

Oğuz kaçıp Çinlilere katıldı (sığındı)

180. *on okka : kirti* (MÇ K 11)

on ok’a katıldı (sığındı)

181. *sınarı : bodun .....ka : kirti* (MÇ D 7)

yarı halk ....’a girdi

Görüldüğü gibi *kir-* “gir” eylemi bu örneklerde bir halkın başka bir halka katılması, onlara sığınması anlamında kullanılmaktadır. Bu şekliyle konum tümleci (locative) olmaktan çok eylemin anlamını tamamlamaktadır. *kir-* eylemi “oguz kirti” şeklinde bir hedef olmadan kullanılsa katılma, sığınma anlamı kazanmayacaktır.

tüş- (2)

182. *evime : düşdüm* (MÇ G 5)

evime (karargahıma) indim (döndüm)

tüş- eylemi düşmek anlamı ile geçişsizdir. Verme durumlu bir tümleyen ile buradaki anlamını kazanmaktadır, tümleyen olmadığında anlamı değişecek, yere düşmek anlamı kazanacaktır: *ol at anta : düşdi* “o at orada (yere) düştü / öldü (KT K 4). Bir yerde verme durumuyla düşme anlamı bulunur: *ügüzke : düşdi* “ırmağa düştü(ler)” (T 16/G 9).

olor- “(tahta) otur-” eylemi aşağıda arka arkaya ilki verme durumlu, ikincisi son takılı olarak kullanılmıştır.

183. *neñ yılsıg : bodunka : olormadım : içre : aşsız : taşra : tonsuz yavız*

yavlak : bodunta : üze : olortum (KT D 26)

refah içindeki halka hâkim olmadım içi aşsız, dışı giysisiz, berbat, kötü

halktan üste hâkim oldum

olor- eylemi verme durumlu bir tümleyeni olmazsa basit oturma eylemini anlatacaktır. Nitekim aşağıdaki örnekte bu anlamdadır:

olor- “otur-”

184. *ol savıg : eşidip : tün udısıkım : kelmedi : küntüz : olorsıkım kelmedi* (T 12/G 5)

o sözü işitip gece uyuyasım gelmedi gündüz oturasım gelmedi

Bunlar dışında:

teg- “değ-, dokun-, saldır-” eylemi en tutarlı olarak verme durumu ile kullanılan eylemlerden biridir. *teg-* eyleminin zarf fiil eki alarak kalıplaşmış ve son takı olmuş *tegi* “kadar” (sözcük çevirisiyle *değerek*) sözcüğü de nesnesine verme durumu atar.

Bazı örneklerde *teg-* nesnesi belirtilmeden kullanılır, bu örneklerde hedef bağlamdan anlaşılmaktadır.

teg- “değ-”

185. *yüzüñe : başıña : bir tegmedi* (KT D 33)
yüzüne başına bir (tanesi) değmedi

186. *ödiñe kümi : tegdök : üçün* (BK D 29-30)
ödüne küni değdiği (karıştığı) için

teg- “eriş-”

187. *sü eltdim şantun balıkkı taloy ügüzke : tegürtüm* (T 18-19)
asker sevkettim Şantun şehrine Taloy ırmağına değdirdim (eriştirdim)

188. *töpötke : kiçig tegmedim* (KT G 3-BK K 3)
Tibet’e küçük (az) değmedim (ulaşmadım/saldırmadım)

teg- “saldır-”

189. *alp er : biziñe : tegmiş erti* (KT D 40)
alp er(ler) bize saldırmış idi

190. *yagıka : yalıñus : oplayu tegip* (KÇ D 23)
düşmana tek başına boğa gibi saldırıp

ötün- “yalvar-, arz et-”

191. *kañım kanka : ötünti : eçü apa atı bar tedi* (Tar G 4-5)
babam hana yalvardı(lar) ata dede adı var dedi(ler)

ötün- eylemi yalvarma veya rica konusu ile birlikte üç üyeli olarak da analiz edilebilir.

192. *kaganıma ötüntüm : ança ötüntüm* (T 12)
kağanıma arz ettim şöyle arz ettim

ökün- “hayıflan-, esef et-”

193. *antağ ödke : ökünüp : kül teginig : az erin : ertürü : ıdtımız* (KT D 40)
öyle zamana hayıflanıp Kül Tegini az (sayıda) erle hazırlayıp gönderdik

tap- “hizmet et-”

194. *kanka : tap* (S 9)
hana hizmet et

artur- “kan-, aldan-”

195. *süçig : savıña : yemşak : agısıña : arturup* (KT G 6, BK K 5)
tatlı sözüne yumuşak ipeklisine aldanıp

yanıl- “(birisine karşı) hata et-” eylemi, temel olarak yoldan sapma anlamı taşır. Ancak verme durumu ile o kişiye sadık olmamak, ihanet etmek gibi anlamlara gelmektedir.

yaz- eylemi de (birine karşı) hata yapmak, günah işlemek gibi anlamlara gelir.

196. *biziñe : yañıltokin : yazıntokin : üçün : kaganı : ölti* (KT D 16)
bize (karşı) hata ettiği için kağanı öldü

197. *igidmiş : bilge : kaganıñın : ermiş barmış : edgü eliñe : kentü : yañıltıñ*
(KT D 23)
beslemiş bilge kağanının olup gitmiş iyi iline (ülkesine) kendin yanıldın
(ihanet ettin)

içik- “bağlan-, tabi ol-”

198. *tavgaçka : yana içikdi* (T 2)
Çinli(ler)e yine tabi oldu

199. *kaganka : k'ırkız : boduni : içikdi* (T 28/K 4)
kağana Kırgız halkı tabi oldu

bazlan-

200. *tavgaçka : bazlanmış* (Tes K 5)
Çinlilere bağlanmış

ba- bağlamak eylemi bir şeyi bir yere bağlamak şeklinde üç üyeli iken dönüşlü yapıda kendini bağlama anlamıyla iki üyeli olmaktadır.

Bazı beklenmedik, sıra dışı kullanımlara rastlanmaktadır. Ör. *süñüş-* “savaş-” eyleminin verme durumu ile kullanıldığı örnekler bulunmaktadır: *tümen süke* : *süñüşdi* “on bin askere (karşı) savaştı”

Bu tür eylemlerden bazıları yükleme durumu ile başka bir anlama, eğik durum ile başka bir anlama gelmektedir. Sözdizim ve anlambilim açılarından aslında bunların eş sesli ve eş biçimli farklı eylemler oldukları söylenebilir.

Orhon Türkçesinde olup çağdaş Türkçede olmayan böyle bir örnek *kör-1* “-i gör”, *kör-2* “-e bak” eylemidir. *kör-* eylemi yükleme durumu aldığıda *görmek* anlamı taşıırken verme durumuyla *bakmak* anlamı kazanmaktadır.

201. *anı körüp ança biliñ* (KT G 13)
onu görüp öyle bilin (öğrenin)

fakat:

202. *anar körü biliñ* (KT G 11)
ona bakarak bilin (öğrenin)

Bakmak anlamı bir adım daha öteye giderek mecazi anlam kazanmış ve saygı göstermek, bağlanmak, tâbi olmak anlamlarına gelmeye başlamıştır. Yazıtlarda birçok kez bu anlamıyla tekrarlanır. Mecazi anlam kazanırken fiziksel olarak bakmak ile üye yapısı farklılaşmamıştır. Bu nedenle akıl karışıklığına neden olmamak için eylemin mecaz kullanımları da *bak-* olarak çevrilecektir.

203. *tavgaç : kaganka : körmiş* (KT D 7-8)
Tavgaç kağana bakmış (bağlanmış/tâbi olmuş)

204. *maña : körür* (BK K 2)
bana bakar (bana bağlıdır, benim egemenliğimdedir)

205. *tört : bulundakı : bodunug : kop baz : kiltım : yagısız : kiltım : kop : maña*
: körti (BK D 24)
dört yandaki halkı hep bağlı kıldım düşmansız kıldım hep bana baktı.

Bakmak ile saygı göstermek, örnek almak gibi kavramlar arasında bir bağ olduğu anlaşılmaktadır. Buna örnek olarak İngilizcede lafzen “yukarıya bakmak” anlamındaki *look up to s.o.* “bir kişiye hayranlık ve saygı duymak, birini kendine örnek almak” anlamları taşır. Ek olarak Fransızca “bakmak” anlamındaki *regard*

eylemi de İngilizcede saygı gösterme anlamı kazanmıştır. Günümüz Türkçesinde bu anlamın kalıntılarını ya da izlerini “bu iş bir sözüme bakar” yani “bağlıdır” kullanımında buluyoruz. Yine geçimi başka birine bağlı olmak, birine bağımlı olmak anlamında *eline bakmak* deyimini yaşamaktadır. Görme eyleminin ise böyle bir semantik alanı bulunmamaktadır.

İki eylem arasındaki en önemli ayrım görme eylemi istemli bir eylem değilken bakmanın istemli olmasıdır. Dolayısıyla görmek bir edici istemezken bakmakta bir edici üye bulunmaktadır.

Bu noktada yukarıda ortaya koyduğumuz soruya geri dönelim.

206. *maña : körür* (BK K 2)
bana bakar

Örnek cümle çözümlendiğinde aşağıdaki sonuçlar tespit edilmekte ve belirtilen sorunlar ortaya çıkmaktadır:

- Bakılan varlık bakma eyleminin bir üyesidir. Bu üye olmadan eylem eksik kalmaktadır. Ancak gerek anlambilimsel olarak gerekse sözdizimsel olarak bu öge doğrudan nesne olmaktan çok dolaylı nesne olmaya uygun görünmektedir.
- Yönelme durumu almış olan öge teta rol olarak hedef (goal) rolü almıştır. Bu rol gereği ağaçta ilgili yeri doldurması gerekir.
- Bir doğrudan nesne ortada yoktur. Dolayısıyla ağaçta doğrudan nesneye ayrılması gereken yer boş kalacaktır.
- Eğer cümle edilgen yapılsaydı *bana bakıldı* şeklinde olacak, *bana* yapısal durum alamayacaktı.
- Eylem, görmekten farklı olarak istemli bir eylem olup bir edici (agent) gerektirmektedir. Bu da küçük v yani katkısız eylem (light verb) bağlantısını düşündürmektedir.

İngilizcedeki çift geçişli ve çift nesneli eylemlerin yapısını açıklamak için araştırmacılar eylem öbeğinin üzerinde bir katman daha olduğunu var saymışlar, bu katmanı katkısız eylem öbeği (light verb phrase) olarak adlandırmışlardır. Katkısız eylemin bir ettirgen (causative) işlev taşıdığı düşünülmüş ve edici (agent) bu katmana yerleştirilmiştir. Nesnelere birinin asıl eylemin diğerinin ise katkısız eylemin (light verb) üyesi olduğu kabul edilmiştir. Bu çözümlemede cümlenin

eylemi bir asıl eylem ile katkısız eylemin birleşiminden oluşan kompleks bir yapıdır. Örneğin Adger *show*- “göstermek” eylemini “görmesine sebep olmak” olarak çözümlenmektedir (Adger, 2003, 132). İngilizcede *show*- ile *see*- arasında biçimbirim bağlantısı bulunmazken Türkçede zaten bu bağlantı biçimbirim olarak da (biraz değişmiş olarak) görülmektedir. *göster*- eyleminin *gördür*- “birisinin görmesini sağlamak” anlamını taşıdığı açıktır. Adger, *cause* katkısız eylemi ile *see* asıl eyleminin katışarak *show* olduğunu savunur. Türkçede bunun bir örneği *sok*- eylemidir. Özünde *gir*- eyleminin ettirgeni olan bu eylem biçim birim olarak bağlantısızdır ancak çağdaş Türkçede *girdir- biçiminde bir eylem yoktur ve bu bağlamda *sok*- kullanılmaktadır. Orhon Türkçesinde ise bu eylem *kigür*- biçimindeydi (KT D 23, BK D 19).

Bu yaklaşımdan esinlenerek *bak*- eyleminin açılımını yapmayı deneyelim. Bakmak, bir edicinin (agent) gözlerini veya başını bir nesneye doğru çevirmesi işlemidir. Bu şekilde çözümlendiğinde yukarıda sayılan sorunların çözüldüğü ve her şeyin yerli yerine oturduğu görülecektir:

- Bakılan varlık bakma eyleminin bir üyesidir. Ancak gerek anlambilimsel olarak gerekse sözdizimsel olarak daha uygun olduğu dolaylı nesne görevine kaymıştır.
- Yönelme durumu almış olan öge teta rol olarak hedef (goal) rolü almıştır. Bu rol gereği ağaçta ilgili yeri doldurabilecektir.
- Bir doğrudan nesne (edcinin gözleri) bulunmaktadır. Dolayısıyla ağaçta doğrudan nesneye ayrılması gereken yer dolmuştur.
- Cümle edilgen yapılırsa *gözler bana çevrildi* şeklinde olacak, *gözler* yapısal durum alacaktır.
- Eylem, görmekten farklı olarak istemli bir eylem olup bir edici (agent) gerektirmektedir. Edici gözlerini çeviren yani gözlerin çevrilmesine neden olan ettirgen (causative) rolünü üstlenmektedir.

Bu şekilde yukarıdaki *maņa : körür* “bana bakar” cümlesini yeniden yazmayı deneyelim:

207. bana bakar > gözlerini bana çevirir (yöneltir)

Böyle bir cümle Orhon Türkçesinde olsaydı muhtemelen şöyle olacaktı:

208. *közün maņa elter*

gözünü bana yöneltir

Sorunları çözmekle birlikte önerilen yöntemin geçerli olup olmadığını araştırmaya devam edelim. Bunun için çözümlememizi genişletelim ve günümüz Türkçesindeki bazı örneklerle karşılaştıralım.

Bu yaklaşım *bak-* eyleminin *gözünü çevir-* şeklinde çözümlenebileceğini, başka bir deyişle içkin bir nesnesi olduğunu esas almaktadır. Bir eylem bir nesneyi içerebilir mi? Türkçede eylem özne ile uyum sağlamakta, bu anlamda öznenin imini üzerinde taşımaktadır. Dünya dillerinden bazıları özne uyumuna ek olarak nesne uyumu da taşırlar. Fakat Türkçenin bu dillerden biri değildir. Ancak Türkçenin içinde nesne taşıdığı bir durum bulunmaktadır: Dönüşlü çatı.

209. Yıkandım.

yık- eyleminin edicisi *ben* eylemin sonunda -m uyum ekiyle imlenmiştir. Eylemin nesnesi, yani yıkama eyleminden etkilenen varlık ise yine edicinin kendisi olup kişi uyum ekinden hemen önce -n ekiyle imlenmiştir. Bu cümle:

210. Kendimi yıkadım.

cümlesi ile biçim dışında her açıdan aynıdır. *yık-* eylemi iki konumlu bir eylemdir, bir edici ve bir nesne almalıdır. Türkçede bulunan başka bir ek, -lAn eki isimden dönüşlü eylemler yapmaktadır. Ör: *beslen-*. Görünüşte eğik (oblique) nesne alan *beslen-* eyleminin aslında doğrudan nesnesi eylemde içkindir. Çıkma durumunda olan ve eylem dışındaki tek ad olarak görünen nesne ise aslında kaynak (source) göstermektedir ve dolaylı nesnedir.

beslen-:

211. Çatışmadan besleniyor.

212. Kendini çatışmadan besliyor.

Bu bağlamda günümüz Türkçesindeki *vur-* eylemi ilginç ve savunulan çözümlemeyi destekleyen veriler sunmaktadır. Bu eylem atadığı duruma göre farklı anlam kazanmaktadır:

213. Ayşe beni vurdu.

214. Ayşe bana vurdu.

Birinci cümle silahla ateş etme, ikinci ise eliyle tokat veya yumruk atma anlamı vermektedir. Yönelme durumu alan örnekte eylemin uygulandığı, yani edicinin istem ile hareket ettirdiği nesnenin el olduğu ana dili Türkçe olan herkes tarafından anlaşılır. Anlaşıldığı için de düşürülmüştür. Oysa *baltayı taşa vurdu* deyiminde görüldüğü gibi *vur-* aslında bir şeyi bir yere vurmaya, yani bir doğrudan, bir de dolaylı nesne içeren bir eylemdir. Öyleyse:

215. Ayşe bana vurdu > Ayşe elini bana vurdu

şeklinde tekrar yazılabilir. Nesne olan *el* varsayılan değer (default) olduğu için söylenmemekte ve örtük (covert) kalmakta, eylem varsayılan değerden başka bir değer -*baltayı* gibi- aldığı anda ise nesnenin açık (overt) olarak söylenmesi gerekmektedir.

Aynı çözümlenmeyi *dokun-* gibi eylemler için de yapabiliriz.

216. Bana dokundu > Elini bana değdirdi.

Buradan yola çıkarak tezimizi şöyle kurabiliriz:

Eylem varsayılan doğrudan nesneyi aldığı anda doğrudan nesne söylenmeyebilir ya gizli kalır ya da eyleme içkin olarak kompleks bir yapı oluşturur.

Bu çözümlenmenin kabul edilmesi halinde uygulanabildiği örneklerde (tüm örnekler yaygınlaştırılma olanağı araştırılmalıdır) eğik (oblique) durum alan ve iki konumlu yüklem (two place predicate) olarak görülen eylemlerin derine inildiğinde üç konumlu yüklem oldukları, konumlardan birinin ortada (overt) olmadığı sonucu çıkacaktır.

Eski Türkçeden başka örneklere bu gözle bakalım:

217. *tavgaçka : bazlanmış* (Tes K 5)
Çin'e bağlanmış

Bu örnekte dönüşlü yapı görülmektedir. Yukarıda *beslen-* örneğindeki gibi eylemde edici ile özdeş içkin bir nesne bulunmaktadır. Dolayısıyla şöyle tekrar yazılabilir:

218. Çin'e bağlanmış > Kendini Çin'e bağlamış

Bu analizin sözdizim açısından en önemli sonucu durum ataması ile ilgili olacaktır. Aslında bu değişiklik görünümüne yansımayacak sadece çözümlemede durum atamasının yapıldığı yer değişecektir. Eğik (oblique) durumun sözlükbirimsel

(lexical) olduğu yani eylem tarafından öngörülemez şekilde seçildiği kabul edilirken teta rolüne uygun olarak dolaylı nesne olduğunda özden gelen (inherent) durum ataması söz konusu olacaktır.

4.3.4. Çift Geçişli (Üç Üyeli) Çift Nesneli Örnekler

Tek geçişli eylemlerin anlamı tamamlamak için bir nesneye gerek duymaları gibi çift geçişli eylemler de bir doğrudan, bir de dolaylı nesneye gerek duyarlar. Çift geçişli eylemler bir ETKİLENEN/KONU rolü, bir de HEDEF/ALICI (goal/recipient) rolü atarlar. Bu eylemler ya bir nesnenin sahiplik, ya da konum değiştirmesini gösteren (*ver-*, *gönder-*, *koy-*, *ilet-* vb.) ya da soyut bir nesnenin (fikir, cümle, hizmet vb.) iletilmesini gösteren (*de-* vb.) eylemlerdir. Türkçe gibi durumun biçimbirim olarak görüldüğü dillerde genellikle doğrudan nesne yükleme durumu, dolaylı nesne ise verme durumu alır. Bu çalışmada üç üyeli eylemlerin dolaylı nesnelere aldığı durum için verme durumu adı tercih edilmiştir. Cümlede dolaylı nesne işlevinde olan hedef/alıcı adın durumunun ataması özden gelen (inherent) olarak tanımlanır. Sözlükbirimsel (lexical) olarak değil özden gelen olarak adlandırılmasının nedeni tutarlı ve öngörülebilir aynı zamanda dünya dillerinde büyük ölçüde ortak olmasıdır. Aslında bir anlamda yapısal durum söz konusudur (Bu konudaki tartışma için bkz. 1.4.8).

Geleneksel dilbilgisinde ve biçimbirimsel yaklaşımı benimseyen okullarda çift geçişli eylemin üyesi olan dolaylı nesne ile eklenti olan ve yer-yön gösteren ögeler arasında ayırım gözetilmemiş, aynı biçimbirimlere sahip ögelerin hepsinin aynı sınıfta olduğu varsayılmıştır. Yapısal bakış açısıyla ise dolaylı nesnelere sözdizim ağacındaki yerleri ile eklentilerin yerleri farklıdır.

Tüm dünya dillerinde üç üyeli eylemlerin en tipik örneği *ver-* eylemidir. Bu eylem bir edici, bir etkilenen/konu ve bir hedef/alıcı (goal/receipient) seçer. Tipik olarak nesnesine yükleme durumu, dolaylı nesnesine verme durumu (dative) atar. Zaten Latince kökenli *dative* sözcüğü de “vermekle ilgili” anlamı taşımaktadır. Orhon Türkçesinde de *bër-* “*ver-*” eyleminin yapısı bu genellemeye uygundur.

219. *bër-* “*ver-*”

<u>Edici</u>	Etkilenen/Konu	Hedef/Alıcı
--------------	----------------	-------------

AÖ	AÖ	AÖ _[Verme]
----	----	-----------------------

Şekil 18: Üç Üyeli *bër-* Eyleminin Ө Çizelgesi

Verilen şeyin hizmet veya ad gibi soyut bir şey olması eylem yapısını değiştirmez. Ama eylemin betimleyici eylem (converb) olarak kullanıldığı yerler elbette farklı bir yapı sergiler. Orhon Türkçesinde *bër-* “ver-” betimleyici eylemi modern dillerde görülen tezlük anlamını taşımaz. Bir kişinin yararına bir eylem yapmayı (benefactive) gösterir. Yararlanan verme durumu ile imlenir, kişi ve zaman uyum eklerini ver-eylemi alır.

Betimleyici eylem olarak *bër-* örneği:

220. *tavgaç : kaganka : élin : törösin : alı bërmiş* (KT D 1)
Çin kağan[1]na ilini (vatanını) düzenini alıvermiş

Yazıtlarda *bër-* eyleminin nesnesi genellikle soyuttur:

221. *ne kaganka : işig küçüg : bërür men* (KT D 9)
hangi kağana işi gücü veririm?

Bu örnekte görüldüğü gibi doğrudan nesne ile dolaylı nesne arasında zorunlu bir sıra yoktur. Diğer ögeler için geçerli olan sıralama kuralları bu üyeler için de geçerlidir.

222. *éki : ogluma : yavgu : şad at bértim* (MÇ D 7)
iki oğluma yavgu şad unvan[1] verdim

223. *teñri : küç bértök : üçün* (BK D 11)
tanrı güç verdiği için

Genellikle bağlamdan anlaşıldığı durumlarda dolaylı nesne düşürülür. Aşağıdaki örnekte ise ikinci *bër-* eyleminin doğrudan nesnesi düşürülmüştür.

224. *éki : ogluma : yavgu : şad at bértim : tarduş : töliş : bodunka : bértim*
(MÇ D 7)
iki oğluma yavgu şad unvan[1] verdim, Tarduş Töliş halk[lar]ına verdim

Dolaylı nesnenin bağlamdan anlaşılabilirdiği için düşürüldüğü birçok örnekten biri:

225. *KT D 20. bars beg : erti : kagan at : bonta : biz : bértimiz : siñilim : k'unçuyug : bértimiz*
Bars bey idi kağan unvan[ını ona] burada biz verdik küçük kız kardeşim prensesi [de Bars'a] verdik

Yine dünya dillerinde yaygın bir şekilde üç üyeli olarak görülen *tê-* “söyle-” eylemi tipik olarak cümle alır:

226. *tê-* “de-”

<u>Edici</u>	Konu	Hedef
AÖ	TümÖ	AÖ _[Verme]

Şekil 19: Üç Üyeli *tê-* Eyleminin θ Çizelgesi

227. *karluk : eşişe : kelmedök tedi* (MÇ G 1)
Karluk müttefikine gelmediği[ni] söyledi

ay- “söyle-“ ve ayt- “buyur-, emret- sor-”:

228. *ben saña ne ayayin* (T 32/K 8)
ben sana ne söyleyeyim?

Bazen söylenen, buyurulan şey, yani doğrudan nesne sonraki cümlede geçer:

229. *bilge tuñukukka : baña : aydı* (T 31/K 7)
Bilge Tunyukuk’a, bana buyurdu

ıd- “gönder-, yolla-”

230. *kagangaru : ol savıg ıdtım* (T 33)
kağana o sözü gönderdim

231. *bedizçig : ıdtı* (KT G 12)
(bana) nakkaş gönderdi

232. *evişe : ıdtım* (MÇ B 3)
(halkı) evine gönderdim

ıd- eyleminin tek geçişli, bir yükleme durumlu üye alan bir biçimi de bulunmaktadır. O biçiminde “bırak-” anlamı kazanmaktadır: *tür^ük : begler : tür^ük : atin : ıdtı* “Türk beyler Türk adını bıraktı (BK D 7).

ançola- “sun-, takdim et-”

233. *yaraklıgđı : kaganka : ançoladı* (KT D 32)
(onu) silahlı olarak kağana sundu (teslim etti)

tokı- “doku-, işle-” eylemi yükleme durumu ile bir kişiyi (ölesiye) dövmek veya bir şeyi çakmak anlamına gelirken aşağıdaki örnekte bir yazıyı taşa hakkettirmek, kazıtmak, işletmek anlamlarındadır:

234. *bın yıllık : tümen künlük : bitigimin : belgümin : bonta yası taşka : yarattıdım :tolku : taşka : tokıtdım* (Tar B 3)

bin yıllık onbin günlük yazımı belgemi burada düz taşa yarattırdım
(yaptırdım) yekpare taşa işlettim (dövdürdüm, oyduurdum)

ur- “vur-, hakket-, oy-” eylemi de benzer anlam ve kullanımdadır:

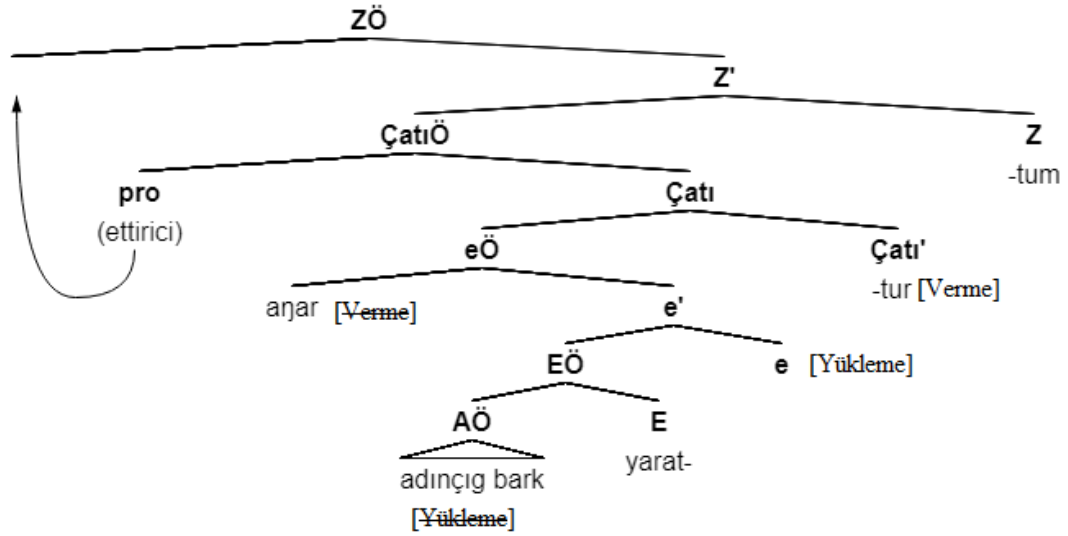
235. *neş neş : savım : erser : beşgü : taşka : urtum* (KT G 11)
ne sözüm varsa (hepsini) bengi taşa kazıdım (işledim)

ba- eylemi bir şeyi bir şeye bağlama anlamındadır:

236. *atıg : ıka : bayur ertimiz* (T 27/K 3)
at(lar)ı ağaç(lar)a bağlar idik

Çağdaş Türkçede görülen bir olgu olan ettirgen çatıda üye yapısının değişmesi ile etken cümlelerin edicisinin ettirgen çatının dolaylı nesnesi haline gelmesi ve verme durumu almasına yazıtlardan aşağıdaki örnek verilebilir:

237. *tavgaç : kaganıñ : içreki : bedizçig : ıdtı : añar : adınçig : bark : yaratturtum* (KT G 12)
Çin kağanın (saray) tebasından nakkaşı gönderdi ona muhteşem kabir yarattırdım (yaptırdım)

Şekil 20: *aňar adınçığ bark yaratturtum* Cümlesinin Sözdizim Ağacında Gösterimi

4.3.5. Eylemlerin Durum Yapılarındaki Değişmeler ve Birden Fazla Durumu Yöneten Eylemler

Bazı eylemler birden fazla üye yapısı (geçişsiz, geçişli, çift geçişli gibi) ve/veya birden fazla durum atama özelliği taşımaktadır. Bu tür eylemlerden *kör-* “gör-, bak-” eylemi aşağıdaki şekillerde görülebilmektedir:

238. *kör-*

- emgek, edgü, beňi* ile *emgek kör-* “eziyet gör-” gibi birleşik geçişsiz eylemler
- Ortaç/sıfat fiil olarak *bödke : körügme beglergü* “bu zamana bakan, bu zamanda yönetici olan beyler”, *körür : közüm : körmez teg* “görür gözüm görmez gibi”, *közün : körmedök* “göz ile görmediği, görülmemiş”
- Gözün görme işlevi anlamında geçişli eylem. Bu kullanımda görme eylemine konu olan varlık yükleme durumu alır: *bonı : körü : bilin* “bunu görüp bilin”.
- Çağdaş Türkçedeki *bak-* eylemi karşılığı. *aňar körü bilin* “ona bakıp bilin”, *közi : yügerü körti* “gözü yukarıya baktı”.

Başka bir örnek *adrıl-* “ayrıl-” örneğidir. Normalde ayrılma durumu ile kullanılır:

239. *türk bodun : kanin bulmayin : tavgaçda : adrılı : kanlantı* (T 2/B 2)
Türk halkı hanını bulamayıp Çin’den ayrıldı, hanlandı

Fakat bir yerde verme durumu ile görülmektedir:

240. *éltéřiş : kağanka: adrılmadok : yañılmadok : teñri : bilge : kaganta :*

adrılmalım : azmalım : (O G 3)

éltéřiş : kağana (kağandan) ayrılmadık (ona) hata etmedik efendi(miz) bilge
kağandan ayrılmayalım, yoldan çıkmayalım

Buradaki kullanım daha çok “ihamet etme, sırtını dönme” anlamı taşımaktadır.

4.3.6. Yükleme Durumunun Birden Çok Eki Olması

Orhon Türkçesinde adılar için farklı bir çekim sınıfı bulunmaktadır (günümüz Türkçesinde de adıl için olan yükleme eki {-nI}, bonı>bunu örneğindeki gibi, varlığını devam ettirmektedir). İyelik eki taşıyan sözcükler de almayanlardan farklı ek almakta ({+(I)n}) ve farklı tutum takınmaktadır. Neden Orhon Türkçesinde iyelik eki alan sözcükler diğer adlarla aynı eki, yani {(X)g} ekini almamışlardır? Bu soruya çeşitli yanıtlar önerilebilir.

İngilizcede *my, your* gibi iyelik bildiren adılar olduğunda sözcük belirtici alamaz. Bu nedenle bu sözcüklerin sözdizim ağacındaki belirtici konumunu kapladıkları, dolayısıyla belirticiye yer kalmadığı düşünülmüştür. Bu tür bir bağlantı {(X)g} eki ile iyelik ekleri arasında kurulabilir mi, üzerinde düşünülmesi ve çalışılması gereken bir sorudur.

Buna karşılık genel olarak eski dillerde eklerin daha çok ve çeşitli olduğu, zaman içinde eklerin sayısının ve çeşitliliğinin azaldığı, yansızlaşmaya doğru gidildiği görülmektedir. Örneğin İngilizcede bugün *the* şeklinde tek biçimi olan belirlilik ilgecinin Eski İngilizcede cinsiyet ve sayıya göre değişen biçimleri bulunuyordu. Yine Latince de bulunan, durum eklerinin de aralarında olduğu, çok zengin ek sistemi çağdaş Latin dillerinde ya kaybolmuş, ya da sadeleşmiştir. Adıların kendilerine özgü bir davranış biçimi olması dünya dillerinde çok yaygın görülen bir özelliktir. İyelik ekleri de gerek ortaya çıkma şekilleri gerekse işlevleri açısından adılarla yakından bağlantılıdır.

Bu bağlamda Orhon Türkçesinde, üç farklı çekim sınıfının bulunduğu, bu farkların yeni Türkçede yansızlaşmaya doğru evrildiği ama izlerinin kaldığı savunulabilir.

5. YÜKLEME DURUMUNUN SEMANTİK BAĞLANTILARI : BELİRLİLİK, ÖZGÜNLÜK, SONUÇLULUK, PARÇACILLIK

5.1. Belirlilik:

Türkçe söz konusu olduğunda nesne geleneksel olarak belirlilik ve belirsizlik ikili karşılığı içinde ele alınmış ve biçimbirimleri temel alan bir bakışla ekli nesnenin belirli, eksiz nesnenin belirsiz olduğu genel kabul görmüştür. Bu kabulün doğru olması için aşağıdaki koşulların gerçekleşmesi gerekir:

- a) Her belirli nesne ek almalıdır
- b) Hiçbir belirsiz nesne ek almamalıdır.

Çağdaş Türkçede a koşulu, yani belirli nesnenin yükleme eki alarak imlendiği verilerle doğrulanmaktadır. Ancak b koşulu doğrulanmamaktadır. Türkçede belirsiz ama ekli nesne kullanımına birçok örnek bulunmaktadır.

241. Herkesi sever.
242. Hiç kimseyi sevmez.
243. Bazı insanları severim.

Orhon Türkçesinde ise belirlilik ile ek alma arasındaki bağ daha zayıftır. Örneğin bazı cansız varlıklara ait yer adları özel ad olmasına rağmen nesne konumunda ek almayabilir. Aşağıdaki örnekte nesne insan olmasına rağmen belirsizdir ve ek almıştır:

244. *altı erig : sançdı : sü teğişinte : yetinç erig : kılıçladı* (KT K 5)
altı eri deşti ordu değışinde (saldırısında) yedinci eri kılıçladı

Kültegin'in altı eri mızrakladığından bahsedilmektedir ama hangi altı er olduğu ne bağlamdan çıkarılabilir, ne de bu altı erin özden gelen (inherent) bir belirlilikleri vardır. Aşağıda belirsiz olduğu halde ek alan nesnelere başka örnekler verilmiştir:

245. *bir : erig : okla urtı : eki erig : udşuru : sançdı* (KT D 36)
bir eri okla vurdu iki eri takip edip mızrakladı

246. *bir uguş : alpagu:t erig : toņa tegin : yogınta : egirip ölörtümiz* (KT K 7)

bir grup kahraman askeri Tonga Tegin'in cenaze töreninde çevirip öldürdük

247. *anta : toņra : yılpagutı : bir uguşug : toņa : tegin : yogınta : egire* (BK D 31)

Orada Tongralardan bir kahraman grubunu Tonga Tegin'in cenaze töreninde çevirip

Örneklerde doğrudan nesnelere belirsizdir ama ek almıştır.

5.1.1. Yükleme Durumu ve Belirlilik İlişkisi:

Taylan (2015), *Accusative* başlığı altında çağdaş standart Türkçe için yükleme durumu [ekinin] gerekli olduğu koşulları sayar; doğrudan nesne özden gelen belirli (inherently definitive) ise yani; özel ad, adıl, soru sözcüğü gibi referansı tek (benzersiz) ise veya bir işaret sıfatı ya da sıfat fiil yoluyla belirli yapılmış ise doğrudan nesnede yükleme durumu bulunması gereklidir (Taylan, 2015, 133). Bunları Orhon Türkçesi ile karşılaştırarak inceleyelim:

5.1.1.1. Özel Adlar

Yazıtların doğası gereği bahsi geçen kişiler hemen daima bir unvan ile birlikte anılırlar. Özel addan sonra gelen bu unvanın nesne konumunda genellikle ek aldığı görülür. Yer adları da genellikle orman, dağ, ırmak gibi adlarla birlikte kullanılmakta ve bunlar da genellikle ek almaktadır:

Éltəriş Kağan, Élbilge Hatun:

248. *kañım : éltəriş kaganıg : ögüm : élbilge katunug : teñri : töpösinte : tutup*
: yügerü : kötürmiş (KT D 1)

babam Éltəriş kağanı, annem Élbilge hatunu Tanrı tepesinde tutup yukarı kaldırmış (yüceltmış)

Altun ormanı, Értiş ırmağı

249. *altun yışıg : yolsızın aşdımtız : értiş ügüzüg : keçigsizin : keçdimiz* (T 35)

Altun ormanını yolsuz aştık Értiş ırmağını geçitsiz geçtik

Fakat istisnalar bulunur:

250. *sogdak : bodun : éteyin téyin* (KT D 39)

Soğdak halk düzenleyeyim diye

Bu örneklere genellikle bodun sözcüğünde rastlanması ve BK'de ekli olan bazı örneklerin KT'de eksiz olabilmesi dikkat çekicidir.

Yer adlarıyla ekin kullanılmadığı örnekler bulunmaktadır:

251. *kögmen* : *aşa* (KT D 17)
Kögmen(leri) aşarak

5.1.1.2. Adıllar

Adıllar nesne olduklarında daima eklidir. Kendilerine ait bir çekim sınıfları vardır.

Ek {+nI} biçimindedir:

biz ile:

252. *bizni* : *ölörteçi kök* : *temiş* (T 30)
bizi öldürecek kesin demiş

o ile:

253. *katun* : *yok bölmiş erti* : *anı yoglatayin tedi* (T 31)
Hatun yok olmuş (ölmüş) idi onu(n) cenaze törenini yapayım dedi

bu ile:

254. *tür^ük* : *begler* : *bodun* : *bonı* : *ëşidiñ* (BK K 8)
Türk beyler halk bunu işitin

5.1.1.3. İşaret Sıfatı Almış Adlar

Orhon Türkçesinde de işaret sıfatından sonra gelen nesne eklidir:

o ile:

255. *ol savıg* : *ëşidip* (T 42)
o sözü işitip

bu ile:

256. *bo süg elt* : *tedi* (T 32)
bu orduyu ilet (yönlendir) dedi

5.1.1.4. Sıfat Fiil Yoluyla Belirli Yapılmış Adlar

Sıfat fiilleri takip eden nesnelere genellikle eklidir:

257. *ölteçi* : *bodunug* : *türgürü* : *igidtim* (BK D 23)

ölecek halkı dirilterek besledim

258. *kaganladok : kaganıg : ıçgını : idmiş* (O B 2)
kağan ettiği kağanı yitirip gitmiş

259. *yanıgma : yagıg : kelürür ertim* (T 53)
dönen düşmanı getirir idim

260. *élsiremiş : kagansıramış : bodunug : küñedmiş : k^uladmış : bodunug : tür^uk : törösın : ıçgınmış : bodunug* (KT D 13)
ilsiz/vatansız, kağansız kalmış halkı, cariyeleşmiş, köleleşmiş halkı, Türk töresini kaybetmiş halkı

Görüldüğü gibi, özellikle Orhon Türkçesinde istisnalar çok olmakla birlikte belirli doğrudan nesnelere genellikle ek almaktadır. Buna karşılık bütün ekli adlar belirli değildir.

5.1.1.5. İyelikli Adlar

Orhon Türkçesinde olduğu gibi çağdaş standart Türkçede de iyelik eki almış adlar belirli ve (genel anlamıyla) spesifik olmasalar da ek alırlar.

261. Ayşe bir oğlunu okutmuş. (Hangi oğlunu? Belirsiz.)

Ancak bir insanın sınırlı sayıda oğlu olabileceği için ve *bir* belirsizlik yanı sıra sayı da gösterebileceğinden özgün (spesifik) bir çocuğun kastedildiği savunulabilir. Belirsiz çoğul kullanımında ise böyle bir özgünlük de söz konusu değildir.

262. Bazı köylülerin koyunlarını kurt kapmış.

263. Ahmet'in birkaç koyununu kurt kapmış.

264. Ayşe giysilerini her zaman bu terziye diktirir.

265. Bazı kitaplarımı bağışladım.

266. Koro konserde benim bir şarkımı/bazı şarkılarımı söyledi.

267. Çok az öğrencisini sınıfta bırakır.

268. Hiçbir öğrencisini sınıfta bırakmaz.

269. Kaç öğrencini sınıfta bırakacaksın?

Öyle ki Taylan tarafından ek alamayacağı belirtilen örneklerde (2015, 134) bile iyelik eki varsa nesne yükleme durum eki almaktadır:

270. Çok *portakal*/**portakalı* yedik.

271. Çok **portakalın*/portakalını yedik.

Orhon Türkçesinde iyelik eki almış doğrudan nesnelere iyelik eki almamış nesnelere farklı bir ek almaktadırlar. Bu ek {+(I)n} ekidir. Günümüz Türkçesine gelirken yükleme durumu ekleri birleşmiş, böylece ayırım yansızlaşmıştır. Ancak iyelik ekinden sonra ek alma Eski Türkçeden günümüze miras kalmış gibi görünmektedir. İyelik ekli kullanımların özellikleri nelerdir? İyelik söz konusu olduğunda doğrudan nesneyi oluşturan varlıkların sayısı çok fazla olsa bile sınırlıdır (bounded) ve bir küme (set) oluştururlar. Bu anlamda Enç'in (1991) tanımladığı şekliyle her durumda bir kümenin ögesi olmalarından dolayı özgün (spesifik) olurlar.

5.2. Özgünlük (Specificity)

Öncelikle Türkçe dilbilgisi kitaplarında çok yaygın olmayan özgünlük kavramını açmak gerekir. Her kavramda olduğu gibi özgünlük için de farklı yaklaşımlar ve tanımlar getirilmiştir. Enç (1991) bu yaklaşımları özetleyerek aktarır. Bu görüşlerden birine göre bir ad öbeği, konuşanın zihninde bir gönderimi (referans) olduğu zaman özgündür. Bazı araştırmacılar özgünlük ile “de re” okuyuşu eş tutmuşlardır (Enç, 1991).

Bir parantez açarak bu kavramı açıklamak gerekirse, Latince bir ifade olan “de re” okuma, *de dicto* okumanın zıddı olarak iki anlama gelebilecek bir cümleyi belli bir varlıkla ilişkilendirerek okumadır. Tanım için bkz. Crystal (2008, 130-131).

Enç'in de belirttiği gibi en yaygın görüş; *her*, *bütün* gibi bir niceleyici (quantifier) ile ona karşılık gelen “bir” sözcüğünün oluşturduğu iki anlamlılık, yani ‘her birine bir varlık’ mı ‘hepsine bir varlık’ mı düştüğünün anlaşılmadığı durumda ‘hepsine bir varlık’ şeklindeki okumanın özgün okuma olduğudur. Bu cümleler İngilizcede iki anlama da gelebilecek şekilde belirsizlik taşırlarken işaretleme nedeniyle Türkçede belirsizlik azdır veya yoktur. Enç tarafından da aktarılan aşağıdaki gibi İngilizce örnek cümleler literatürde yaygın olarak kullanılmıştır (Enç, 1991, 1):

272. Every woman talked to a child in fifth grade.

“Her kadın beşinci sınıftaki bir çocuk ile konuştu” veya “Bütün kadınlar beşinci sınıftaki bir çocuk ile konuştu”. Bütün kadınların aynı çocukla konuştuğu şeklindeki okumada çocuk özgündür.

Enç özgünlüğün bu şekilde tanımlanması durumunda bağımsız bir semantik olgu olarak tanınmadığının altını çizer (Enç, 1991, 2). İngilizcede özgünlük biçimbirim

olarak imlenmez, ancak *certain* “belli” gibi sıfatlarla gösterilebilir. Ancak bu sıfatlar da her zaman özgünlüğü belirlemede kesin sonuçlar vermemektedir. (Enç, 1991, 2). Enç bu durumda özgünlüğün biçimbirim ile imlendiği dillere başvurmayı önerir. Ona göre Türkçede anlam çokluğuna yer bırakmaksızın nesne konumundaki belirsiz ad öbeği yükleme durum eki ile imlenmişse özgün, imlenmemişse özgün değil, geneldir (Enç, 1991, 4).

Partitive Specifics “Parçacıl Özgünlük” (Enç, 1991, 5) başlığı altında Enç, Türkçede yükleme durumu ile imlenmiş belirsiz nesnelere özgün olduğunu savunur. “Odama birkaç çocuk girdi” cümlesinden sonra nesnesi yükleme durumu imli “İki kız tanıyordum” cümlesi gelirse, söz konusu iki kızın önceki cümlede bildirilen çocuklar kümesine dahil oldukları, “İki kız tanıyordum” cümlesi gelirse kümenin dışında oldukları sonucu çıkacağını belirtir. Yükleme durumu imli örneğin “Kızlardan ikisini tanıyordum” örneğindeki parçacıl kullanım ile eş değer olduğunu savunur. Yükleme imli belirsiz nesnenin örtük bir parçacıl okumaya yol açtığını ve bağlama sunduğu üyelerin daha önce sunulmuş bir setin üyeleri olduğunu söyler (Enç, 1991, 6). Başka bir deyişle Enç’in anlayışına göre özgünlük belirli bir kümenin üyesi olma anlamına gelmektedir.

Özgünlük belirliliğe göre daha çok örneği açıklamaktadır. Özgünlüğün belirliliği kapsadığı düşünülürse bu zaten doğal bir sonuçtur. Ancak tek başına özgünlük tüm olguları açıklar mı? Öncelikle Enç’in özgünlük tanımı bazı eleştiriler almıştır (bkz. 1.4.8.5). Bunun dışında izlenen yöntem eleştirilebilir. Dikkat edilirse Enç Türkçede özgünlüğün biçimbirim olarak imlendiği kabulüyle yola çıkmakta ve sonra özgünlüğün tanımını Türkçede ifadenin ek alıp almaması üzerinden yapmaktadır. Mantıken bir araştırmacının öncelikle özgünlüğün ne olduğunu tespit etmesi ve sonra Türkçedeki ekli nesnelere inceleyerek tüm cümle yapılarını temsil edecek kadar geniş bir örneklem üzerinden eklerin özgünlüğü gösterdiğini kanıtlaması gerekir. Aşağıdaki gibi cümleler özgünlüğün dışında da etkenler olabileceğini düşündürmektedir. Belki de tüm örnekleri tek bir etkene veya açıklamaya indirgemeye çalışmak yerine birden fazla etkenin ve tepkinin var olabileceği kabul edilmelidir.

273. Vahşi bir hayvan bir insanı ne kadar sevebilir?

274. O kadar sevecen ki herhangi bir canlıyı uğruna her şeyi feda edecek kadar sevebilir.

275. Bir avukat mesleği gereği masumları olduğu kadar suçluları da savunmalıdır.

Örneklere nesnelere bağlamda önceden geçmedikleri ve özgün olmadıkları halde eklidirler.

5.3. Gönderimi Olma

Alanyazınında genellikle belirlilik ile gönderim (reference) ve bu iki kavram ile yükleme durumu eki arasında bağlantı kurulmuştur. Enç, belirlilik ile gönderim yapılan varlık arasında güçlü bir bağ, özgünlük ile zayıf bir bağ olduğunu söyler Enç (1991, 24). Belirli ve özgün olmayan adlar ise gönderimsizdir. Orhon Türkçesinde de genellikle ekli adlar gönderimli, eksiz adların bir kısmı gönderimsizdir. Ancak aşağıdaki örneklerde görüldüğü gibi yer yer ekli adlar gönderimsiz olabilmektedir. Bu örneklerde farazi varlıklardan bahsedilmektedir, ek alan nesnenin belli bir gönderimi yoktur. Ayrıca alışkanlık haline gelmiş (habitual) tekrarlı eylemlerden bahsedilmektedir.

276. *ıraq bodunug : ança yagutir : ermiş* (KT G 5)
uzak halkı (halkları) böylece yaklaştırır imiş

277. *edgü : bilge : kişig : edgü : alp kişig : yoritmaz : ermiş* (KT G 6)
iyi bilge kişiyi, iyi alp kişiyi ilerletmez imiş

Ancak yukarıdaki örneklerde sıfat ile kümenin daraltılmış olduğu görülmektedir.

Aşağıdaki kalıplaşmış ifadede ‘başlı’ ve ‘dizli’ sözcüklerinin bir gönderimi (referansı) yoktur. Başlı ve dizli olan herkes kastedilmiştir.

278. *başlıgıg : yüküntürmiş : tizligig : sökürmiş* (KT D 2)
Başlıyı secde ettirmiş, dizliyi [diz] çöktürmüş

Verilen örneklerde ekin gönderimlilikten çok ekin ana işlevi olan nesneyi imleme ve öznenin ayırt etme amacıyla kullanıldığı anlaşılmaktadır. Örneğin son örnekte yükleme durumu eki olmasaydı, “başlı baş eğdirmiş, dizli diz çöktürmüş” şeklinde ‘başlı’ ve ‘dizli’ özne gibi anlaşılacak, nesnenin düşürüldüğü düşünülecekti.

5.4. Yükleme Durumu, Durum Ekinin Varlığı ve Yokluğunun Parçacılık ile İlgisi

Hem Orhon Türkçesinde hem de çağdaş Türkçede eğik nesne kavramı bulunmaktadır. Bazı eylemler yükleme durumu ile kullanılamamakta (-e *değ* gibi), bazı eylemler ise hem yükleme durumu hem de bir veya birden çok eğik durum alabilmekte (-i *vur-*, -e *vur-* gibi), bunların her biri eyleme ayrı bir okuma kazandırmaktadır. Bu bölümde çağdaş Türkçede bir nesnenin yükleme durumu almasının nesnenin tamamının eylemden etkilendiği sonucunu getirdiği, yokluğunun ise eylemin nesnenin bir bölümünü etkilediği veya nesneyi biraz etkilediği okumasına yol açtığı savı örneklerle gösterilecektir. Bu açıklama Türkçede neden bazı eylemlerin tümleyenlerine yükleme durumu atayamadıklarına ve dolayısıyla neden eğik nesnelerin görüldüğüne bir açıklama sunmaktadır. Bu bölümde bu tez önce çağdaş Türkçe için tartışılacak, sonra aynı şeyin Orhon Türkçesi için de geçerli olduğu savunulacaktır.

Öncelikle belirtmek gerekir ki bu bölümde parçacıl terimi ile kastedilen kavram Özgünlük başlığı altında tartışılan ve Enç (1991) tarafından özgünlük ile bağlantılı olarak ortaya atılan parçacılık kavramından farklıdır. Enç özgünlüğü belirli bir kümenin belirsiz bir parçası olarak tanımlıyordu. Enç'e göre yükleme durumu eki de (belirliliği değil) özgünlüğü imlediğinden yükleme durumu bir anlamda parçacılığı imlemiş oluyordu. Burada kullanılan parçacıl terimi ise eylemden nesnenin bir kısmının etkilenmesi anlamına gelmektedir. Yükleme durumu ise nesnenin tamamının etkilendiğini göstererek bütüncül bir okuma sunmaktadır. Dolayısıyla Türkçe için konu (başka bazı dillerden, örneğin Finceden farklı olarak) yükleme durumu-parçacıl durum karşıtlığı üzerinden değil, yükleme durumu - diğer durumlar karşıtlığı içinde tartışılacak, yükleme durumunun varlığının bütünsel okumaya, yükleme durumu alamayıp diğer durumlardan birini almasının ise parçacıl okumaya yol açtığı savunulacaktır.

(Eski veya çağdaş) Türkçede parçacıl durum için ayrı bir biçimbirim yoktur. Çağdaş Türkçede parçacılık Türkçede ayrılma durumu {+DAn} biçimbirimi ile gösterilir.

279. Pastayı yedi.

280. Bir pasta yedi.

281. Pasta yedi.

282. Pastadan yedi.

Yukarıdaki parçacıl durum almış örnek “pastanın bir kısmını yedi” anlamındadır ve:

283. Çeşmeden su içti.

cümlesindeki kullanımdan tamamen farklıdır. Bu cümlede içilen şey yani nesne sudur, çeşme ise suyun kaynağını göstermektedir, ek bilgi vermektedir. Fakat “pastadan yedi” dediğimizde yeme işleminden doğrudan etkilenen pastadır. Bu cümlenin yükleme durumlu örnek ile karşılaştırması yapılırsa, tüm öğelerin ve öğeler arasındaki ilişkilerin aynı olduğu, aradaki farkın sadece pastanın yenilme oranı yani miktar/sayı ile ilgili olduğu görülür. Yükleme durumu aldığı anda öznenin pastanın tamamını yediği, parçacıl durum aldığı anda ise bir kısmını yediği anlamı çıkar. Buna karşılık birleşik pasta yeme eyleminde pasta miktar/sayı açısından yansız (nötr) olur. Bununla birlikte parçacıl durum Türkçede çok işlek değildir, parçacılık genellikle “biraz” gibi nicelik gösteren belirteçlerle sağlanmaktadır.

Türkçe dilbilgisi kitaplarında parçacılık ile yükleme durumu ilgisi üzerinde ayrıntılı (çoğu zaman hiç) durulmamıştır. Aşağıda bu konuya değinen iki kaynaktan alıntılar yer almaktadır:

Taylan, “Nesnenin yükleme durumuyla imlenmesi nesnenin tamamen etkilenmesini ifade ederken, uzaklaşma durumu imlemesi kısmen etkilenme anlamı verir” tespitinde bulunur; “Ali tabağındaki böreği yedi” ile “Ali börekten yedi” örneklerini karşılaştırır (Taylan, 2015, 141). Aynı biçimbirim kullanıldığı için olsa gerek Taylan parçacıl durum olarak ayrı bir durum tanımlamaz, uzaklaşma durumu başlığı altında inceler. Taylan biçimbilim açısından konuya baktığı için bu iki durum ekli nesnenin yapısal analizini yapmaz ama görüldüğü gibi eylemle ad arasındaki ilişki ayındır, sadece eylemin nesne üzerindeki etkisi birinde bütüncül, diğerinde parçacıl anlam kazanmaktadır.

Yavuz ve Balcı (2011, 103) yükleme durumunun işlevlerini ele aldıkları bölümde *Function of Completeness* “Bütünlük İşlevi” başlığı altında, Türkçe çevirisiyle, şu bilgileri verirler (Yavuz ve Balcı, 2011, 103):

Yukarıda tartışılan sözdizimsel ve anlambilimsel işlevlerine ek olarak, yükleme durumu, yer bildiren ad öbekleri ile kullanıldığında, ilginç bir şekilde eylemden etkilenen nesnenin tam olarak kapsandığını ifade eder. Örneğin, *merdiveni çıktı*, *merdivene çıktı*’nın aksine cümlenin öznesinin merdivenin tepesine kadar basamakların/merdivenin tamamını tırmandığını gösterir. Oysa, *merdivene çıktı* öznenin sadece basamaklara/merdivene adım attığı izlenimini verir. Diğer örnekler:

- a. Yolu yürüdü. Pastayı yedi. Cellat askerin başını vurdu.
b. Yoldan yürüdü. Pastadan yedi. Cellat askeri başından vurdu.

Açıklamada geçen “yer bildiren ad öbekleri ile kullanıldığında” sınırlaması yerinde görünmemektedir, örneğin “kitabı okudu/kitaptan okudu” kullanımlarında yükleme durumundaki örnek, kitabın tamamının okunduğu izlenimini verirken parçacıl durumlu örnek bir kısmının okunduğunu bildirmektedir.

Alanyazınında Türkçe için yükleme durumunun ağırlıkla belirlilik, özgünlük (specifity), göndermelilik (referentiality) ile bağlantıları yoğun bir şekilde tartışılmış ve tartışılmaktadır ama parçacılık ile ilgisi kenarda kalmıştır. Buna karşılık alanyazınında Fince, nesne ve durum ile ilgili bir tarama yapıldığında görüleceği gibi Fince için yükleme durumu-parçacıl durum karşıtlığı, eylemin nesneye bu iki durumdan hangisini neye göre atadığı ve hangi durumun hangi anlama geldiği tartışmaların merkezinde bulunmaktadır. Aşağıda Kiparsky (1998) tarafından ortaya konan noktalar ve verilen örnekler üzerinden gidilerek bunların Türkçedeki karşılıkları tartışılacaktır.

Fincede DOĞRUDAN NESNE bazen YÜKLEME, bazen de PARÇACIL ek alabilmektedir. Fince ile ilgili tartışmalar ve eylemlerin seçimleri, durumların bağlantılı olduğu anlamlar elbette bire bir Türkçede karşılığı olan konular değildir ancak bir kere bu gözle bakıldığında sanıldığından daha çok benzerlik olduğu ortaya çıkmaktadır. Kiparsky (1998) Fincedeki parçacıl durumu Türkçedeki eksiz nesnelere üzerinden zayıf durum ile açıklama girişimlerini eleştirir, bunun özgünlük ile ilgili olduğunu, sayısal belirsizlikle bağlantılı olmadığını belirtir (Kiparsky, 1998, 274). Ancak Türkçedeki eksiz nesnelere çoğu zaman sayıca belirsizdir.

Kiparsky (1998), Fincedeki PARÇACIL durum alan doğrudan nesnelere ve Slavcadaki bitmemişlik görünüşünün işlevlerinin benzerliği bağlamında anlambilim ile sözdizim ilişkisini tartışmaktadır. Makale aynı zamanda durum eklerinin atanması ve yapıdaki yerleri ile ilgili önemli ve temel tartışmalara yer verdiği için aşağıda genişçe bir özetine yer verilmiştir.

Kiparsky (1998), girişte, makalenin yazıldığı tarihte geçerli olan teorik kabulleri özetler. Yapısal DURUM tamamiyle yapılandırma ile ilgilidir (configurational), özden gelen (inherent) veya sözlükbirimsel (lexical) DURUM ise yüklem sözlükbirimsel özelliklerine bağlı olarak atanmaktadır. Kiparsky her DURUMun net bir şekilde bu iki kategoriden birine girmediğini söyler (1998, 265). Bir DURUM sınıfının sentaktik

olarak yapısal durum ile uyuştuğunu ama semantik olarak koşullandığını belirtir. Ancak bu DURUMLAR özden gelen DURUMLardan farklı anlambilimsel koşullandırmalara bağlıdır. Bu durumlar AÖ'nün yüklem ile arasındaki tematik ilişkilere değil, AÖ'nün belirli veya canlı olup olmamasına, sayısal özelliklerine veya EÖ'nün görünüşüne ya da bunların bir kombinasyonuna hassastır. Bu sınıftaki "anlambilimsel olarak koşullanmış yapısal" DURUMLarı Kiparsky melez (hybrid) kategori olarak adlandırır. Fincedeki parçacıl durum bu durumlara bir örnektir. Görünüş fonksiyonuyla parçacıl durum sınırlandırılmamış olayları gösteren eylemlerin nesnelere, AÖ bağlantılı işlevinde ise eylem sınırlandırılmış bile olsa, sayıca belirsiz AÖ'lere, atanmaktadır (belirsiz çoğullar veya sayılamayan adlar gibi). Ayrıca, aynı işlevleri Slavcada bitmişlik/bitmemişlik görünümü yerine getirmektedir (Kiparsky, 1998, 266). Bu nasıl olabilir? Durum gibi bir ad ulamı görünüş gibi bir eylem ulamı ile aynı anlamlara gelebilir? Tipolojik açıdan yükleme durumu/parçacıl durum nöbetleşmesinin görünüş yönü Avusturalya ve Polinezya dillerindeki yükleme yönelme durumlu nesnelere arasındaki kararlılık durumu denilen nöbetleşmeyi andırmaktadır. Fincede parçacıl durumun iki işlevi vardır. Birincisi görünüş (aspectual) diğeri AÖ ile ilgili. Görünüş işlevi eylemin sonuca varması veya sınırlandırılmış olması ile ilgilidir, sonuçsuz eylemler nesnelere parçacıl durum atamakta, özden gelen bir sonuçluluk veya sonuçsuzluk özelliği olmayan aradaki eylemler ise iki durumu da alabilmekte ama aldıkları duruma göre anlamları değişmektedir. AÖ ile ilgili olan parçacılık ise nesnenin bir kısmının eylemden etkilenmesi anlamındadır. Bazı örneklerde parçacılık iki şekilde de anlamaya açık olabilir (Kiparsky, 1998, 267).

Fincede bir sınıf eylem nesnenin durumuna göre iki farklı anlam kazanır. Örneğin ateş etme/vurma anlamındaki *ammu-*, nesnesi parçacıl durum aldığında *-e ateş etme* (shot at), yükleme durumu aldığında ise *-i vurma* (shot) anlamı kazanır. Birincide ayıya ne olduğu açık değildir (kurşun isabet etti mi, eylem edicinin amacına ulaştı mı?) ama kurşunun ayıyı ıskaladığı anlamı baskındır. İkincide ise ayının vurulup öldüğü, yani eylemin sonuca ulaştığı anlaşılmaktadır (Kiparsky, 1998, 267).

Aşağıda Kiparsky'nin makalesinde (1998) Fince için verdiği örneklerden uyarlanarak günümüz Türkçesi için örnek cümlelerle denemeler yapılmıştır. Cümleler çoğu zaman bire bir aynı olmamakla birlikte genellikle adı geçen makaleden esinlenilmiştir.

Nesnenin miktarı ile ilgili olan yani adsıl (nominal) parçacılıktan ayrı olarak, bazı dillerde aynı biçimbirimlerle, bazen farklı stratejilerle işlemin tamamının değil bir kısmının yapıldığı belirtilebilir. Çağdaş Türkçede *yaz-* eyleminde nesne yükleme durumu aldığında tekilse bir tane, çoğulsa sınırlı sayıda mektubu yazdığı ve bitirdiği, postalamaya hazır hale getirdiği anlaşılır:

284. Mektubu yazdı.

285. Mektupları yazdı.

Parçacıl anlam ancak eksiz kullanım ile mümkün olur:

286. *Bugün biraz mektubu yazdım.

287. Bugün biraz mektup yazdım.

Yükleme durumu imsiz örnekte mektubu yazma işleminin sona erip ermediği belirli değildir. Bir mektubun sadece birkaç cümlesi yazılmış da olabilir, mesela üç mektup yazılması gerekirken ikisi yazılmış da.

Türkçede sonuçlu (telic) anlamı test etmenin bir yolu da “bir süre boyunca” ve “bir sürede” kalıpları içinde kullanmaktır.

288. Bir saat boyunca mektup yazdı.

Bu cümlede mektup yazma işinin bittiğine dair bir belirti yoktur.

289. Mektubu bir saatte yazdı.

Bu durumda mektubun yazılmasının bittiği anlaşılır. Dolayısıyla eylem hem sonuçlu hem sonuçsuz anlam taşıyabiliyorsa aradaki farkı konu (theme) için atanan durum belirlemektedir.

Özden sonuçsuz (inherent atelic) *başla-* eylemi de yükleme durumu alamamaktadır. Banguoğlu (1990) “kime durumu isteyen eylemler” arasında *başla-* eylemini de sayar.

290. Mektuba/mektup yazmaya başladım

Dikkat edilirse bir işe başlamak ile yönelmek veya vermek arasında bağlantı yoktur. Bu fiil özden (inherent) sonuçsuz (atelic), zıddı *bitir-* ise özden (inherent) sonuçlu (telic) bir eylemdir.

291. işe başla

292. işi bitir

Aşağıdaki cümlede okuma işleminin biraz yapıldığı anlaşılmaktadır.

293. Biraz kitap okudu.

Kitabın tamamının okunup okunmadığı belli değildir ama en azından kitabın tamamının okunmasının belirtilmeye çalışılmadığı anlaşılmaktadır. Oysa “Kitabı okudu” cümlesi kitabın tamamının okunduğunu, “kitaptan biraz okudu” cümlesi ise hem kitabın bir kısmının okunduğunu hem de okuma işleminin biraz yapıldığını göstermektedir.

gör- ve *bak-* eylemleri arasında da sonuçluluk açısından ince bir ayrım bulunmaktadır:

294. Ayşe’yi gördüm.

295. Ayşe’ye baktım.

296. *Boşluğu gördüm.

297. Boşluğa baktım

Yükleme durumuyla *gör-* eylemi hem nesnenin bütün olarak görüldüğünü, hem de görme işleminin gerçekleştiğini, sonuçlandığını gösterirken *bak-* eyleminin görme ve algılama ile sonuçlandığı belli değildir. Nitekim “boyunca” testi görme eyleminin sonuçlu, bakma eyleminin sonuçsuz olduğunu göstermektedir.

298. *Bir saat boyunca duvarı gördüm.

299. Bir saat boyunca duvara baktım.

Eğer eylem özden gelen bir sonuçluluk özelliği taşıyorsa (telic/resultative) parçacıl anlam eylemin kendisiyle ilişkilendirilemez, eylemin tekrar tekrar yapılması sonucu bazı nesnelere sonuca vardığı, bazılarında varmadığı anlamı çıkar. Örneğin:

300. Biraz geyik öldürdü.

Burada bir geyiği biraz öldürmek söz konusu olamaz ama mesela bir ormandaki geyiklerden bir kısmının öldürülmesi anlaşılır. Bu bağlamda adın yükleme eki alması kuralsız bir kullanıma yol açar:

301. *Biraz geyiği öldürdü. (‘Geyiğin birazını öldürdü’ anlamında).

Tam tersine eylem özden gelen (inherent) bir parçacılık taşıyorsa yükleme durumu ile kullanımı kuralsız olacaktır:

302. Geyiğe dokundu/değdi.
303. *Geyiği dokundu/değdi.

Buna karşılık:

304. Geyiği tuttu.
305. Geyiği yakaladı.

Tutma ve yakalama eylemi geyiğin tamamını etkilerken, dokunma ve değme eylemleri ise geyiğin bir noktasını veya bir parçasını ilgilendirmektedir.

Sonuçlu (telic/resultative) bir eylem süreklilik bildiren bir yapıda kullanıldığında ancak bir türe ait olan anlamında kullanılabilir. Sonuçlu olan *dik-* eylemi ile:

306. Bu gülü her yere dikti.
307. Bu gülden her yere dikti.

Belli bir cins gülü her yere dikti anlamındadır.

Kiparsky (1998) tarafından Fince için verilen tüm örneklerin Türkçe için geçerli olmadığı görülmektedir. Bunlardan biri Fincede, özden gelen sonuçsuz olan *etsi-* “ara-” eyleminin yükleme durumu ile kullanılmaması, parçacıl durumla kullanılmasının zorunlu olmasıdır (Kiparsky, 1998, 268). Eğer bu örneği Türkçeye tam olarak uygulayabilseydik “bu çiçeği arıyor” cümlesinin kuralsız olması ve sadece “bu çiçekten arıyor” veya “bu çiçeğe arıyor” diyebilmemiz gerekcekti, oysa özden gelen sonuçsuz bir eylem olmasına rağmen *ara-* eylemi Türkçede yükleme durumuyla da kullanılabilir. Diller son derece karmaşık yapılar olup bir kuralın bir örnekte çalışmaması başka etkenlere bağlı olabilir. Ayrıca sonuçlu olmayan *ara-* eylemi ile sonuçlu olan *bul-* eylemi belli ortamlarda farklı davranmaktadırlar.

308. Ayşe’yi bütün gün aradım.
309. Ayşe’yi bütün gün buldum*.
310. Dün bütün gün ormanda geyiği/bir geyik/o geyiği / geyik/o geyiklerden/o geyikten aradım.
311. Dün bütün gün ormanda *geyiği/*bir geyiği/*o geyiği/ geyik/ o geyiklerden/o geyikten buldum.

Türkçede tümleyenlerine yükleme durumu atamayan bazı eylemler herhangi bir niceleyici olmadığı halde “biraz” anlamı vermektedir. Yükleme eki alan “Ayşe’yi sevmek”, Ayşe’yi bütün ve tam olarak sevmek anlamı taşıırken PARÇACIL eki alan “Ayşe’den hoşlanmak”, Ayşe’yi biraz sevmek anlamı vermektedir. Yine “Ayşe’ye uğramak”, “Ayşe’yi ziyaret etmek” ile yakın anlamlı olduğu halde ziyaretin kısa süreli olduğunu hissettirmektedir.

Görüldüğü gibi yükleme durum ekinin varlığının ve yokluğunun parçacıl (partitive) ve sonuçluluk (telicity) ile yakından ilişkileri bulunmaktadır. Her iki kavram da temelde anlambilime ait kavramlar olup sözdizimi ilgilendirmemeleri beklenir. Bununla birlikte sözdizimin belli anlambilim kavramlarına hassas olabildiği bilinmektedir.

Bu örneklerin gösterdiği başka önemli bir nokta, eylemin sonuçluluğu dikkate alınmadan sadece sayıca yansızlık (nötrlük), belirlilik ve özgünlük açısından bakılarak yapılacak kurallılık denemelerinde yanıltıcı olumsuz (false negative) sonuçlar çıkabileceğidir. Başka bir deyişle örneğin belirli bir nesne ile yapılan deneme kuralsız sonuç verecek ama bunun nedeni nesnenin belirli olması değil, eylemin sonuçlu bir eylem olması olacaktır.

Yükleme durumu nesnenin tümü, bütünü gibi bir anlam veriyorsa özden gelen (inherent) parçacıl nesne alma özelliği olan eylemlerin nesnelere yüklemelerinden farklı durumlar alması beklenir. Değmek ve dokunmak böyle eylemlerdir. Bir nesnenin tamamı değil belli bir noktası veya küçük bir bölümü bu eylemlerden etkilenebilir. Buna karşılık tutmak ve yakalamak eylemleri nesnenin tamamını etkiler.

312. bardağa değdi / dokundu / temas etti

313. bardağı tuttu / yakaladı

İlk grup eylemler yönelme durumu alırken ikinci grup yükleme durumu almaktadır. Dikkat edilirse bu eylemler arasında eylemin yönü açısından bir fark bulunmamaktadır. Bir bardağa dokunduğumuzda da bir bardağı tuttuğumuzda da kendimizden bardağa doğru bir hareket söz konusudur. Ancak ilk grup sözcüklerde edicinin nesne üzerindeki etkisi sınırlı iken yükleme durumlu örneklerde nesne üzerinde tam hakimiyeti bulunmaktadır.

Aşağıdaki yükleme durumlu örneklerde *boya-* eylemi ile boyanan birimin tümünün boyandığı ve boyama işinin bittiği anlaşılmaktadır. Yükleme durumu alamayan *boya sür-* eylemi ise duvarın küçük bir kısmının boyandığı anlamını vermektedir. Eylem geçmiş zamanda yapılmış ve bitmiş olmasına rağmen duvarın tamamı boyanmamış, yani iş sonuca varmamıştır.

314. Evi boyadı

315. Odayı boyadı

316. Duvarı boyadı

317. Duvara boya sürdü

Aslında *boya-* ile *boya sür-* eylemin yönü açısından aynıdır, dolayısıyla aradaki fark nesnenin bütün-parça farkıdır.

Orhon Türkçesinde de eylemin, kendi anlamı gereği nesnesinin bütünü değil bir kısmını etkilediği zaman yükleme durumu atamadığı, bunun yerine genellikle verme/yönelme durumu atadığı görülmektedir. *tut-* “tut” eylemine karşılık *teg-* “değ” eylemi bunun bir örneğidir. Ayrıca eylemin sonuçlu (telic) olması bir etken gibi görünmektedir.

Orhon Türkçesinde bulunma durumundan ayrılmış bir uzaklaşma durumu henüz görülmemektedir. Dolayısıyla eğer aynı görevdeki -uzaklaşma durumundaki- bir durum eki parçacıl olacaksa bu *-DE* olabilir.

Böyle yorumlanabilecek bir örnek bulunmaktadır:

318. *yarıkınta : yalmasınta : yüz artok : okun urtı : yüziñe : başıña : bir tegmedi* (KT D 33)

Zırhından, kaputundan yüzden fazla okla vurdular, yüzüne (ve) başına birisi **bile değmedi**

Bu kullanım anlayışa göre parçacıl değil yer gösterici olarak alınabilir. Nitekim Erdal bu cümleyi parçacıl durum altında incelememiştir. Ancak cümlenin hem nesne açısından parçacıl olduğu hem de sonuçsuz (atelic) olduğu yani öldürücü olmadığı görülmektedir.

Erdal (2004) *-re/ra* ekleriyle farklı bir parçacıl durum önerir. *The directive-locative / partitive-locative* “Yönelme-bulunma / parçacıl-bulunma” başlığı altında birincinin konuşulan mekân ve zaman ile bağlantılı olduğunu, ikincinin ise sadece bir canlının

ayrılmaz parçalarına uygulanabildiğini söyler, her iki kullanımın da iyelik ekleriyle uyumlu olmadığını not düşer (Erdal, 2004, 373).

tut- eylemi ile aşağıdaki örneklerde mecaz anlam kazanmış olsa da eylemlerin yapısı aynı kalmaktadır. Aşağıda görüldüğü gibi bütüncül anlam taşıyan *tut-* eylemi yükleme durumu alabilmektedir:

319. *èlig tutup : törög : ètmiş* (KT D 3)

ili tutup töreyi (devleti/devlet düzenini) düzenlemiş.

320. *tavgaç : àtin : tutupan* (KT D 7-8)

tavgaç adını tutarak

Buna karşılık *teg-* “değ-, saldır-” eylemi birinci değmek anlamıyla nesnenin bütününe etkilememekte, bir noktadan temas anlamı taşımaktadır. İkinci saldırmak anlamı ile de sonuçlu bir eylem değildir. İki biçimiyle de verme durumu almaktadır.

321. *ilgerü : şantunğ : yazıka tegi : süledim : taloyka : kiçig : tegmedim :*

bèrigerü : tokuz : ersinke : tegi : süledim : töpötke : kiçig tegmedim (KT G 3)

ileriye (doğuya) Şantung ovasına kadar sefer ettim denize küçük (az) değmedim güneye Tokuz Ersinlere kadar sefer ettim Tibet’e küçük (az) değmedim

Görüldüğü gibi *teg-* “değ” eylemi bugünkü askeri terminolojideki “sıcak temas sağlamak” anlamıyla kullanılmakta, nesnenin (Tibet) üzerinde tam bir hakimiyet kurma ve sonuçluluk anlamı çıkmamaktadır. Yani Tibet’in işgal edilip ülke topraklarına katılması veya Tibet’te kalıcı bir varlık bulundurulması söz konusu değildir. Böyle olsaydı “Tibet”i almak, Tibet’i il tutmak gibi yükleme durumlu kullanımlar söz konusu olacaktı.

Bütüncül anlam ile yükleme durumu arasında bir bağlantı var gibi görünmektedir. Genel olarak eğer bir eylem özden gelen parçacıl bir eylem, yani parçayı etkileyen bir eylem ise nesnesine yükleme atayamamakta, bu durumda başka bir durum atamaktadır.

Bunun dışında sonuçlu bir eylem ile sonuçsuz eylem arasında aldıkları nesnenin sayısı (sınırlı/belirli, belirsiz, sayı-yansız “nötr”) arasında bir bağlantı görülmektedir.

Yazıtlarda sonuçlu bir eylem olan *ölör-* “öldür” eylemi beklentiye uygun olarak genellikle yükleme durumu ile kullanılmaktadır. Belirsiz nesnelere için de bu kural geçerlidir:

322. *bir tümen : artokı : yēti biy : süg : ilki : kün : ölürtüm* (BK G 1)
bir tümen artı yedi bin (on yedi bin) askeri ilki (ilk) gün öldürdüm

Fakat bir örnekte tam bir yok oluştan bahsedildiği halde nesne *tür^ük : bodun* “Türk halkı” eksizdir:

323. *bonça : işig küçüg : bértökgerü : sakınmatı : tür^ük : bodun : ölöreyin :
urugsıratayın : tér ermiş : yokadu : barır : ermiş* (KT D 10)
bunca işi gücü verdiğini düşünmeden Türk halk(ı)[nı] öldüreyim soyunu
kurutayım der imiş yok olup gider imiş

Aynı cümlenin Bilge Kağan yazıtındaki tekrarında ise nesne ek almıştır. İlkinde bir yazım hatası yapılmış, sonrakinde hata düzeltilmiş olabilir (yekpare bir taş kazınarak yazılan yazıda ek atlandığında silinmesi ve yeniden yazılması söz konusu değildir) ya da başka bir açıklama bulunabilir. Ayrıca eksiz de olsa nesne yükleme durumundadır, eğik durumda değildir.

Genel olarak, çağdaş Türkçede olduğu gibi Orhon Türkçesinde de sonuçlu eylemlerin yükleme durumlu nesne aldıklarını ve yükleme durumuyla kullanımda nesnenin tamamını etkileme anlamı kazandıklarını söyleyebiliriz. Bu bakış açısı bazı eylemlerin hareket ve verme anlamı taşımadığı, yön göstermediği halde eylemlerin niye yükleme durumu alamayıp eğik durum aldıklarına bir açıklama getirebilir. Ancak nesnenin aldığı durumu etkileyen birden fazla etken bulunabileceği ve tek bir etkenin tüm örnekleri açıklayamayabileceği göz önünde tutulmalıdır.

6. SONUÇ

Nesne tanımından başlayarak etrafında en çok tartışma olan noktalardan biridir. Bu çalışmada bu tartışmalara Orhon Türkçesi açısından bakılmaya çalışılmıştır. Orhon Türkçesi ile çağdaş Türkçe arasında birçok benzerlikler ve koşut özellikler bulunmaktadır. Günümüz Türkçesinde bulunan ve açıklanmakta güçlük çekilen birçok özellik Orhon Türkçesinin kalıntıları, izleridir.

Nesnenin aldığı ekin belirlilik eki mi olduğu araştırılmış, sonuçta bu ekin belirlilik eki olmadığı, yükleme durumu eki olduğu ve temel amacının nesneyi öznenen ayırmak ve nesne olduğunu imlemek olduğu sonucuna varılmıştır.

Nesne durumu, belirtme veya yükleme durumu adlarıyla adlandırılan durum ekinin nesneyi imleme dışında belirlilik anlamı verdiği uzun süredir, belirlilik olmayan bazı durumlarda özgünlük (spesifiklik) anlamı verdiği son zamanlarda iddia edilmiş ama Türkçe söz konusu olduğunda genellikle tartışmaların çerçevesi daima belirlilik ve bağlantılı terimlerin etrafında kalmıştır. Bu tezde Türkçede çok üstünde durulmayan parçacıl durum ele alınmış ve yükleme durumlu nesne alamayan yönelme ve uzaklaşma durum eki almış nesnelerin yükleme durumu almış nesnelere karşılaştırmaları yapılarak bu eylemlerin özden gelen bir parçacılık ve sonuçsuzluk özellikleri olduğu tespit edilmiştir.

Bu tezde ayrıca özgün olarak doğrudan nesne almayıp dolaylı nesne alan eylemlerle ilgili olarak bunların aslında içkin olarak bir nesne taşıyor olabileceklerine dair bir analiz önerilmiştir.

KAYNAKÇA

- Acartürk, Cengiz ve Deniz Zeyrek. 2010. Unaccusative/Unergative Distinction in Turkish: A Connectionist Approach. **The 23rd International Conference on Computational Linguistics. Proceedings of the 8th Workshop on Asian Language Resources.** 111-119.
- Adger, David. 2003. **Core syntax: A Minimalist Approach.** Oxford: Oxford University Press.
- Aktan, Bilal. 2016. **Türkiye Türkçesinin Söz Dizimi.** Konya: Eğitim.
- Alyılmaz, Cengiz. 1994. **Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi.** Erzurum: Atatürk Üniversitesi Doktora Tezi.
- Banguoğlu, Tahsin. 1986. **Türkçenin Grameri.** 2. bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Baturay Meral, Semra ve Hasan Mesut Meral. 2018. On Single Argument Verbs in Turkish. **Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi.** s. 86: 115-136.
- Boz, Erdoğan. 2007. Adın Yükleme Durumu ve Tümçenin Nesne Ögesi Üzerine. **Türkoloji Araştırmaları.** c. 2. s. 2: 102-108.
- _____. 2011. Türkçe Sözlük'te Sorunlu Kısaltmalar “(-i.) ve (nsz.)”. **Sözlükbilimi Yazıları.** Ankara: Gazi Kitabevi: 27-42.
- Carnie, Andrew. 2013. **Syntax: A Generative Introduction.** Oxford: Wiley-Blackwell.
- Chomsky, Noam. 1995. **The Minimalist Program.** Cambridge, Massachusetts-London England: The MIT Press.
- _____. 2015a. **Aspects of The Theory of Syntax : 50th Anniversary Edition.** Cambridge, Massachusetts : The MIT Press.
- _____. 2015b. **The Minimalist Program: 20th Anniversary Edition.** Cambridge, Massachusetts-London, England: The MIT Press.
- Clauson, Gerard. 1972. **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish.** London: Oxford University Press.
- Crystal, David. 2008. **A Dictionary of Linguistics and Phonetics.** Oxford: Blackwell.
- Culicover, Peter W. 2009. **Natural Language Syntax.** Oxford: Oxford University Press.
- Dayal, Veneeta. 2011. Hindi pseudo-incorporation. **Natural Language & Linguistic Theory.** c. 29 s.1: 123-167.

- Deny, Jean. 1921. **Grammaire de la Langue Turque (Dialecte Osmanli)**. Paris: Imprimerie Nationale.
- _____. 1959. L'Osmanli moderne et le Türk de Turquie. **Philologiae Turcicae Fundamenta**. ed. Jean Deny, Kaare Grønbech, Helmuth Scheel, Zeki Velidi Togan. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag: 182-239.
- Doğan, Nuh. 2010. Türkçede Nesneyi Belirleme Sorunu. **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**. c. 3. s. 10: 225-230.
- Durgut, Hüseyin. 2006. Türkçede Yalın Hâl Kavramı Üzerine. **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten**: c. 52. s. 2004/2: 71-78.
- Enç, Mürvet. 1991. The Semantics of Specificity **Linguistic Inquiry**, 22(1): 1-25.
- Erdal, Marcel. 1991. **Old Turkic Word Formation**. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- _____. 2004. **A Grammar of Old Turkic**. Leiden: Brill.
- Fromkin, Victoria, Susan Curtiss, Bruce P. Hayes, Nina Hyams, Patricia A. Keating, Hilda Koopman, Pamela Munro, Dominique Sportiche, Edward P. Stabler, Donca Steriade, Tim Stowell, Anna Szabolcsi. 2000. **Linguistics: An introduction to linguistic theory**. Malden, MA: Blackwell.
- Gabain, Annemarie von. 1974. **Altürkische Grammatik**. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Göksel, Aslı, Celia Kerslake. 2005. **Turkish: A Comprehensive Grammar**. London: Routledge.
- İmer, Kâmile, Ahmet Kocaman, A. Sumru Özsoy. 2013. **Dilbilim Sözlüğü**. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Kara, Funda. 2016. Oldurganlık ve Ettirgenlik Çatı Eklerinin İşlevleri. **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**. c. 5. s. 3:1204-1215.
- Karaağaç, Günay. 2017. **Türkçenin Söz Dizimi**. İstanbul: Kesit.
- Karahan, Leylâ. 1997. Fiil-Tamlayıcı İlişkisi Üzerine. **Türk Dili**. s. 549: 209-213.
- _____. 1999. Yükleme (Accusative) ve İlgi (Genitive) Hâli Ekleri Üzerine Bazı Düşünceler. **3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı**. 1996. Ankara: 605-611.
- _____. 2004. Belirtisiz Nesnenin Söz Dizimindeki Yeri Üzerine. **V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri**. Ankara: TDK: 1615-1624.
- Kiparsky, Paul. 1998. Partitive Case and Aspect. **The Projection of Arguments**. Ed. Miriam Butt, Wilhelm Geuder. Stanford: CSLI: 265-307.
- Massam, Diane. 2001. Pseudo Noun Incorporation in Niuean. **Natural Language & Linguistic Theory**. c. 19. s. 1: 153-197.
- Mithun, Marianne. 1984. The Evolution of Noun Incorporation. **Language**. c. 60. s. 4: 847-894.
- Nakipoğlu-Demiralp, Mine. 2001. The Referential Properties of the Implicit Arguments of Impersonal Passives in Turkish. **The Verb in Turkish**. Ed. Eser Taylan. Amsterdam ve Philadelphia: John Benjamins: 129-150.
- Ölmez, Mehmet. 2015. **Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları**. Ankara: Bilgesu Yayınları.

- Özkan, Abdurrahman, Mustafa Toker, Ufuk Deniz Aşçı. 2016. **Türkiye Türkçesi Söz Dizimi**. Konya: Palet Yayınları.
- Özkan, Işıl Aydın. 2018. **Evrensel Dilbilgisi ve Türkçede İstem**. Ankara: Gece Kitaplığı
- Özmen, Mehmet. 2016. **Türkçenin Sözdizimi**. Adana: Karahan.
- Özsoy, Sumru. 1997. Chomsky'nin Sözdizim Kuramına Bir Bakış. **Dilbilim Araştırmaları Dergisi**. s. 8: 9-12.
- _____, Ayla Balcı ve Ümit Deniz Turan. 2012. **Genel Dilbilim - I**. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Öztürk, Balkız. 2004. **Case, Referentiality and Phrase Structure**. Doktora Tezi. Harvard University.
- _____. 2009. Incorporating Agents. **Lingua**. s. 119: 334-358.
- Perlmutter, David. 1978. Impersonal Passives and the Unaccusative Hypothesis. **Proceedings of the Fourth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society**. California: Berkeley Linguistics Society: 157-189.
- Radford, Andrew. 1997. **Syntax: A Minimalist Introduction**. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rappaport-Hovav, Malka, Beth Levin. 2000. Classifying Single Argument Verbs. **Lexical Specification and Insertion**. Ed. Peter Coopmans, Martin Everaert and Jane Grimshaw. Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins: 269-304.
- Saussure, Ferdinand de. 2013. **Course in General Linguistics**. Çev. Roy Harris. London, New Delhi, New York, Sydney: Bloomsbury.
- Sev, Gülsel. 2004. Çıkma Durumu Ekinin Nesne Görevinde Kullanımı. **V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı**. Ankara: Türk Dil Kurumu: 2655-2666.
- Sorace, Antonella. 2000. Gradients in Auxiliary Selection with Intransitive Verbs. **Language**: s. 76: 859-90.
- Sinanoğlu, Samim. 1957. Dilbilgisi Meseleleri: Basit Cümlede Nesne ve Tümleş. **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**. c. 6. s. 67:368-371.
- Tekin, Talat. 1968. **A Grammar of Orkhon Turkic**. Bloomington: Indiana University Publications.
- _____. 2016. **Orhon Türkçesi Grameri**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Taylan, Erguvanlı Eser. 1984. **The Function of Word Order in Turkish Grammar**. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- _____. 2015. **The Phonology and Morphology of Turkish**. İstanbul: Boğaziçi University Press.
- Trask, R. L. 2013. **A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics**. London and Newyork: Routledge.
- Uzun Nadir Engin. 2000. **Anaçizgileriyle Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe**. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- _____, Özgür Aydın. 2006. Sözdizim. **Dilbilim : Temel Kavramlar Sorunlar Tartışmalar**. ed. Ahmet Kocaman, 63-76. Ankara: Dil Derneği.

- Üstünova, Kerime. 2007. Yalın Durum Karmaşası. **Türkoloji Araştırmaları**. c. 2. s.2: 736-748.
- von Heusinger, Klaus, Jaklin Kornfilt. 2005. The Case Of The Direct Object in Turkish: Semantics, Syntax And Morphology. **Turkic Languages**. s. 9: 3-44.
- Woolford, Ellen. 2006. Lexical Case, Inherent Case, and Argument Structure. **Linguistic Inquiry**. 37-1: 111-13.
- Yavuz, Handan, Ayla Balcı. 2011. **Turkish Phonology and Morphology: (Türkçe Ses ve Biçim Bilgisi)**. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

ÖZ GEÇMİŞ

1969'da Aydın'da doğdum. İlk ve orta öğretimimi Aydın'da tamamladım. Lisede Türkçe ve edebiyata ilgime rağmen okulun koşulları gereği sayısal ağırlıklı eğitim aldım ve matematik kolundan mezun oldum. 1986 yılında ilk tercihim olan Boğaziçi Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümünü birinci olarak kazandım. Bir yıl İngilizce hazırlık sınıfını okuduktan sonra 1987'de bölüme başladım. Birinci sınıfın sonunda bölümü bırakarak sonraki sene tekrar sınava girdim ve İstanbul Üniversitesi Bilgisayar Programcılığı yüksek okulunu kazandım. Mezun olduktan sonra yaklaşık 20 sene özel bir yazılımevinde veri tabanı yazılımları geliştirdim. Yazılım geliştirici ve Müşteri İlişkileri Yöneticisi olarak çalıştım. 2011 yılında yarım bıraktığım eğitimimi tamamlamak üzere BÜ TDE bölümüne geri döndüm. Buradaki eğitimim sırasında bölüm derslerinin yanı sıra dilbilim dersleri aldım. TDE öğrencileri için zorunlu olan, Didar Akar'dan aldığım Introduction to Language & Linguistics ve Eser Erguvanlı Taylan'dan aldığım Structure of Modern Turkish dersleri dışında seçmeli olarak aldığım dilbilim dersleri şunlardır: Eser Erguvanlı Taylan'dan Phonology, Aslı Göksel'den Morphology, Sumru Özsoy'dan Syntax, Balkız Öztürk Başaran'dan Introduction to Language and Linguistics II (Language Acquisition), Meltem Keleşir'den English Turkish Contrastive Analysis. 2014 yılında 3.4 ortalama ile mezun oldum ve yüksek lisans için YTÜ Eski Türk Dili ana bilim dalına kabul edildim. 2015 yılında İstanbul Dil Merkezi'ndeki derslere devam ederek Yunus Emre Enstitüsü Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi sertifikası aldım. 3 yıl gönüllü olarak Suriyeli göçmen kadınlara Türkçe dersleri verdim.

Yayımlanmış Makale ve Bildirilerim:

Şahin, F. Yelda. «Karahanlı ve Memlük-Kıpçakçası Eserlerinde Eski Türkçe Dinî Terimlerin Görülme Sıklığı -1.» Düzenleyen Mehmet Ölmez. Uluslararası Yulduz Türk Dili Sempozyumu : 2016 Nisan 25, YTÜ, İstanbul : Bildiriler. Ankara: BilgeSu, 2016. 125-159.

Şahin, F. Yelda. «Çağdaş Standart Türkiye Türkçesinde Yararlanamı İşaretleyen Verme Durumu ver- Betimleyici Eyleminin İzi Olabilir mi?.» Düzenleyen B. Makaroğlu, İ. P. Bekar ve E. Arıca Akkök. 30. Ulusal Dilbilim Kurultayı Bildirileri. Ankara: Dilbilim Derneği, 2017. 323-330.

Şahin, F. Yelda. «“Üç Noktalı fe” Harfinin Ses Karşılığı : Oğuzların /w/ Karahanlıların /v/ Ünsüzü Kullanımı.» Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten 65, no. 2 (2017): 351-413.

9-10 Mayıs 2019'da Mersin'de yapılan Ulusal Dilbilim Kurultayı'nda “Yazıtlar Dönemi Türkçesinde Nesne” konulu bildirim sundum.

Çevirilerim:

Clauson, Gerard. «Ongin Yazıtı.» Çeviren F. Yelda Şahin. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten 59 (2011): 27-42.

Tanıtlarım:

Şahin, F. Yelda. «Ankara Papers in Turkish and Turkic Linguistics : Yayına Hazırlayanlar: Deniz Zeyrek, Çiğdem Sağın Şimşek, Ufuk Ataş ve Jochen Rehbein, Harrassowitz Verlag 2015, 676 s.» Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten 65, no. 1 (2017): 225-227.